

Jednostka wobec globalnego wymiaru stosunków międzynarodowych

pod redakcją
Agnieszki Kisztelińskiej-Węgrzyńskiej
Macieja Krauzego

WU WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO

POLITOLOGIA

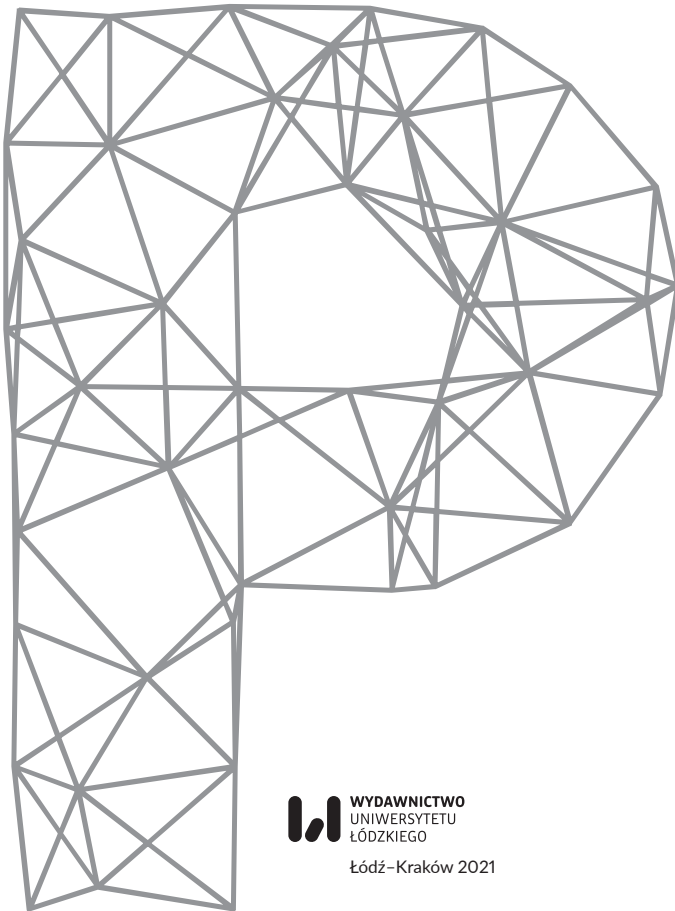
Jednostka wobec globalnego wymiaru stosunków międzynarodowych

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Jednostka wobec globalnego wymiaru stosunków międzynarodowych

pod redakcją
Agnieszki Kisztelińskiej-Węgrzyńskiej
Macieja Krauzego

W WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO
Łódź-Kraków 2021

POLITOLOGIA

Redakcja naukowa
Agnieszka Kisztełińska-Węgrzyńska, Uniwersytet Łódzki
Wydział Studiów Międzynarodowych i Politologicznych
Katedra Teorii i Historii Stosunków Międzynarodowych
90-127 Łódź, ul. Składowa 43
Maciej Krauze, Uniwersytet Łódzki, Wydział Studiów Międzynarodowych i Politologicznych
90-127 Łódź, ul. Składowa 43

AUTORZY

Michał Bożęcki, Aleksandra Drzewiecka, Łukasz Sławomir Fraszka, Joanna Garnek
Aleksander Gradowski, Mateusz Klucjasz, Maciej Krauze, Maciej Piotrowski, Dorota Siemińska
Michał Szamałek – Uniwersytet Łódzki, Wydział Studiów Międzynarodowych i Politologicznych
Rafał Kowalczyk – Uniwersytet Łódzki, Wydział Filozoficzno-Historyczny
Katedra Historii Polski XIX Wieku, 90-219 Łódź, ul. Kamińskiego 27a

KSIĘGA JUBILEUSZOWA PRZYGOTOWANA PRZEZ STUDENTÓW WYDZIAŁU STUDIÓW
MĘDZYNARODOWYCH I POLITOLOGICZNYCH UNIWERSYTETU ŁÓDZKIEGO
Z OKAZJI 20. ROCZNICY POWSTANIA WYDZIAŁU

RECENZENT

Bogdan Koszel

REDAKTOR INICJUJĄCY

Witold Szczęsny

SKŁAD I ŁAMANIE

Bożena Walicka

PROJEKT OKŁADKI

AGENT PR

Beata Chruścicka

Wydrukowano z gotowych materiałów

© Copyright by Authors, Łódź–Kraków 2021
© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź–Kraków 2021
© Copyright for this edition by AGENT PR, Łódź–Kraków 2021

Wydanie I. W.09943.20.0.K

Ark. druk. 13,25

ISBN WUŁ 978-83-8220-375-2

e-ISBN WUŁ 978-83-8220-376-9

ISBN AGENT PR 978-83-64462-69-6

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. 42 665 58 63

Spis treści

Słowo wstępne 7

CZĘŚĆ I. EUROPA

Aleksandra Drzewiecka, *Język polski jako element warunkujący przetrwanie polskiej tożsamości narodowej na Bukowinie Południowej od drugiej połowy XVIII wieku* 15

Rafał Kowalczyk, *Austria w drodze do nowoczesności. Era Józefa II – najwybitniejszego reformatora dynastii Habsburgów* 31

Agnieszka Kisztelińska-Węgrzyńska, *Dyplomacja Bruno Kreisky’ego wobec przemian na obszarze Europy Środkowej* 51

CZĘŚĆ II. AZJA

Maciej Krauze, *Analiza Persepolis Marjane Satrapi jako nietypowej kroniki ze względu na formę powieści graficznej* 83

Łukasz Sławomir Fraszka, *Soft power jako narzędzie budowania „strategicznej głębi” w polityce zagranicznej Turcji w latach 2003–2016* 93

Dorota Siemińska, *Koreańska Fala jako główne narzędzie soft power Korei Południowej* 109

Mateusz Klucjasz, *Relacje gospodarcze pomiędzy Chińską Republiką Ludową i państwami Afryki od 2000 roku. Inwestycje infrastrukturalne i związane z nimi kontrowersje* 123

Michał Bożęcki, *Chińska pomoc zagraniczna dla Korei Północnej w XX i XXI wieku* 141

Michał Szamałek, *Wymiana handlowa między Unią Europejską i Indonezją* 153

CZĘŚĆ III. AMERYKA

Aleksander Gradowski, *Rozpoznawalność i upamiętnienie Tadeusza Kościuszki w społeczeństwie amerykańskim w kontekście współczesnych relacji USA–Polska* 169

Maciej Piotrowski, *John F. Kennedy – prezydent, którego wykreowały i kochały media* 185

Joanna Garnek, *Residential Schools jako przykład historii ludobójstwa kulturowego na rodzimej ludności Kanady w latach 1831–1996* 197

Słowo wstępne

Pomysł przygotowania wspólnej publikacji przedstawiającej zainteresowania badawcze studentów Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politologicznych Uniwersytetu Łódzkiego powstał na zajęciach w 2019 roku. Uczęszczający na różne seminaria studenci II stopnia kierunku *stosunki międzynarodowe* chcieli w ten sposób wpisać się w cykl uroczystości upamiętniających powstanie Wydziału. Nawiązując do metod badawczych proponowanych przez założycieli WSMiP UŁ, w tym nieżyjącego już profesora Waldemara Michowicza, staraliśmy się wykorzystać wiedzę pochodzącą z seminariów i połączyć ją z doświadczeniami zdobytymi podczas studiów I stopnia.

Niniejsza książka ma charakter naukowy, ale jej narracja utrzymana jest w lżejszym stylu, aby uczynić lekturę łatwiejszą w odbiorze. Naszym zamierzeniem było odzwierciedlenie najnowszego stanu badań i zaopatrzenie poszczególnych artykułów w bogatą bibliografię. Powołany do stworzenia tej publikacji zespół składa się z przedstawicieli różnych dyscyplin: nauk o polityce i administracji, historii, ekonomii, kulturoznawstwa i językoznawstwa. Przygotowany tom to zbiór 12 artykułów ujmujących temat jednostki i jej odniesień wobec globalnych przemian w XX i XXI wieku.

Różnorodne metody badawcze i interdyscyplinarność, wynikającą z naszych zainteresowań i dotychczasowych doświadczeń, można skonkretyzować w stosunku do dyscypliny *nauki o polityce i administracji*. Indywidualny odbiór podmiotu (pełna dowolność zagadnień: sojusz, państwo, naród, partia, grupa etniczna czy pojedynczy obywatel) na sytuację z nim związaną nie bezpośrednio, lecz pośrednio, poprzez połączenia, jakie nimi rządzą. W zależności od sytuacji są one albo więziami zapewniającymi stabilizację, albo uciskającymi łańcuchami, innymi słowy – relacjami międzynarodowymi.

W duchu tego przesłania powstała publikacja zawierająca badania osób z różnym stopniem naukowym, różnymi zainteresowaniami, poglądami, wykształceniem na wcześniejszych etapach rozwoju i nierzadko całkiem odmiennymi tematami artykułów. Paradoksalnie, jej eklektyczność jest właśnie elementem scalającym oraz największym atutem książki. Ze względu na mnogość

powiązanych dyscyplin nie da się w pełni i jednoznacznie opisać zagadnienia stosunków międzynarodowych. Tym, co nas łączy i integruje od lat, są warunki, w jakich działamy i tworzymy. Wydział Studiów Międzynarodowych i Politycznych umożliwia wymianę doświadczeń naukowych, szkół badawczych, inspiruje do działania i rozwoju, mobilizuje kolejne pokolenia do poszukiwania własnych tematów badawczych, zachęca do wyjazdów i szkoleń w ramach projektów naukowych, organizuje konferencje, seminaria, debaty, popiera aktywność w ramach kół naukowych.

Jednolita kompozycja tematyczna pracy była dość trudna do wyodrębnienia, zdecydowaliśmy się więc przygotować ją w oparciu o regiony, jakie zostały w niej opisane – na naszym Wydziale reprezentowane przez poszczególne seminaria magisterskie. W pierwszej części znajdują się zatem teksty poświęcone Europie, w drugiej – Azji, w trzeciej – Ameryce Północnej.

Część publikacji poświęconą Europie rozpoczyna artykuł odnoszący się do kontekstu wielopokoleniowego przekazywania ojczystej tożsamości narodowej wśród członków mniejszości narodowych. Perspektywa mniejszości została przedstawiona na przykładzie polskiej mniejszości narodowej zamieszkującej obecnie na terytorium północnej Rumunii, wcześniej będącej pod panowaniem Austrii. Jako kluczowy czynnik umożliwiający przekazywanie dalszej identyfikacji z państwem przodków został tu wskazany język ojczysty oraz czynna umiejętność posługiwania się nim, wspierane przez istnienie ośrodków kultury i oświaty, umożliwiających biegle praktykowanie mowy narodowej.

Artykuł poświęcony epoce panowania Józefa II na terytorium Austrii eksponuje przełomową i nowoczesną formę prowadzenia rządów w XVIII wieku. Zróżnicowanie w rozwoju wewnętrznym państwa oraz pogłębiająca się zapaść gospodarcza zmusiły tego władcę do podjęcia bezpośrednich działań. Autor tekstu wskazuje na dążenie do rozwoju państwa oraz realizowanie wizji osiemnastowiecznej nowoczesności poprzez stosowanie kompleksowych strategii zarządzania państwem. Przełomowe rządy Józefa II doprowadziły do zmiany struktury społecznej – stopniowe odchodzenie od kultury agrarnej oraz propagowanie procesów industrializacji.

Zakończenie pierwszej części książki stanowi przybliżenie działalności kanclerza Bruno Kreisky'ego, którego szczyt aktywności politycznej przypadła w czasach niezwykle trudnych dla Europy. Poprzez prowadzenie partnerskiej polityki Austrii w czasach zimnej wojny stał się on wizjonerem Europy znanej obecnie. Powojenna, podzielona ideologicznie Europa była daleka od wewnątrzkontynentalnej integracji. Wciąż żywe urazy, spowodowane pokłosem II wojny światowej i istnienie żelaznej kurtyny, budowały kolejne bariery i uniemożliwiały odnowienie relacji między Wschodem i Zachodem Europy. Autorka ujęła perspektywę dążeń Bruno Kreisky'ego do odbudowy relacji międzynarodowych w Europie przez utrzymywanie trwałych stosunków poli-

tycznych i relacji gospodarczych. Efektywne dążenie do integracji ustanowiło Kreisky'ego ikoną dialogu europejskiego i drogi do zjednoczenia kontynentu.

Artykułem otwierającym część azjatycką jest analiza powieści graficznej *Persepolis* Marjane Satrapi jako szczególnej formy kroniki historycznej. Są to wspomnienia młodej Iranki spisane w formie obrazu. Patrząc na dzieło z perspektywy przemian społecznych oraz politycznych Iranu drugiej połowy XX wieku, autor stara się znaleźć odpowiedź na pytanie o to, jaka narracja jest dogodna przy opisywaniu stosunków międzynarodowych z punktu widzenia jednostki, podkreślając przy tym rolę sztuki jako uniwersalnego narzędzia *soft power*. W dyskursie naukowym powinno odciąć się emocjonalnie od spiswanego tekstu, lecz tym samym tracimy jego największą wartość. Kolejne dwie prace również są poświęcone zagadnieniu miękkiej siły.

Koncepcja *soft power* stanowi jedno z najpopularniejszych haseł bieżącego okresu i temat kolejnego tekstu, przenoszącego czytelnika do Turcji. Od lat jest ona nieustannie poddawana wnikliwym analizom przez teoretyków zajmujących się nauką o stosunkach międzynarodowych czy bezpieczeństwie międzynarodowym. W oparciu o pierwotną koncepcję Josepha Nye'a dotyczącą *soft power* dopatrywać się jej możemy w trzech źródłach: kulturze, wartościach politycznych i polityce zagranicznej. Każdy z wymienionych elementów wpływa na kształtowanie wizerunku i późniejsze postrzeganie państwa zarówno w wymiarze narodowym, jak i globalnym. Autor, analizując efektywność tytułowego *soft power*, *siły miękkiej* w kontekście polityki zagranicznej Turcji, podkreśla jej wpływ na ukształtowanie *strategicznej głębi* Ahmeta Davutoğlu. Strategii, która znacząco wpłynęła na zmianę kierunku prowadzenia tureckiej polityki zagranicznej – próby odejścia od stosowania przymusu na rzecz kierowania się siłą przyciągania, na którą składają się wcześniej wymienione komponenty.

Artykuł poświęcony Korei skupia się na opisie popkultury tego kraju oraz jej światowej ekspansji. Autorka wprowadza pojęcie *Hallyu*, utworzone pod koniec ubiegłego milenium na określenie tego zjawiska. Tekst traktuje nie tylko o oddziaływaniu koreańskiej kultury popularnej na globalnego odbiorcę, ale także o wpływie Zachodu na jej ukształtowanie. Analiza dokonana z perspektywy temporalnej przedstawia rozwój przemysłu rozrywkowego Korei od momentu wprowadzenia terminu *Hallyu* do dziś, opisując przy tym jego zastosowanie w działaniach politycznych przywódców tego państwa. Ze względu na obszerność zjawiska (telewizja, muzyka, gastronomia itd.) trudno *de facto* znaleźć dziedzinę życia przynajmniej pośrednio niezwiązaną ze stosunkami międzynarodowymi.

Tę część publikacji zamyka artykuł analizujący relacje gospodarcze zachodzące w XXI wieku pomiędzy Chińską Republiką Ludową i państwami kontynentu afrykańskiego. Dynamiczny wzrost gospodarczy Chin stanowi jeden z impulsów ich aktywnej polityki w skali świata. W ostatniej dekadzie więzi między wspomnianymi państwami zostały znacznie zacieśnione, w wyniku

czego Chiny zyskały miano partnera handlowego regionu. Sukcesywna praca nad strategicznym i trwałym partnerstwem objawia się w licznych przedsięwzięciach, zarówno prywatnych, jak i rządowych – na poziomie społecznym, politycznym, a przede wszystkim gospodarczym. Analizując politykę prowadzoną przez Chiny i Afrykę, autor zaznacza mnogość wzajemnych korzyści, które przyczyniają się do pojawienia się kolejnych wyzwań i możliwości współpracy w regionie, ale wskazuje również na liczne kontrowersje towarzyszące omawianym aktywnym działaniom.

Trzecia część publikacji dotyczy problematyki związanej z Ameryką Północną. Tadeusz Kościuszko jest postacią, która zapisała się złotymi zgłoskami w kronikach nie tylko polskich, ale też amerykańskich. Ma to swoje odzwierciedlenie w stosunkach dyplomatycznych czy społecznych pomiędzy Polską i Stanami Zjednoczonymi. Pamięć o tym człowieku wciąż jest pieczołowicie pielęgnowana również za oceanem. Jak się okazuje, odbija się to na funkcjonowaniu tamtejszej Polonii, a także wpływa na współczesne kontakty Warszawy z Waszyngtonem, o czym można przeczytać w pierwszym artykule poświęconym Ameryce Północnej.

John Kennedy, bohater kolejnego tekstu, pomimo krótkiej prezydentury, stał się w Stanach Zjednoczonych postacią kultową. Miały na to wpływ liczne zabiegi stosowane przez media oraz otoczenie prezydenta. Jego wyidealizowany wizerunek nie został zmaćnony nawet w momencie, gdy światło dzienne ujrzęły liczne ekscesy, skandale z JFK w roli głównej. Największym echem odbiły się relacje głowy państwa ze znaną amerykańską aktorką, uważaną ówczesnie za symbol seksu – Marilyn Monroe. Pomimo przedwczesnej, tragicznej śmierci pamięć o Kennedym wciąż jest żywa. Postać prezydenta została utrwalona w kinematografii, literaturze czy nawet grach komputerowych. Nie byłoby jednak legendy JFK bez historycznej – pierwszej debaty telewizyjnej w historii. Późniejsza głowa państwa była do niej doskonale przygotowana, Kennedy w oczach widzów stał się kandydatem idealnym, społeczeństwo niemal z miejsca go pokochało. Wpływ na tego typu prezencję oraz zachowanie miało wiele czynników, część z nich wywodzi się z dzieciństwa prezydenta.

Zamknięcie części amerykańskiej książki stanowi wywód dotyczący dość bolesnych faktów z historii Kanady. Państwo to od lat charakteryzuje się wielokulturowością, a także długą tradycją związaną z rdzenną ludnością zamieszkującą te tereny. Współcześnie Kanada zaliczana jest do najbardziej szczęśliwych krajów świata, jednak w przeszłości na tych ziemiach dochodziło do wielu dramatycznych wydarzeń, głównie o podłożu kulturowym. Ludobójstwa, próby asymilacji – wszelkie działania tego typu były motywowane różnicami kulturowymi. Już w XIX wieku powstał System Szkół z Internatem, których głównym celem było „cywilizowanie” rdzennych mieszkańców Kanady. Działania

sprzed blisko 200 lat wciąż odbijają się na relacjach potomków pierwotnej ludności z kolejnymi miejscowymi rządami.

W terminologii jednego z ojców psychoanalizy – Jacquesa Lacana ważną rolę odgrywa artefakt lustra jako katalizatora ludzkiej osobowości. W okresie dzieciństwa człowiek zyskuje samoświadomość w momencie, kiedy zrozumie, że to, co widzi w zwierciadle, to on sam. To, jak dana osoba się postrzega, np. jako członek mniejszości etnicznej czy religijnej, obywatel danego miasta, kraju albo ogólnie świata, sprawia, że każdą ludzką decyzję można interpretować jako działanie w obrębie relacji międzynarodowych. Analogicznie, wszystkie interakcje o charakterze międzynarodowym mają odzwierciedlenie w losach poszczególnych jednostek. Dlatego też nie staraliśmy się szukać klucza, w jakim można zsyntezować ten obszar naukowy, a wręcz przeciwnie, podkreślaliśmy różnorodność, wprowadzając tym samym nową płaszczyznę wymiany – relacji międzynarodowych jako odbicia lustrzanego, w którym odbijają się potrzeby i aspiracje jednostek.

W tym miejscu składamy serdeczne podziękowania Panu Dziekanowi Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politologicznych Uniwersytetu Łódzkiego prof. Ryszardowi Machnikowskiemu za wsparcie udzielone podczas pracy nad publikacją.

Autorzy

CZEŚĆ I

EUROPA

Aleksandra Drzewiecka*

<https://doi.org/10.18778/8220-375-2.02>

Język polski jako element warunkujący przetrwanie polskiej tożsamości narodowej na Bukowinie Południowej od drugiej połowy XVIII wieku

Abstract

Polish language as the main factor to continue Polish national identity in South Bukovina since the second half of the 18th century

The Polish minority has been in Southern Bukovina for many generations. To this day, there are Polish cultural and educational organizations, minority members eagerly practice Polish traditions and national customs. The main factor that created opportunities for the development of Polish national identity was the Polish language. The language has been passed down to the next generations and is still used today. The first Poles after the settlement of Bukovina could open a Polish church, schools and social organizations, as a resolute Polish was used by many people and in many places, and became popularized. Subsequent activities of the Polish minority developed interpersonal relationships among the minorities. The Polish language united all Poles in Bukovina, developed institutions and ties with their homeland. The Polish minority continues to practice the Polish language over 200 years after the arrival of their ancestors, as a result Polish identity still exists today. The method of analysis was used in the article. Activities that popularized learning the Polish language and opportunities to promote tradition and identity were presented. Also the history of the southern territory of Bukovina and its impact on the development of the Polish national minority.

Keywords: national identity, national minority, Polish language, Southern Bukovina

Słowa kluczowe: tożsamość narodowa, mniejszość narodowa, język polski, Bukowina Południowa

Wprowadzenie

Człowiek może rozpatrywać swoją tożsamość względem wielu czynników, nie jest ona bowiem sztywno uwarunkowana ani bezwzględna. Natomiast wśród wielu bodźców, które kształtują postrzeganie samego siebie, szczególną

*Absolwentka studiów I stopnia, kierunek *stosunki międzynarodowe* Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politologicznych Uniwersytetu Łódzkiego, studentka studiów II stopnia, kierunek *stosunki międzynarodowe*, specjalność *orientalna* WSMiP UŁ; e-mail: aleksandra.drzewiecka@unilodz.eu.

uwagę należy skierować w stronę języka, jako tego, który ma największy wpływ na autoidentyfikację człowieka. Mowa i język, w jakim myślimy, jest elementem stanowiącym o przynależności¹. Jest również podstawowym kodem komunikacyjnym wewnętrznym, służącym do przetwarzania własnych myśli, oraz zewnętrznym, służącym do komunikacji z innymi. Możliwe jest władanie wieloma językami, jednak autokomunikacja odbywa się w języku, który jest człowiekowi najbliższy emocjonalnie. Szczególny wymiar władanie językiem przybiera poza granicami kraju lub w momencie urodzenia się poza terytorium, z którego wywodzi się naród. Kulturowanie języka ojczystego stanowi główne narzędzie umożliwiające ciągłość, przetrwanie aktywnej mniejszości narodowej, a także niepodważalne wzmocnienie przywiązania do ojczyzny przodków.

Jedną z wielu grup narodowościowo-etnicznych są Polacy od wieków zamieszkujący region Bukowiny Południowej. Czynne propagowanie języka, przekazywanego z pokolenia na pokolenie, zaowocowało przetrwaniem polskiej tożsamości w tej niewielkiej wspólnotcie. To właśnie propagowany język polski stanowi podstawę dla identyfikacji lokalnej społeczności zarówno w przeszłości, jak i obecnie, gdy teren Bukowiny Południowej zamieszkuje dziesiąte pokolenie polskich potomków. Zakorzenie języka polskiego w instytucjach, stowarzyszeniach i w obszarze kultury stworzyło możliwość przetrwania polskiej mniejszości narodowej oraz samej ojczystej tożsamości.

Przesiedlenia Polaków na Bukowinę

Bukowina jest krainą historyczno-geograficzną, położoną obecnie po obu stronach granicy ukraińsko-rumuńskiej. Jej losy były złożone, podobnie jak wielu innych europejskich regionów. Była wcielana kolejno do różnych historycznych królestw i republik: od Mołdawii w XV wieku, przez Królestwo Polskie za czasów panowania króla Jana Olbrachta, aż do Imperium Osmańskiego. Skutki ówczesnych, wyjątkowo niespokojnych czasów dotknęły również region Bukowiny. W wyniku wojny turecko-rosyjskiej, toczącej się w latach 1768–1774, doszło do podpisania traktatu pokojowego w Küczük Kajnardży w roku zakończenia działań militarnych. Jednym z zawartych w nim postanowień było przyłączenie Bukowiny do terytorium Austrii². W dziejach tego regionu była to kolejna zmiana administracyjna, jednak zapoczątkowała ona działania prowadzące do rozwoju przemysłu regionalnego i intensywnego zasiedlania terytorium. W obliczu przytoczonych informacji warto podkreślić również wcześniejsze fakty, a także wątek austriacki w czasie rozbiorów Polski w 1772 roku. Austriacy okupowali prowincje zwane Galicją i Lodomerią, poło-

¹ A. Kuczkiwicz-Fraś, *Język jako determinant tożsamości narodowej i państwowej w Pakistanie i Bangladeszu*, Kraków 2016, s. 125–126.

² A. Özer, *The Ottoman–Russia Relations between the years 1774–1787*, Ankara 2008, s. 32–33.

żone na południe od Krakowa, i właśnie to wydarzenie jest genezą polskiego osadnictwa na Bukowinie.

Austria, pozyskując kolejne mało zamieszkane terytoria, dokonała licznych przesiedleń ludności polskiej z wcześniej zdobytych terytoriów Galicji. Przesiedlani Polacy byli góralami czadeckimi z obecnego terytorium słowackiego miasta Czadca, jak również okolicznych wsi. Nowe miejsce okazało się dosyć łaskawe dla przesiedleńców jak na ziemię pod zaborami. Polakom pozwolono zbudować polską szkołę i kościół, dzięki czemu mogli swobodnie propagować narodowe obyczaje, język i edukację. Trudnili się wyrębem drzew oraz pracą w kopalniach³.

Wielonarodowościowa Bukowina rozwijała się, a wraz z nią polska diaspora. Należy podkreślić, że w czasach zaborów sytuacja przebywających tu na emigracji Polaków była względnie korzystna. Nie stosowano wobec nich przymusu wyznawanej religii czy używanego języka. Takimi przywilejami nie cieszyli się Polacy w zaborze pruskim i rosyjskim, wobec których stosowano masową germanizację czy rusyfikację. Można stwierdzić, że polska tożsamość narodowa nie została zniszczona na Bukowinie w pierwszym pokoleniu emigracji dzięki stosunkowo łagodnemu traktowaniu Polaków przez zaborców. W zakorzenieniu się kultury oraz języka na tamtejszych terenach przyczyniło się w dużej mierze zaangażowanie pierwszego pokolenia emigracyjnego, które stworzyło polskie ośrodki kulturalne. Dzięki wykorzystaniu swobód, jakie dawało „nowe terytorium”, stworzono dogodne warunki dla dalszego propagowania polskiej tożsamości narodowej.

Pierwsze aktywności mniejszości polskiej

Jednym z pierwszych większych działań, jakie podjęła mniejszość polska na Bukowinie, było sprowadzenie z Krakowa polskiego zakonu sióstr felicjanek, w celu uruchomienia i prowadzenia ochronki, szkoły żeńskiej oraz domu dziecka dla polskich dzieci⁴. Za siedzibę obrał on stolicę regionu bukowińskiego, czyli Czerniowce, obecnie będące częścią Bukowiny Północnej po ukraińskiej stronie granicy. Działał nieprzerwanie przez ponad 50 lat – od momentu przyjazdu pierwszych zakonnic na zaproszenie rodaków do wybuchu II wojny światowej, która zmusiła go do zakończenia funkcjonowania – na rzecz edukacji polskich dzieci i opieki nad nimi.

³ Gerwazy Longher (prezes Związku Polaków w Rumunii, poseł do parlamentu rumuńskiego, dziewiąte pokolenie polskich emigrantów bukowińskich), audycja Polskiego Radia *Świat Kresów – Jak żyją potomkowie polskich osadników na Bukowinie Rumuńskiej?*, red. K. Renik, Polskie Radio, 19.11.2016, godz. 18:12.

⁴ P. Gołdyn, *Działalność społeczno-edukacyjna sióstr felicjanek w Czerniowcach (1887–1945)*, [w:] *Historia i dzień dzisiejszy relacji polsko-rumuńskich*, red. E. Wieruszewska-Calistru, S.A. Marcu, Suceava 2017, s. 389.

Podjęcie takich działań miało szczególnie duże znaczenie, ponieważ było skierowane w stronę dzieci. Dzieci zaś, czyli najmłodsze pokolenie, są zawsze najbardziej podatne na kształtowanie tożsamości⁵. Najmłodszy nie są świadomi znaczenia i wagi pojęcia ojczyzny czy narodowości w takim stopniu jak człowiek dorosły. Kształtowanie tożsamości przychodzi wraz z pozyskiwaniem kolejnych informacji, ich systematyzowaniem oraz przetwarzaniem. To proces, który stopniowo wzrasta, przyjmuje różne wymiary, zanim ostatecznie się ukształtuje⁶.

Do osiągnięcia świadomości tożsamości narodowej niezbędne jest pewne stadium dojrzałości człowieka, by mógł świadomie i realnie ją określić. Jednak poza wymiarem empirycznym, który wymaga osiągnięcia pewnego stadium zaawansowania emocjonalnego, istnieją również inne elementy świadczące o tożsamości, tak jak wspomniany język polski. Czynne używanie go w ochronce, czyli wczesnej formie przedszkola, było bardzo efektywnym posunięciem, nie zapominając o domu dziecka czy szkole żeńskiej. Choć można przypuszczać, że forma instytucji oświatowych i opiekuńczych miała być bardziej funkcjonalna z uwagi na bieżące potrzeby, to miała również inną wartość dodatnią w postaci kolejnego miejsca propagującego mowę ojczystą. Polskie dzieci miały bezpośrednią styczność z językiem polskim nie tylko w domu czy w sąsiedztwie, ale przede wszystkim w czasie zajęć dnia codziennego. Kontakt z językiem w ochronce powodował stymulowanie najmłodszych mową ojczystą z wielu stron. Czas, jaki młodzi potomkowie pierwszych obywateli spędzali w towarzystwie języka polskiego, kumulował się, dzięki czemu nawet najmłodsze dzieci w wieku przedszkolnym zwiększały nieświadomie swoje umiejętności językowe. Kolejny ważny aspekt, który towarzyszył otwarciu ochronki i szkoły siostrzyczanek, to zacieśnianie więzi między polskimi dziećmi.

Każda instytucja narodowa działająca na obczyźnie wpływa korzystnie na integrację mniejszości. Po raz kolejny podkreślmy, jak ważny jest wiek osób, do których jest ona skierowana. Bliskie relacje między przedstawicielami pierwszego pokolenia emigrantów są naturalne, opierają się na bliskości z ojczyzną, nostalgii i tęsknocie za tym, co znane. Poza tym sam język odgrywa tu ważną rolę. Władanie wspólną mową praktycznie rozwiązuje bariery komunikacyjne, a rozmowa w języku ojczystym z krajanem na obczyźnie budzi żywe emocje. Wspomniane zjawiska nie są już jednak tak oczywiste dla kolejnych pokoleń. Zanikanie więzi narodowych często jest skutkiem asymilacji, powstawania małżeństw mieszanych z rdzenną ludnością. Również, co naturalne, odczuwalna jest mniejsza tęsknota, w tym przypadku za tym, co nie jest już znane. Ochronka, szkoła czy dom dziecka, dzięki zrzeszaniu dzieci polskiego

⁵J. Juszczyk-Rygałło, *Socjalizacja dziecka jako proces kształtowania tożsamości*, „Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce” 2016, t. 11, nr 4(42), s. 12.

⁶A. Brzezińska, *Dzieciństwo i dorastanie: korzenie tożsamości osobistej i społecznej*, Poznań 2006, s. 19–20.

pochodzenia, wychodziła naprzeciw tym problemom. Najmłodszy członkowie polskiej emigracji mieli ze sobą bezpośredni kontakt, w ten sposób wytwarzały się wzajemne relacje. To zaś dawało podstawy dla tworzenia się więzi narodowych już wśród nowego pokolenia.

Przekazywanie tożsamości narodowej w pierwszym i drugim pokoleniu jest zazwyczaj silne, ponieważ potomkowie mają bezpośrednią styczność z opowieściami rodzinnymi, pamiątkami, obyczajami. Najważniejszym elementem pozostaje jednak język używany między sobą przez członków rodziny, to on ma największy wpływ na kształtowanie się tożsamości człowieka w czasie socjalizacji, czyli momencie jej formowania⁷. Na takie stymulowanie tożsamości byli poddawani potomkowie Polaków z Bukowiny Południowej. Wpływ kolejnych instytucji działających w języku polskim powodował, że język ten był praktykowany również poza rodzinnymi domami. Szczególną wartość należy przypisać działalności skierowanej do dzieci, czyli jednostek najbardziej podatnych na kształtowanie tożsamości. Liczba ośrodków, w których praktykowano język ojczysty rosła, dzięki czemu polska kultura mogła zakorzenić i utrwalić się na nowym terytorium.

Język polski w oświacie

Omawiając placówki, które wpływały na zakorzenienie się języka polskiego na ziemiach Bukowiny, nie sposób pominąć tematu szkolnictwa i oświaty. W tym przypadku mniejszość polska również mogła liczyć na przychyłność władz. Chociaż Bukowina pod koniec XVIII wieku pozostawała pod panowaniem austriackim, tak jak południowa część Polski, jej system szkolnictwa znacząco różnił się od całego systemu austriackiego. W 1781 roku cesarz Józef II wprowadził w państwie austriackim obowiązek szkolny dla dzieci między 6. a 12. rokiem życia, jednak z obowiązywania tego przepisu zostały wyłączone Galicja i Bukowina. Miało to związek z brakami kadrowymi wśród nauczycieli, spowodowanymi niższym poziomem rozwoju tych terytoriów względem terenów centralnych⁸. Brak obowiązku szkolnictwa na omawianych terenach był znacząco niekorzystny dla rozwoju tamtejszych dzieci. Rozpatrując tę kwestię pod kątem mniejszości polskiej i jej tożsamości narodowej, możemy jednak dojść do wniosku, że istniała bezpośrednia korzyść z tej sytuacji. Potomkowie polskich emigrantów nie byli poddawani procesowi wynarodawiania i germanizacji. To w czasie panowania Józefa II nastąpiła znaczna zmiana w używaniu języka niemieckiego w urzędach i administracji, dążono, by był on jedynym językiem. Co ważne, w tym czasie zwiększał się również wpływ państwa

⁷J. Juszczyk-Rygallo, *op. cit.*, s. 17.

⁸P. Zimmermann, *Uwarunkowania historyczne roli i statusu języka polskiego w systemie edukacji w Galicji 1. połowy XIX wieku*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 2016, t. 23(43), nr 2, s. 246.

na oświatę⁹. Bukowina, dzięki swojej złożonej i niespokojnej przeszłości, obroniła się przed znaczną ingerencją władz w jej wielonarodową tożsamość. To wydarzenie, mimo negatywnego wpływu na rozwój dzieci i młodzieży, przyczyniło się do uzyskania większych swobód tożsamościowych i narodowych względem innych terenów objętych reformą oświatową. Narody żyjące na terenach pominiętych przez reformę nie zostały poddane systemowemu wynaradawianiu, które miało być wymierzone w najbardziej podatną na to grupę wiekową.

Analizując temat oświaty na terenach Bukowiny Południowej, należy zwrócić uwagę na przychylność władz państwowych wobec działań oświatowych Kościoła¹⁰. Duchowni i osoby działające w kościołach (np. organiści) zostawali nauczycielami w szkołach, dlatego też już na początku XIX wieku Kościół pełnił niezwykle znaczącą funkcję w całym systemie oświaty. W owej bardzo ważnej roli Kościoła i jednocześnie w dużym zacofaniu tego terytorium można doszukiwać się kolejnej wykorzystanej okazji do powstania polskich placówek oświatowych. Na przełomie XVIII i XIX wieku działalność w Czerniowcach, ówczesnej stolicy Bukowiny (obecnie terytorium Ukrainy), rozpoczęły siostry służebniczki NMP, tworząc ochronki, oddziały oświatowe, a także, co istotne, bursę im. Issakowicza dla dzieci; sprawowały także opiekę nad chorymi¹¹.

Można przypuszczać, że podejmowanie działań mających wpływ na rozwój ludności Bukowiny było przychylnie odbierane przez władze austriackie. W wyniku wspomnianych wcześniej braków kadrowych możliwe było funkcjonowanie typowo polskiej placówki. Po raz kolejny zacofanie regionów dało możliwość krzewienia polskiej oświaty, a co za tym idzie, stworzyło naturalną płaszczyznę do dalszej nauki i propagowania języka polskiego.

Warto przytoczyć w tym miejscu idee, jakimi kierowały się działające tam zakonnice. Ich inspiracją w wychowywaniu dzieci była postać Edmunda Bojanowskiego, wielkiego polskiego patrioty oraz pedagoga. W swojej działalności kładł on ogromny nacisk na przekazywanie wartości narodowych, zasad wyznania katolickiego oraz kształtowanie przyszłych pokoleń w duchu patriotyzmu¹². Tymi samymi ideami kierowały się siostry służebniczki NMP, można zatem stwierdzić, że charakter misji zakonnej idealnie wpisywał się w potrzeby Polaków na Bukowinie. Kolejne polskie placówki wzrastały, dając młodym potomkom polskich emigrantów możliwość rozwijania swojej narodowej tożsa-

⁹ *Ibidem*, s. 247–249.

¹⁰ J. Świeboda, *Problemy narodowościowe w szkolnictwie galicyjskim (1772–1918)*, „Analecta” 1995, t. 4, nr 2(8), s. 102.

¹¹ S.M. Loyola Opiela, *Ślady myśli pedagogicznej bł. Edmunda Bojanowskiego na Bukowinie realizowanej przez Siostry Służebniczki NMP, Katolicki Uniwersytet Lubelski*, [w:] *Polsko-rumuńskie związki historyczne i kulturowe*, red. E. Wieruszewska-Calistru, A.L. Marcu, Suceava 2013, s. 443.

¹² *Ibidem*, s. 440.

mości poza granicami państwa i czynnego używania języka polskiego. Po raz kolejny polska instytucja duchowa miała prawo czynnie działać na terenie zaboru austriackiego, co było dużym fenomenem, biorąc pod uwagę tępienie polskiej tożsamości narodowej, szczególnie na rdzennie polskich terenach będących ówczesnie pod rozbiarami.

Rozkwit działalności polskich instytucji na Bukowinie

Działalność polskiego duchowieństwa na terenach Bukowiny była niezwykle aktywna. Można stwierdzić, że była ona motorem napędowym podtrzymywania polskiej tożsamości narodowej, ale przede wszystkim krzewienia mowy polskiej. Już w czasie sprowadzania na tamtejsze tereny wspomnianego zakonu sióstr felicjanek zaczęto czynić kolejne kroki do zinstytucjonalizowania działań podejmowanych przez polską mniejszość. Stopniowo stało się to, co w ojczyźnie pod zaborami nie mogłoby się wydarzyć.

Rozkwit polskich instytucji nastąpił w czasie działalności zakonu służebniczek NMP na Bukowinie. Zaczęły działać polskie zarządy gmin, pięcioklasowe polskie szkoły powszechne, galicyjskie kasy Raiffeisena, polskie straże ogniowe, czytelnie katolickie, Domy Polskie¹³. Polskie instytucje, a wraz z nimi język polski zakorzeniał się i zaczął obowiązywać nie tylko w domach czy ochronkach prowadzonych w ramach zakonnego wolontariatu, ale również na poziomach urzędów gminnych. Należy zaznaczyć, że koniec XIX i początek XX wieku to czas, kiedy polska mniejszość zasiedlała ziemie bukowińskie już od ponad 120 lat. W tym czasie tak względnie nieliczna mniejszość mogła zostać zasymilowana z ludnością tubylczą lub wytworzyć nowe struktury narodowościowe, mieszając się z innymi mniejszościami, które również były obecne na tamtejszych terenach. Tożsamość, w porównaniu do umiejętności językowych, polega na odczuciach i emocjach, może być spuścizną przodków, skutkiem ich przekazów. Jednak posiadanie umiejętności językowych wiąże się z nieustanną praktyką i ćwiczeniem. W odróżnieniu od tożsamości, którą można odziedziczyć, umiejętności językowe są żywym wyrazem podjętego wysiłku dla władania nim. Stanowi to wyraz realnego utożsamiania się z państwem pochodzenia przodków. To przejaw żywego kultu ojczyzny, w której, jak pokazuje przykład Bukowiny, nigdy się nie było. Praktykowany język jest argumentem dla powstawania kolejnych instytucji. Najlepiej ukazują to przykłady przytoczonych wcześniej zarządów gmin. Musiała zatem istnieć wyraźna potrzeba w społeczeństwie dla załatwiania gminnych kwestii urzędowych w języku polskim już ponad 120 lat po przyjeździe pierwszych polskich osadników.

¹³ *Ibidem*, s. 446.

Polskie piśmiennictwo

Kwestie urzędowe i instytucjonalne tworzą systemowe propagowanie tożsamości i języka. Są one przejawem działań dla dobra i pożytku przyszłych pokoleń, tak by miały one możliwość uczenia się języka polskiego, historii Polski, jak również katolickich obrzędów i obyczajów. Jednak działalność instytucjonalna i urzędowa nie była jedynym obszarem aktywności polskiej mniejszości na Bukowinie. Warto przytoczyć działania społeczno-kulturowe, jakie podejmowali polscy emigranci w duchu krzewienia języka polskiego. Po raz kolejny polscy emigranci mogli wykorzystać względną swobodę daną im przez zaborcę, dzięki czemu Czerniowce stały się polskim ośrodkiem wydawniczym. Masowo drukowane były tam książki, broszury, kalendarze, modlitewniki oraz przewodniki¹⁴. Takie działania jasno pokazują, jak duża była potrzeba tworzenia w języku polskim i jak duża była grupa odbiorców zainteresowanych polską prasą i publikacjami. To dowód na to, jak język polski był popularny już ponad wiek po przybyciu pierwszych górali czadeckich. Wyraźny popyt na polską literaturę i prasę był również wyrazem przywiązania ludności do języka, ale przede wszystkim wyrazem biegłości w czytelnictwie oraz realnych umiejętności władania polszczyzną. Polska prasa czy literatura lub inne rodzaje słowa pisanego wydawane były z potrzeby mniejszości i dla niej też były tworzone.

Na początku XX wieku liczba Polaków na terenie Bukowiny wynosiła według spisów ludności około 100 000 osób, skupionych w większości we wsiach i małych miasteczkach oraz w stolicy Bukowiny – Czerniowcach¹⁵. Mając na uwadze trudności w dostępie do bieżących informacji o wydarzeniach w ojczyźnie, najpopularniejsza wśród emigrantów stała się „Gazeta Polska” (1883–1913)¹⁶. Był to początkowo dwumiesięcznik, który stopniowo urósł do rangi dwutygodnika, zawierającego bieżące informacje, przede wszystkim o tematyce polskiej, jak też bezpośrednio bukowińskiej¹⁷. Częstotliwość oraz tematyka czasopisma wyraźnie pokazywała, jak bardzo język polski jest zakorzeniony oraz rozpowszechniony na tych terenach. Oczywiście, że bez spoiwa, jakim jest język, niemożliwe byłoby istnienie polskiego czasopisma. Popularność „Gazety Polskiej” na Bukowinie świadczyła nie tylko o fenomenie istnienia w czynnym stopniu mowy polskiej, ale szczególnie o żywej polskiej tożsamości narodowej, którą ukształtował w dużym stopniu język przekazany przez przodków i praktykowany przez kolejne pokolenia. Literatura, a głównie prasa bukowińska były łącznikiem między mniejszymi miejscowościami oraz stolicą

¹⁴ J. Bujak, *Jeszcze jedno nieznanne polskie czasopismo na Bukowinie*, <http://rep.up.krakow.pl/xmlui/bitstream/handle/11716/1765/21--Jeszcze-jedno-nieznanne-polskie-czasopismo-na-Bukowinie--Bujak.pdf?sequence=1> (dostęp: 4.12.2019).

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Idem*, *Niecodzienny dziennik Bukowińczyków*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2007, t. 10, nr 1(19), s. 38–40.

w przepływie najważniejszych informacji. Była to kolejna aktywność podjęta przez ludność lokalną na rzecz polskiej tożsamości narodowej. Jednak, tak jak w przypadku innych aktywności, piśmiennictwo, szkoły, zarządy gminy łączył jeden wątek, czyli czynna działalność w języku polskim. Był to kolejny obszar społecznej aktywności na Bukowinie, w której język aktywnie się zakorzenił.

Polskie ruchy studenckie na Bukowinie przed I wojną światową

Pozostając w kręgu aktywności i potrzeb społecznych, nie można pominąć działalności stowarzyszeniowej, która w tamtym okresie również istniała wśród potomków polskich migrantów. Oprócz wspomnianych wcześniej gminnych Domów Polskich i lokalnych zrzeszeń, na Bukowinie przed I wojną światową działały także polskie ruchy studenckie przy Uniwersytecie Czerniowieckim¹⁸. To kolejny obszar aktywności polskiej wspólnoty, gdzie nie tylko tożsamość, ale przede wszystkim czynne porozumiewanie się językiem polskim spowodowało ich zaistnienie.

Towarzystwo Akademików Polskich „Lechia” oraz Towarzystwo Akademików Polskich „Ognisko” były widoczne głównie w sferze kulturalnej, propagując polską sztukę i kulturę masową wśród studentów. Przykładem ich działalności było wystawianie sztuk teatralnych, organizowanie polskich wieczorów kabaretowych czy pikników, które niestrudzenie relacjonowała „Gazeta Polska”¹⁹. Ponownie podstawą spajającą działalność było komunikowanie się i krzewienie języka polskiego oraz szerzenie działalności kulturalnej. Warto w tym miejscu podkreślić grunt tych działań, czyli społeczeństwo akademickie, które, oprócz wymienianych wcześniej społeczeństw peryferyjnych, również przejawiało wysokie przywiązanie do narodowej tożsamości przez czynną znajomość mowy przodków. Wskazuje to na zasięg i szerokie obszary działalności polskiej mniejszości. Nie ograniczały się one jedynie do propagowania ludowych tradycji czy religii – wspomniane piśmiennictwo czy ruchy studenckie wskazywały na używanie języka polskiego i istnienie polskiej świadomości narodowej w wielu klasach i warstwach społecznych przed wybuchem I wojny.

Polska sztuka

Warto również zaznaczyć obecność wielu kulturalnych przedsięwzięć podejmowanych wyłącznie w języku polskim, skierowanych do polskiej mniejszości na Bukowinie i stamtąd też się wywodzących. Jednym z nich było Towarzystwo Sceny Polskiej z siedzibą w Czerniowcach, aktywnie działające na terenie całej Bukowiny²⁰, wystawiające polskie sztuki, przedstawienia i epizody teatralne. Także polska muzyka cieszyła się powodzeniem wśród mniejszości

¹⁸ *Idem, Polskie organizacje studenckie w Czerniowcach przed I wojną*, [w:] *Wielowiekowe bogactwo polsko-rumuńskich związków historycznych i kulturowych*, red. H. Walczak, Suceava 2014, s. 391.

¹⁹ *Ibidem*, s. 393–402.

²⁰ *Zasobnik Bukowiński – Organizacje*, <http://bukowinski.net/organizacje/> (dostęp: 6.12.2019).

polskiej – przed I wojną światową istniał polski chór mieszany „Lutnia”, założony już w latach 80. XIX wieku²¹.

Przytoczone przykłady wskazują na popularność i popyt na polską sztukę i kulturę masową. Była ona rozwijana jednocześnie wśród lokalnych społeczności wiejskich, przez amatorskie przedsięwzięcia, aż do utworzenia Towarzystwa Sceny Polskiej. Po raz kolejny świadczy to o rozpowszechnieniu się polskiej sztuki, a co za tym idzie, również języka polskiego w różnych warstwach społecznych polskiej mniejszości na Bukowinie.

Aktywność polskiej mniejszości przed I wojną światową

Mnogość i złożoność przedsięwzięć podejmowanych przez polską mniejszość narodową na Bukowinie przed I wojną imponuje pod różnymi względami. Niemniej należy zwrócić uwagę na możliwość krzewienia kultury i języka polskiego na tym terenie, co w tym czasie, jak było już wspomniane, nie było możliwe na rdzennych polskich terytoriach. Można sądzić, że stosunkowo liberalne podejście Austrii do terenów Bukowiny sprawiło, że polska aktywność pojawiała się wszędzie tam, gdzie to było możliwe. Wcześniejsze represje, procesy wynaradawiania sprawiły, że Polacy pod zaborami czuli się zniewoleni nie tylko „formalnie”, ale przede wszystkim emocjonalnie. Spowodowało to, że po zasiedleniu nowego i dającego im względne swobody terytorium odczuwali silną potrzebę uzewnętrzniania swojej polskiej tożsamości narodowej. Tworzenie instytucji oświatowych, religijnych czy kulturowych stworzyło fundament, na którym kolejne pokolenia mogły dalej budować swoją tożsamość oraz kontynuować posługiwanie się językiem polskim.

Zakorzenie języka polskiego w postaci instytucji i działalności społecznej było spoiwem łączącym całą polską mniejszość na Bukowinie pod zaborem austriackim. Poszczególne lokalne skupiska Polaków z zaangażowaniem przekazywały mowę polską kolejnym pokoleniom, a dzięki instytucjom język i polska kultura były obecne poza rodzinnymi domami. Kolejne pokolenia funkcjonowały zatem na co dzień w polskiej kulturze, co kumulowało poczucie polskiej tożsamości narodowej, dzięki czemu nie zginęła ona w pierwszych pokoleniach. Czynnie używany język polski łączył wszystkich potomków z wielu miejscowości i warstw społecznych. Rozpowszechnił się on w wielu gałęziach życia społecznego, co nie ograniczyło go do konkretnej grupy osób czy terytorium, a jego wymiar stał się holistyczny. W ten sposób język stał się najważniejszym wspólnym elementem dla całej polskiej mniejszości.

Zawirowania wojenne, koniec jednej Bukowiny

Skutki I wojny światowej ogarnęły, bezpośrednio i pośrednio, całą Europę, w tym, co naturalne, również Bukowinę i mieszkającą tam polską mniejszość. W czasie działań wojennych tamtejsi polscy emigranci zasilali armię zaborcy, biorąc udział w licznych bitwach, w których oddawali życie walcząc w obcej

²¹ *Ibidem.*

armii²². Największe znaczenie dla tego terytorium miały postanowienia pokojowe i nowy podział granic, w wyniku którego Austria utraciła Bukowinę – w 1919 roku stała się ona integralną częścią Rumunii²³. Polska mniejszość narodowa znalazła się w wyjątkowo korzystnej sytuacji. W rezultacie podpisania wspólnej konwencji między Polską i Rumunią w 1921 roku i związania się sojuszem militarnym²⁴ mogła ona mieć poczucie względnego spokoju dotyczącego trwania polskiej tożsamości narodowej czy braku ewentualnych represji.

Jednak kolejne światowe wydarzenia, czyli wybuch II wojny światowej, odcisnęły szczególne piętno na losach wszystkich mieszkańców Bukowiny, a także relacji polsko-rumuńskich. Zawiązany wcześniej traktat nie znalazł zastosowania 17 września 1939 roku. Polska nie wystosowała odpowiedniej prośby do Królestwa Rumunii o udzielenie pomocy militarnej po uderzeniu Armii Czerwonej, czekając na pomoc z Zachodu²⁵. Następnie incydent z internowaniem polskich władz po przekroczeniu granicy rumuńskiej ostatecznie pogрузzył wcześniejszy sojusz oraz sąsiedzką sympatię. Chwiejne zachowania Rumunii wobec sojuszników²⁶, nie tylko wobec Polski, spowodowały ostateczną klęskę, przez co opinia międzynarodowa uznała ją za sojusznika III Rzeszy. Fakt ten odbił się bezpowrotnie na losach Bukowiny. Jej odwiecznie jednolite terytorium zostało trwale podzielone na Bukowinę Północną, która przypadła ZSRR, i Bukowinę Południową, pozostałą przy Rumunii²⁷. Stan taki utrzymuje się do dziś. W posiadaniu Rumunii pozostaje jedynie południowe terytorium historycznej Bukowiny, bez jej odwiecznej stolicy – Czerniowców, położonych na północy.

Zmiany ustrojowe i obecna sytuacja mniejszości polskiej

Kolejne wydarzenia w historii Rumunii są tożsame z losem państw położonych po wschodniej stronie żelaznej kurtyny. Nicolae Ceaușescu nie był przychylny wobec mniejszości narodowych. Swoją uwagę rumuński dyktator skupił na konflikcie z najliczniejszą mniejszością węgierską. Przykładem tych

²² S. Olzacki, *O rumuńskich Polakach opowieść druga – Prislop, czyli wycieczka w przeszłość*, 2011, <http://www.netkultura.pl/6932/slawomir-olzacki-o-rumuńskich-polakach-opowieść-druga-prislop-czyli-wycieczka-przeszłość/> (dostęp: 7.12.2019).

²³ *Traktat pokoju między mocarstwami sprzymierzonymi i stowarzyszonymi i Austrią, podpisany w St.-Germain-en-Laye 10 września 1919 r.*, art. 59, dz. IV, Biuro Prac Kongresowych Ministerstwa Spraw Zagranicznych, Warszawa 1919, <http://pbc.biaman.pl/dlibra/doccontent?id=38833> (dostęp: 7.12.2019).

²⁴ *2 marca 1921 r. polsko-rumuńska „konwencja o przymierzu odpornym”*, <https://nowahistoria.interia.pl/kartka-z-kalendarza/news-2-marca-1921-r-polsko-rumuńska-konwencji-o-przymierzu-odporn,nId,1680971> (dostęp: 7.12.2019).

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ A. Koryn, *Rumunia wobec zbliżającego się konfliktu światowego (1938–1941)*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne” 1998, nr 2.

²⁷ *Postanowienia Pokoju Paryskiego z 1947 roku. Traktat pokoju z Włochami, Paryż 1947.02.10*. cz. II, dz. II, art. 18, [w:] *Dz.U. 1949, Nr 50, poz. 378*, Warszawa 1949, <https://www.prawo.pl/akty/dz-u-1949-50-378,16780660.html> (dostęp: 8.12.2019).

represji była likwidacja węgierskiego terytorium autonomicznego w 1968 roku²⁸. Absorbujące władze problemy z Węgrami spowodowały odwrócenie ich uwagi od istnienia mniejszości polskiej, z jej tożsamością i językiem. Gdy tylko pozwoliły na to swobody obywatelskie, Polacy w Rumunii, tak jak ich przodkowie, dali wyraz przywiązania do swojej narodowości.

Moment taki nastąpił z czasem przemian ustrojowych w Rumunii w czasie Jesieni Ludów w 1989 roku, gdy śmierć Nicolae i Eleny Ceaușescu położyła kres reżimowi komunistycznemu. Jak jednak wskazują fakty, dopiero koniec kolejnej prezydentury – Iona Iliescu ostatecznie zakończył krwawy okres w historii tego kraju. Wtedy też wprowadzona została nowa konstytucja²⁹, w której zagwarantowano prawa mniejszościom narodowym. Czytamy tu m.in.:

Art. 4

Jedność narodowa i równość obywateli

(2) Rumunia jest wspólną i niepodzielną ojczyzną wszystkich jej obywateli, niezależnie od ich rasy, narodowości, pochodzenia etnicznego, języka, religii, płci, poglądów, przynależności politycznej, majątku oraz pochodzenia społecznego.

Art. 6

Prawo do tożsamości

(1) Państwo uznaje i gwarantuje osobom należącym do mniejszości narodowych prawo do utrzymywania, rozwijania i wyrażania ich tożsamości etnicznej, kulturowej, językowej i religijnej.

(2) Środki ochrony przewidziane przez państwo dla utrzymywania, rozwijania i wyrażania tożsamości osób należących do mniejszości narodowych powinny być zgodne z zasadami równości oraz niedyskryminacji w stosunku do pozostałych obywateli rumuńskich³⁰.

Wprowadzenie nowej konstytucji ponownie uruchomiło działania pozostające na terenach Bukowiny Południowej mniejszości polskiej. To kolejny moment w historii polskich emigrantów, kiedy swobody obywatelskie panujące w regionie pozwalają na działalność narodową. Współcześnie cechują je jednak instytucjonalne rozwiązania pozostające w zgodzie z działalnością oficjalnego Związku Polaków w Rumunii „Dom Polski”, wywodzącego się z terenów bukowińskich, gdzie ma swoją siedzibę.

Odrodzenie polskiej prasy

Jednym z największych działań odnoszących się do spuścizny przodków było wskrzeszenie polskiej prasy, czyli utworzenie „Polonusa”, polskiej gazety zamieszczającej na swoich łamach, od 1991 roku do dziś, publikacje i artykuły

²⁸R. Rajczyk, *Polska mniejszość narodowa w rumuńskim systemie politycznym* [praca doktorska], Uniwersytet Śląski w Katowicach 2010, s. 81–83.

²⁹*Konstytucja Rumunii z dnia 21 listopada 1991 r.*, Tytuł I: *Zasady ogólne*, art. 4 i art. 6, za *Konstytucja Rumunii*, Warszawa 1996, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/rumunia.html> (dostęp: 9.12.2019).

³⁰Cyt. za *ibidem*.

dotyczące Polski oraz Polaków w Rumunii³¹. Po raz kolejny, tak samo jak przed I wojną światową, jest to przejaw zainteresowania językiem polskim na Bukowinie Południowej – z tą istotną różnicą, że od przybycia tu pierwszych górali czadeckich minęło ponad 240 lat. Język polski przetrwał w stopniu komunikatywnym, co spowodowało sens powstania kolejnych instytucji i przedsięwzięć społecznych działających w mowie ojczystej. Obecnie „Polonus” publikuje w formie dwujęzycznej, tak by mógł dotrzeć do szerszego grona odbiorców. Jego tematyka pozostaje jednak w dalszym ciągu niezmienna. Nowością jest pojawienie się „Małego Polonusa”, kwartalnika skierowanego bezpośrednio do dzieci³², również dwujęzycznego. Tematyką nawiązuje on do polskiej historii, losów Bukowiny, bieżących wydarzeń, jak również publikuje polskie piosenki dziecięce i bajki.

Polska oświata

Idąc śladami podobieństwa obecnych działań do tych podejmowanych przez pierwsze pokolenia bukowskińskich Polaków, należy zwrócić uwagę na polskojęzyczną oświatę. Niestety, czas i nieprzychylna historia najbardziej odbiły się na niegdyś świetnie funkcjonującym polskim szkolnictwie. Jednak również tutaj podejmuje się środki w celu odbudowy tego elementu polskiej tożsamości.

W 2007 roku, przy wsparciu rządu RP, powstał polski ośrodek szkolno-przed-szkolny w Pojanie Mikuli³³, który na nowo podejmuje próbę popularyzowania polskiej oświaty i rozwijania polskiej mowy przez korzystanie z polskich podręczników. Jedną z głównych przyczyn tego, że polskie szkolnictwo nie odrodziło się, tak jak polska prasa, były względy finansowe. Wcześniej istniały jedynie szkoły, które również prowadziły nauczanie w polskim trybie³⁴. Dopiero starania Związku Polaków w Rumunii i współfinansowanie ze strony polskich władz dało możliwość utworzenia Polskiej Szkoły Podstawowej im. Krystyny Bochenek. Ten ośrodek działalności na rzecz krzewienia polskiej kultury wśród najmłodszych kładzie duży nacisk na język polski i jego praktyczną znajomość. Jedną z takich akcji jest organizowanie międzyszkolnych konkursów ortograficznych dla dzieci z Bukowiny³⁵. Pokazuje to, że w dalszym ciągu najmłodsze pokolenia czynnie komunikują się w języku polskim, co, podobnie jak przed wojną, stwarza pole do zacieśniania więzi narodowych. Otwarcie szkoły w Pojanie Mikuli było motorem napędowym powstania kolejnych polskich oddziałów w szkołach oraz innych polskich placówek oświatowych.

³¹ *O nas*, <https://dompolski.ro/pl/o-nas/polonusa/> (dostęp: 10.12.2019).

³² *Mały Polonus*, <http://dompolski.ro/maly-polonus/> (dostęp: 10.12.2019).

³³ *Nowa szkoła w Pojanie Mikuli*, <https://dompolski.ro/pl/wydarzenia/nowa-szkola-w-pojanie-mikuli/> (dostęp: 10.12.2019).

³⁴ *Dzieci Bukowiny – Zrealizowane założenia*, <http://dompolski.ro/pl/dzieci-bukowiny/dokonania/> (dostęp: 10.12.2019).

³⁵ *Konkurs ortograficzny*, <http://dompolski.ro/pl/wydarzenia/konkurs-ortograficzny/> (dostęp: 10.12.2019).

Polskie zespoły kulturalne

Odwołując się do działań społeczno-kulturalnych, jakimi wcześniej szczyliła się polska mniejszość na Bukowinie, współcześnie także można znaleźć podobne przykłady. Najprężniej działającym polskim zespołem ludowym jest Sołnyczanka z Nowego Sołonia. Jej działalność ma na celu propagowanie polskich piosenek ludowych, przekazywanych z pokolenia na pokolenie. Zespół często bierze udział w wyjazdach pokazowych do Polski i utrzymuje czynny kontakt z innymi zespołami polonijnymi. Wskazuje to na głębokie zakorzenienie polskiej ludowości w społeczeństwie – Sołnyczanka jest w stanie czynnie działać i aktywnie angażować się na terenie Bukowiny Południowej i całej Rumunii.

Związek Polaków w Rumunii i współpraca z ojczyzną

We współczesnej działalności Polaków w Rumunii należy podkreślić rolę swobodnego przemieszczania się Polaków i możliwość odwiedzenia ojczyzny, co często propaguje Związek Polaków w Rumunii. Jest to w dużej mierze działalność skierowana w stronę dzieci, które mają możliwość przyjechania do Polski na kolonie, wycieczki oraz polskie kursy językowe³⁶. Stworzenie aktywnej łączności mniejszości z Bukowiny Południowej z państwem polskim jest priorytetem dla Związku Polaków. Bezpośrednie kontakty z krajem to idealne działania realnie wpływające na dalszy rozwój języka i stwarzanie obszaru do budowania tożsamości. Zwiększenie częstotliwości podróży do Polski może być skutecznym narzędziem, umożliwiającym trwanie polskiej mniejszości przez kolejne setki lat. Dla wielu dzieci i rodzin byłaby to pierwsza wizyta w ojczyźnie, z którą utożsamiają się nawet od dziesięciu pokoleń.

Zakończenie

Analizując działalność polskiej mniejszości na terenie Bukowiny Południowej można wskazać czynniki, które uwarunkowały jej przetrwanie. Jednym z nich była początkowa przychylność ówczesnych władz, która stworzyła pole do wyrażania narodowej tożsamości, co wcześniej nie było możliwe. To z kolei spowodowało powstawianie licznych polskich instytucji. Było to niezwykle istotne, ponieważ polskie placówki stanowiły, i w dalszym ciągu stanowią, fizyczny punkt styczności z ojczyzną. Dzięki nim pamięć o Polsce nie została ograniczona tylko do domów rodzinnych polskich osadników. Różnorodność oraz zasięg instytucji kumulowały i utwardzały polską obecność na Bukowinie. Polska tożsamość przetrwała do dziś przez zakorzenienie się instytucji działających w języku polskim. Dzięki nim możliwe było zachowanie oryginalnych elementów i artefaktów kultury stanowiących źródło tożsamości przy-

³⁶ *Miejscowości z mniejszością polską – Nowy Soloniec*, <https://dompolski.ro/pl/miejswosci-z-mniejszoscia-polska/nowy-soloniec/> (dostęp: 10.12.2019).

szyłych pokoleń. Również funkcjonowanie polskojęzycznej oświaty pomnażało kontakt młodych pokoleń z językiem, historią, a także zacieśniało więzy narodowe w najmłodszych pokoleniach. Mowa polska warunkowała istnienie instytucji narodowych i umacniała więzi społeczne, była elementem występującym w polskiej mniejszości niezależnie od warstwy społecznej miejsca zamieszkania. Kolejne powstające instytucje były żywym wyrazem potrzeb polskiej mniejszości, która, jak wskazują fakty, odczuwała popyt na polską kulturę.

Tak samo aktywność polskiej mniejszości na Bukowinie wygląda obecnie. Działalność przypominająca tę sprzed wojen potwierdza, że polska mniejszość zachowała się w niezmienionej emocjonalnie formie, a jej wcześniejsza rozległa aktywność przyniosła korzystne skutki. W dalszym ciągu na Bukowinie Południowej istnieje polska tożsamość, jak również polskie ośrodki kulturalne, szkoły, zespoły ludowe i oficjalny Związek Polaków w Rumunii. Tak jak w czasach pierwotnego osadnictwa, również obecnie polska mniejszość komunikuje się w języku ojczystym, który jest głównym przejawem wielopokoleniowego utożsamiania się z Polską.

Bibliografia

- 2 marca 1921 r. polsko-rumuńska „konwencja o przymierzu odpornym”, <https://nowahistoria.interia.pl/kartka-z-kalendarza/news-2-marca-1921-r-polsko-rumunska-konwencji-o-przymierzu-odporn.nId,1680971> (dostęp: 7.12.2019).
- Brzezińska A., *Dzieciństwo i dorastanie: korzenie tożsamości osobistej i społecznej*, Poznań 2006.
- Bujak J., *Jeszcze jedno nieznanne polskie czasopismo na Bukowinie*, <http://rep.up.krakow.pl/xmlui/bitstream/handle/11716/1765/21--Jeszcze-jedno-nieznanne-polskie-czasopismo-na-Bukowinie--Bujak.pdf?sequence=1> (dostęp: 4.12.2019).
- Bujak J., *Niecodzienny dziennik Bukowińczyków*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2007, t. 10, nr 1(19), s. 31–54.
- Bujak J., *Polskie organizacje studenckie w Czerniowcach przed I wojną*, [w:] *Wielowiekowe bogactwo polsko-rumuńskich związków historycznych i kulturowych*, red. H. Walczak, Suceava 2014, s. 391–403.
- Dzieci Bukowiny – Zrealizowane założenia*, <http://dompolski.ro/pl/dzieci-bukowiny/dokonania/> (dostęp: 10.12.2019).
- Gołdyn P., *Działalność społeczno-edukacyjna siostr felicjanek w Czerniowcach (1887–1945)*, [w:] *Historia i dzień dzisiejszy relacji polsko-rumuńskich*, red. E. Wieruszewska-Calistru, S.A. Marcu, Suceava 2017, s. 337–389.
- Juszczyk-Rygałło J., *Socjalizacja dziecka jako proces kształtowania tożsamości*, „Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce” 2016, t. 11, nr 4(42), s. 13–25.
- Konkurs ortograficzny*, <http://dompolski.ro/pl/wydarzenia/konkurs-ortograficzny/> (dostęp: 10.12.2019).

- Konstytucja Rumunii z dnia 21 listopada 1991 r.*, Tytuł I: *Zasady ogólne*, art. 4 i art. 6, za *Konstytucja Rumunii*, Warszawa 1996, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/rumunia.html> (dostęp: 9.12.2019).
- Koryn A., *Rumunia wobec zbliżającego się konfliktu światowego (1938–1941)*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne” 1998, nr 2, s. 49–67.
- Kuczkiwicz-Fraś A., *Język jako determinant tożsamości narodowej i państwowej w Pakistanie i Bangladeszu*, Kraków 2016.
- Mały Polonus*, <http://dompolski.ro/maly-polonus/> (dostęp: 10.12.2019).
- Miejscowości z mniejszością polską – Nowy Soloniec*, <https://dompolski.ro/pl/miejscowosci-z-mniejszoscia-polska/nowy-soloniec/> (dostęp: 10.12.2019).
- Nowa szkoła w Pojanie Mikuli*, <https://dompolski.ro/pl/wydarzenia/nowa-szkola-w-pojanie-mikuli/> (dostęp: 10.12.2019).
- Olzacki S., *O rumuńskich Polakach opowieść druga – Prislop, czyli wycieczka przeszłość*, 2011, <http://www.netkultura.pl/6932/slawomir-olzacki-o-rumuńskich-polakach-opowiescdruaga-prislop-czyli-wycieczka-przeszlosc/> (dostęp: 7.12.2019).
- O nas*, <https://dompolski.ro/pl/o-nas/polonusa> (dostęp: 10.12.2019).
- Özer A., *The Ottoman-Russia Relations between the years 1774–1787*, Ankara 2008.
- Polsko-rumuńskie związki historyczne i kulturowe*, red. E. Wieruszewska-Calistru, A.L. Marcu, Suceava 2013.
- Postanowienia Pokoju Paryskiego z 1947 roku. Traktat pokoju z Włochami, Paryż 1947.02.10*. cz. II, dz. II, art. 18, [w:] *Dz.U.* 1949, Nr 50, poz. 378, Warszawa 1949, <https://www.prawo.pl/akty/dz-u-1949-50-378,16780660.html> (dostęp: 8.12.2019).
- Rajczyk R., *Polska mniejszość narodowa w rumuńskim systemie politycznym* [praca doktorska], Uniwersytet Śląski w Katowicach 2010.
- Świat Kresów. Jak żyją potomkowie polskich osadników na Bukowinie Rumuńskiej?*, red. K. Renik, Polskie Radio, 19.11.2016, godz. 18:12.
- Świeboda J., *Problemy narodowościowe w szkolnictwie galicyjskim (1772–1918)*, „*Analecta*” 1995, t. 4, nr 2(8), s. 97–144.
- Traktat pokoju między mocarstwami sprzymierzonymi i stowarzyszonymi i Austrią, podpisany w St.-Germain-en-Laye 10 września 1919 r.*, art. 59, dz. IV, Biuro Prac Kongresowych Ministerstwa Spraw Zagranicznych, Warszawa 1919, <http://pbc.biaman.pl/dlibra/doccontent?id=38833> (dostęp: 7.12.2019).
- Wielowiekowe bogactwo polsko-rumuńskich związków historycznych i kulturowych*, red. H. Walczak, Suceava 2014.
- Zasobnik Bukowiński – Organizacje*, <http://bukowinski.net/organizacje/> (dostęp: 6.12.2019).
- Zimmermann P., *Uwarunkowania historyczne roli i statusu języka polskiego w systemie edukacji w Galicji 1. połowy XIX wieku*, „*Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza*” 2016, t. 23(43), nr 2, s. 245–262.

Rafał Kowalczyk*

<https://doi.org/10.18778/8220-375-2.03>

Austria w drodze do nowoczesności Era Józefa II – najwybitniejszego reformatora dynastii Habsburgów

Abstract

Austria on the road to modernity. The era of Joseph II – the greatest reformer of the Habsburg dynasty

This text presents the policy of Joseph II seeking to transform the Habsburg monarchy into a modern, centrally managed capitalist state. Józef II was aware of the situation in which Austria found itself at the beginning of the 18th century and the insufficient scale of Maria Teresa's reforms. The Habsburg monarchy was a technologically backward state, with strong feudal agriculture, and customs barriers between individual state provinces. It had an outdated fiscal system and huge public debt. Joseph II took part in several stages. He raised public debt, limited expenses, and sealed the tax system. He expanded communications by connecting individual provinces with Trieste, hoping to increase exports from the monarchy. At the same time, he sought to make the monarchy a single, centralized state. In 1775 he managed to create a customs territory (Lower and Upper Austria, Czech Republic, Moravia, Silesia, Styria, Carinthia, Slovakia), to which Galicia was added in 1784. In the west of the Habsburg monarchy, customs territory did not include Tyrol and Vorarlberg as well as Lombardy and the surrounding area of Austria belonging to Austria, in the Adriatic region of Dalmatia and Istria as well as Hungary and Transylvania. Increased relief and stimulated the development of the manufacture industry. He tried to increase the share of the manufacture industry in the most backward regions of the monarchy. It succeeded only in the most industrialized regions of the Czech Republic and the Austrian principality, where the population of cities reached 15%. The Habsburg monarchy needed several decades to return to the state of economy during Joseph II (before the war with the Ottoman Empire). The distance to the economic powers with which Joseph II tried to compete in the eighteenth century was no longer to be cleared up.

Keywords: Austria, Joseph II, modern monarchy

Słowa kluczowe: Austria, Józef II, nowoczesna monarchia

Na początku XVIII stulecia Austria była krajem rolniczym, o typowo feudalnej gospodarce, niedostosowanej do zmieniającej się rzeczywistości, słabym systemie fiskalnym i podatkowym. Brak reform pogłębiał problemy rozległego

*Doktor habilitowany, profesor Uniwersytetu Łódzkiego – pracownik Instytutu Historii UŁ, specjalność – *historia gospodarcza, historia wojskowości*; e-mail: rafal.kowalczyk@uni.lodz.pl.

anachronicznego imperium, powodując, że państwo było coraz bardziej niewydolne finansowo. Był to typowy „kolas na glinianych nogach”. Sytuacja ulegała pogorszeniu od początku XVIII stulecia. Rozdmuchane wydatki na armię i niewielkie wpływy z podatków powodowały stały wzrost zadłużenia. W latach 1700–1740 budżety państwa opiewały na sumy od 16 do 40 milionów florenów. W tym samym czasie dług publiczny wzrósł blisko pięciokrotnie, z 22 do 99 milionów florenów¹.

Cesarzowa Maria Teresa podjęła próby reformy państwa dwutorowo. Dążyła do ustabilizowania finansów państwa, które podjęto po zakończeniu wojny siedmioletniej, ale również do likwidacji feudalnych przeżytków i wdrożenia reform agrarnych. Państwo Habsburgów było bowiem zacofane, a jego najważniejsze dochody pochodziły z rolnictwa. Po ustabilizowaniu finansów był to drugi czynnik, który mógł przeobrazić Austrię. Patentem z roku 1772 Maria Teresa zobowiązała właścicieli dóbr do składania tzw. fasji, czyli zeznań o dochodach uzyskiwanych ze świadczeń włościan. W roku 1775 władczyni w kolejnym patencie zabroniła powiększania pańszczyzny ponad ustalone wcześniej wymiary i zakazywała zmuszania do pracy chłopów w dni świąteczne. Był to jednak dopiero początek reform, dodajmy, że stwarzający realną szansę na przeobrażenie państwa. Maria Teresa była ich prekursorem, natomiast największym reformatorem państwa, który podjął próbę zlikwidowania feudalnych przeżytków, dążąc do tego, by z monarchii Habsburgów uczynić nowoczesne, scentralizowane państwo, z silną administracją centralną i systemem fiskalnym na wzór Prus Fryderyka II, był Józef II. Właśnie on uznawany jest za symbol austriackich reform, symbol drogi Austrii ku nowoczesności.

Józef II chciał uczynić z monarchii habsburskiej nowoczesne, jednolite państwo, na wzór centralistycznej monarchii Hohenzollernów Fryderyka II, dokonać reform administracyjnych, sądowniczych, społecznych i finansowych. Poprzez reformę zastygłego w feudalnych przeżytkach systemu gospodarczego próbował wprowadzić monarchię Habsburgów na tory kapitalistycznych przemian – był świadom tego, jakie przeobrażenia dokonują się w Europie. Wojna siedmioletnia i jej skutki gospodarcze spowodowały erozję starych potęg i wyrastanie nowych, które opierały swoją siłę na reformach gospodarczych i fiskalnych. Prusy, dzięki reformom, industrializacji, powołaniu przez Fryderyka II banku emisyjnego, uniezależnieniu się od kredytów zagranicznych, przekształciły się w nowoczesne kapitalistyczne państwo. Z kolei Francja *ancien régime*, w której nie dokonano reform gospodarczych i fiskalnych, a kredyty zaciągano poza granicami kraju, w europejskich centrach finansowych, wpadła w długoletni kryzys finansowy i gospodarczy, który pogłębiał się aż do wybuchu rewolucji.

¹J. Bérenger, *Joseph II: serviteur de l'État*, Paris 2007, s. 307–308.

Władca Austrii doskonale zdawał sobie sprawę z tego, że pozostawienie monarchii bez gruntownych reform spowoduje utratę pozycji państwa Habsburgów nie tylko na arenie międzynarodowej, ale i w Rzeszy. Słabe feudalne państwo, jakim była wówczas monarchia rządzona przez Józefa II, nie było w stanie utrzymać dotychczasowej pozycji nie tylko wobec osłabiającej się Francji *ancien régime*, ale też Prus, które, jak wspomniałem, zaczęły wyrastać na silne państwo, przekształcając się z peryferyjnego elektoratu w lidera Europy kontynentalnej, europejską potęgę. Zdecydowała o tym głównie polityka Fryderyka II, który przekształcił Prusy w nowoczesną scentralizowaną strukturę państwowotwórczą z silną gospodarką. Dzięki polityce tego władcy mogły one skutecznie konkurować z ogromnym państwem Habsburgów i Francją *ancien régime*.

Józef II dążył do gruntownej przebudowy państwa, a właściwie do budowy nowego państwa, unifikując wchodzące w skład monarchii kraje, aby stworzyć jednolity system polityczno-gospodarczy i wzmocnić władzę centralną – władzę Habsburgów. Państwo Józefa II zasadało się na podstawowych tendencjach: centralizmie, unifikacji i zniesieniu przywilejów feudalnych. Były to trzy podstawowe trendy charakteryzujące dzieło reformy józefińskiej².

W rezultacie, przystępując to dzieła gruntownej zmiany państwa, Józef II zdecydował się na rozwiązania kładące główny nacisk na reformę struktury społecznej i zmianę położenia chłopów w Austrii. Korzystał tu ze wzorców wprowadzonych przez Marię Teresę. Oboje władcy wiedzieli, że likwidacja przywilejów feudalnych, reformy agrarne, zmieniające strukturę społeczną państwa, w połączeniu z reformami fiskalnymi i industrializacją, będą stanowiły o sile monarchii Habsburgów w Europie i pozwolą utrzymać Austrii pozycję europejskiego mocarstwa.

Jako władca Józef II wyprzedzał swoją epokę. W Austrii istniała jednak bardzo silna opozycja ze strony szlachty i arystokracji, które trwały mentalnie w strukturach feudalnych, uważając, że podstawą dochodów są renty feudalne silnie podporządkowanych im chłopów. Józef II przegrał z takim podejściem, co pokazała historia monarchii po jego przedwczesnej śmierci, jednak ówczesnie wybrał najlepszą z dróg, by przeprowadzić w państwie reformy agrarne. Zdecydował się na narzucenie swojej woli właścicielom ziemskim, którzy nie widzieli potrzeby żadnych zmian w strukturze społecznej państwa. Musiał zmierzyć się z niechęcią wynikającą z partykularyzmu w ramach monarchii. Przystąpił jednak do reform z wiarą, że ich pozytywne skutki przekonają sukcesywnie właścicieli ziemskich, w miarę wzmacniania państwa i wzrostu dochodów, do tego, że wprowadzenie reform agrarnych było konieczne. W celu udanego przeprowadzenia reform władca wzmocnił rząd centralny, aby osłabić partykularyzm arystokracji i szlachty, właścicieli ziemskich stojących

²F. Fejtő, *Józef II*, Warszawa 1993, s. 213; R. Kowalczyk, *Władca wizjoner. Reformy agrarne Józefa II*, „Zeszyty Wiejskie” 2016, t. XXII, s. 404–405.

na gruncie panującego wszechwładnie feudalizmu. W krajach dziedzicznych wprowadził reformy bez trudności, jednak problemem pozostawały Kraje Korony Świętego Stefana. Zintegrował zatem finanse Węgier i Siedmiogrodu, by łatwiej reformować gospodarkę fiskalną również w tych najbardziej zacofanych regionach imperium Habsburgów³.

Jako reformator Józef II dążył do stworzenia jednolitego organizmu państwowego, silnego państwa, z liczną armią oraz nowoczesną gospodarką. Chciał dokonać przeobrażeń w państwie, unifikując wchodzące w skład monarchii kraje, likwidując groźny dla jego wizji nowoczesnego państwa partykularyzm, aby stworzyć jednolity system polityczno-gospodarczy i wzmocnić władzę centralną – władzę swojej dynastii – Habsburgów. Dążył więc do ujednolicenia języka, administracji i systemu podatkowego. Była to polityka centralizmu, a jej podstawą – urzędnicy używający tego samego języka – niemieckiego. Bez tego rozwiązania władca nie mógł przystąpić do dalszych reform. Konieczne okazało się więc podźwignięcie słabych gospodarczo Węgier. Jednak miał tu bardzo silną opozycję. Szlachta, właściciele ziemscy, żyjąc w zamkniętym kręgu feudalnych pozostałości, nie rozumiała potrzeby reform, uważając, że ich wdrożenie podetnie żywotne podstawy ich egzystencji. Józef II musiał posunąć się do manewru, nie chciał bowiem konfrontacji. Nie była mu ona wówczas potrzebna, a mogła zaszkodzić jego wizji budowy nowoczesnego państwa. W rezultacie wprowadził opozycję na Węgrzech w błąd. Otóż tzw. patenty józefińskie zostały wprowadzone tylko w krajach dziedzicznych, ale Józef II uważał, że reformy muszą zostać wprowadzone również w Krajach Korony Świętego Stefana, by rozwijać realną gospodarkę tych rejonów. Jednak, by nie drażnić szlachty z Węgier i Siedmiogrodu, oficjalne komunikaty z Wiednia nie zostały nawet wysłane do wszystkich regionów krajów należących do Korony Świętego Stefana. W rezultacie wprowadzono je bez rozgłosu, a o ich wdrożeniu bardziej zacofana szlachta węgierska czy siedmiogrodzka nie zważała sobie sprawy⁴.

Warto w tym miejscu zaakcentować, że Węgry, Kraje Korony Świętego Stefana, były rejonami państwa Habsburgów, w których dominowało rolnictwo. Feudalne, anachroniczne sposoby gospodarowania powodowały, że mentalność warstw posiadających była na bardzo niskim poziomie. W rejonach tych brakowało klimatu do zmian. W rezultacie produkcja przemysłowa na Węgrzech była tak niewielka, że nie zmieniało to ogólnego bilansu, w którym dominowała produkcja rolna. Niewielkie zmiany miały miejsce jedynie

³ W. Felczak, *Historia Węgier*, Wrocław i in. 1983, s. 175; R. Kowalczyk, *Władca wizjoner...*, s. 404–405.

⁴ *Historie de la Hongrie des origines à nos jours*, Éd. I. Barta, I.T. Berend, P. Hanák, M. Lackó, L. Makkai, Z.L. Nagy, G. Ránki, Budapest 1974, s. 226–228, 230–232; R. Kowalczyk, *Władca wizjoner...*, s. 405–406.

w największych ośrodkach miejskich. Ludność miejska na Węgrzech była jednak nieliczna, stanowiła zaledwie 5% ogółu ludności, i tonęła w morzu ludności parających się rolnictwem, w okowach feudalizmu, gdzie rządziła zamknięta w swych wielowiekowych przywilejach szlachta, odporna na jakiegokolwiek nowoczesne prądy zmian, jakie niesło ze sobą Oświecenie. Węgry były bowiem, jak już stwierdziłem, krajem typowo rolniczym. Znajdowały się tam właściwie tylko enklawy, ośrodki miejskie, centra handlowe i przemysłu manufakturowego, w szczególności w zachodniej części państwa, ale generalnie ludność miast była tu bardzo nieliczna.

W opozycji do Krajów Korony Świętego Stefana stały Kraje Korony Świętego Wacława. Czechy były niewątpliwym liderem przeobrażeń gospodarczych w imperium Habsburgów. W Czechach i Austrii (arcyksięstwo austriackie) ludność miast dochodziła do 15%. W tych krajach odsetek ludności żyjącej z rolnictwa pod koniec XVIII stulecia, w okresie rządów Józefa II, wyraźnie się zmniejszył. W pozostałych prowincjach imperium Habsburgów, szczególnie na południu i wschodzie, odsetek ludności żyjącej z rolnictwa wynosił ponad 90%⁵.

Należy przy tym zaakcentować, że nawet w najbardziej uprzemysłowionych częściach imperium Habsburgów więcej dochodów budżetowych generowały podatki płynące z rolnictwa. Świadczyło to o tym, jaki charakter miała monarchia Habsburgów Józefa II. W Dolnej Austrii było to 83%⁶.

Dla imperium Habsburgów niezwykle dotkliwa była utrata Śląska. Jego zajęcie spowodowało jednak znaczące przetasowania w rozwoju regionów należących do tego państwa. Oprócz Dolnej i Górnej Austrii, na potęgę gospodarczą, oczywiście w ramach imperium, zaczęły wyrastać Czechy. Inaczej niż inne części imperium Habsburgów, były one zintegrowane pod względem gospodarczym bardziej z Niemcami, zarówno Rzeszą, jak i Prusami, niż z imperium Habsburgów. Zdecydowana różnica występowała pomiędzy Czechami i pobliskimi Morawami, bezwzględnie bardziej zacofanymi, nastawionymi niemal w całości na kontakty gospodarcze z pozostałą częścią habsburskiego imperium, a przede wszystkim z równie zacofanymi Węgrami⁷. Więzy te zaczynały się formować w okresie rządów Marii Teresy i dopiero Józefowi II udało się zintegrować pod względem gospodarczym terytorium celne, jakie utworzono w roku 1775⁸.

⁵ *Historie de la Hongrie...*, s. 219–221; D.F. Good, *The economic rise of the Habsburg empire 1750–1914*, Berkley–Los Angeles–London 1984, s. 23; H. Hassinger, *Der Stand der Manufakturen in den deutschen Erbändern des 18. Jahrhunderts*, [w:] *Die wirtschaftliche Situations in Deutschland und Österreich um die Wede vom 18. zum 19. Jahrhundert*, Hrsg. F. Lütge, Stuttgart 1964, s. 113.

⁶ J. Bérenger, *op. cit.*, s. 302.

⁷ H. Hassinger, *Der Aussenhandel der Habsburgermonarchie in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*, [w:] *Die wirtschaftliche Situations...*, s. 68–74.

⁸ *Kaiserin Maria Theresias politisches Testament*, Hrsg. J. Kallbrunner, Wien 1952, s. 86–88; D.F. Good, *op. cit.*, s. 28.

Początek reform wewnętrznych, które miały przeobrazić strukturę społeczną państwa i zwiększyć rynek, wiązał się z koniecznością zmiany chłopów z poddanych w konsumentów. Miało to stanowić początek budowy nowoczesnego państwa. Chłopi w wyniku reform agrarnych musieli wejść w obieg pieniężny, stać się konsumentami, wywołać efekt popytowy i podażyowy, przeobrazić rynek monarchii Habsburgów. Józef II zdawał sobie z tego sprawę, że przy tak zacofanej gospodarce monarchii reformy agrarne, przebudowa społeczna w państwie stanie się bazą do reform gospodarczych i industrializacji. Patentem z roku 1782 wprowadzono tzw. umiarkowane poddaństwo. Chłopi uzyskali prawo tzw. wychodu ze wsi. Jedyne ograniczeniem była konieczność przestrzegania przez nich przepisów werbunkowych. Chłopi tzw. niezakupni musieli również znaleźć zastępcę. W praktyce ograniczyło to możliwości wychodu dla największej grupy, gdyż swobodnie odejść mogli tylko najbogatsi tzw. zakupni i najubożsi. Chłopi uzyskali prawo do swobodnego zawierania związków małżeńskich, a ich dzieci prawo do wolnego wyboru zawodu. Z wyjątkiem sierot, dzieci chłopów nie były zobowiązane do pracy we dworze. Ponadto kolejny patent zapewniał chłopom prawo wnoszenia do władz państwowych skarg na dziedziców. Ograniczono także prawo dworu do nakładania kar pieniężnych i stosowania kar chłosty.

Ogół reform agrarnych, wraz z patentami Marii Teresy, został ujęty w tzw. Robtopatent z roku 1786. Przede wszystkim ustalał on rozmiar pańszczyzny na trzy dni w tygodniu z gospodarstwa chłopskiego. Dzień pracy ustalony został na dwanaście godzin w miesiącach letnich i osiem godzin w miesiącach zimowych. Ponadto zlikwidowane zostały różnego rodzaju powinności i daniny feudalne, dotychczas opłacane w tzw. naturze. Wzmocnione zostało również chłopskie prawo do gruntu. Zabroniono włączania ziemi chłopskiej do folwarków, co w efekcie łączyło się z przyznaniem chłopom nieusuwalnych praw do gruntu pod warunkiem właściwego spełniania powinności. Od tego momentu otrzymali oni dożywotnie prawo użytkowania ziemi, a ich usunięcie z niej mogło nastąpić na podstawie wyroku sądowego.

Jednak najdalej idącą reformą agrarną Józefa II była tzw. reforma urbarialna z roku 1789. Wprowadzono ją 1 listopada. Przewidywała, że chłop będzie zatrzymywać około 70% dochodu ze swojego gospodarstwa, natomiast około 18% stanowić miał czynsz (zamiast pańszczyzny), a pozostałe 12% podatek dla państwa. Dla celów tej reformy w latach 1785–1787 opracowany został kataster gruntowy (tzw. metryka józefińska), czyli oszacowanie dochodów z ziemi chłopskiej i dworskiej. Przedwczesna śmierć monarchy (1790 rok) spowodowała odejście od patentów józefińskich. Szlachta, niezadowolona z ich wprowadzenia, wymusiła na nowym monarsze Leopoldzie II Habsburgu cofnięcie najważniejszej reformy jego poprzednika – reformy urbarialnej, która miała zmienić stosunki produkcji w rolnictwie. Cel zasadniczy – zamia-

na pańszczyzny i danin w naturze na czynsz pieniężny, który mocą reformy z 1 listopada 1789 roku wprowadzono w monarchii habsburskiej – został więc całkowicie zarzucony. W roku 1808 nastąpiło praktyczne odejście od patentów józefińskich i ponowna weryfikacja powinności włościan. Z patentów Józefa II udało się ocalić jedynie włączenie gruntów włościańskich do obrotu handlowego. W roku 1812 włączono je do obrotu handlowego pod warunkiem zgłoszenia umowy kupna-sprzedaży władzom i wpisania jej do księgi hipotecznej. Regulował to *Allgemeines Burgerliches Gesetzbuch* (kodeks cywilny austriacki), który ostateczną sankcję cesarską uzyskał 1 czerwca 1811 roku, a na początku roku 1812 wszedł w życie we wszystkich krajach monarchii habsburskiej⁹.

Józef II, zdając sobie sprawę ze słabości gospodarczej Austrii, postawił na rozwój jej rynku wewnętrznego. Wprowadził wysokie cła, chroniące rynek wewnętrzny przez obcą konkurencją. Starał się rozwijać potencjał gospodarczy krajów i rejonów należących do imperium Habsburgów. Jednocześnie dążył do transferu technologii z krajów stojących na wyższym poziomie gospodarczym, przede wszystkim z Wielkiej Brytanii – lidera ówczesnych przeobrażeń gospodarczych. Wykorzystywał również osiągnięcia innych państw, które z sukcesem reformowały swoje gospodarki, dokonując industrializacji państwa, w tym Prus.

Podobnie jak Fryderyk II, Józef II dążył do przyspieszenia procesu przemian w gospodarce czy do mechanizacji produkcji i transportu. W Austrii nie koncentrowano się jednak na inwestycjach w jednym regionie, ani też na budowie jednego kompleksu państwowego, tj. tak jak w Prusach, na Górnym Śląsku. Było to związane z tym, że w państwie Habsburgów, po podpisaniu pokoju wrocławskiego, nie było takiego bogatego i zasobnego w minerały rejonu jak Śląsk, gdzie można było rozwinąć przemysł ciężki, koło zamachowe ówczesnych gospodarek wspierających armię. Generalnie stymulowano rozwój ośrodków w różnych częściach państwa, co było błędem. Znikome było również zaangażowanie w bezpośrednie inwestycje państwowe w przemyśle. W rezultacie, w odróżnieniu od Prus, w Austrii, nawet w okresie rządów Józefa II, armia habsburska nie stała się stymulatorem rozwoju przemysłu. Niewykorzystanie tej szansy było jednym z czynników utraty pozycji państwa Habsburgów w procesie przeobrażeń gospodarczych. Na usprawiedliwienie Józefa II można dodać, że obejmując władzę, otrzymał on państwo podzielone pod względem celnym i gospodarczym, z wieloma problemami gospodarczymi. Zdawał sobie przy tym sprawę z różnorodności regionów i prowincji.

Oprócz zajmowania się reformami ustrojowymi, administracyjnymi czy społecznymi, które miały fundamentalny wpływ na gospodarkę, władca ten

⁹R. Kowalczyk, *Władca wizjoner...*, s. 403–404; *idem*, *Ukraina – „tygrys” XIX-wiecznych przeobrażeń gospodarczych Europy*, „Україна та Польща: минуле, сьогодення, перспективи” 2017, t. 6, s. 76–77.

dążył do jej modernizacji i wprowadzania nowych technologii. W tym celu ustanowił kilkuletnie ulgi podatkowe dla przedsiębiorców, którzy instalowali maszyny w swoich manufakturach czy kopalniach. Józef II nie był jednak w tej dziedzinie prekursorem, bo już Maria Teresa wdrażała w państwie daleko idące ulgi, które miały stymulować proces transferu technologii. Sprowadzono wykwalifikowanych robotników z Niemiec i Włoch. Dla kolonistów wprowadzono ulgi podatkowe i zwolnienia z wojska, dla przedsiębiorców – regulacje zachęcające do stosowania w zakładach i manufakturach nowoczesnych technologii. Z drugiej strony stosowano kary wobec tych, którzy nie chcieli się podporządkować zmianom. Przykładowo, na Morawach w roku 1754 i w Czechach w roku 1756 za brak nowoczesnych technologii w papiernictwie wprowadzono wysokie grzywny pieniężne.

Józef II poszedł jednak dalej niż Maria Teresa. Zakłady, które zastosowały maszyny do procesu technologii produkcji, były zwolnione całkowicie przez kilka lat z płacenia podatków. Częściowo subsydiowano również im powiększenie parku maszynowego. W tak strategicznych branżach, jakimi były przemysły: tekstylny i hutniczy, zlikwidowano wszelakie ograniczenia cechowe. Zwolniono je z kontroli gildii. Wszystkich tych, którzy zdecydowali się na mechanizację produkcji i objęci zostali programem wsparcia podatkowego, również wyłączano spod kontroli gildii, aby nie krępowały ich ograniczenia cechowe. Józef II kontynuował rozpoczętą przez jego matkę akcję kolonizacyjną. Wprowadzone zostały też wyłomy w feudalnym prawie cechowym krępującym rozwój gospodarczy. Prawo gildii cechowych zostało rozszerzone na nowych przedsiębiorców, z wyjątkiem strategicznych przemysłów, które zostały z niego zwolnione. Władca Austrii nie dorósł jednak do tego, by znieść przymus cechowy – feudalny przeżytek krępujący rozwój gospodarczy miast¹⁰.

Polityka Józefa II, dążąc do ochrony rynku wewnętrznego i rozwoju rodzimego przemysłu, szła w dwóch kierunkach: likwidacji różnic polityczno-gospodarczych pomiędzy poszczególnymi prowincjami i ochrony rynku przed importem. Bazując na merkantylizmie, w celu ochrony rynku wewnętrznego, rozwoju przemysłu i handlu, cesarz reformator podwyższył cła na wyroby zagraniczne. Warto przy tym wspomnieć, że była to kolejna podwyżka, gdyż taryfy celne zostały już wyraźnie zwiększone w latach 50. i 60., w czasach rządów cesarzowej Marii Teresy. Właśnie w roku 1754 na Węgrzech wprowadzono drastyczną podwyżkę na import wyrobów manufakturowych z pozostałych części imperium oraz z zagranicy. Stawka wzrosła z 5 do 30%.

Kolejnym krokiem Marii Teresy było dążenie do stworzenia jednolitego państwa z ziem wchodzących w skład imperium Habsburgów. Józefowi II w roku 1775 udało się zintegrować pod względem gospodarczym większą część

¹⁰D.F. Good, *op. cit.*, s. 28.

państwa. Do tzw. terytorium celnego weszła większość krajów imperium (Dolna i Górna Austria, Czechy, Morawy, Śląsk, Styria, Karyntia, Słowacja i Triest). Na zachodzie nie objęło ono Tyrolu i Vorarlbergu oraz Lombardii i okolic Wenecji należących do Austrii, na wschodzie – Galicji oraz w rejonie adriatyckim Dalmacji i Istrii. W roku 1784 do tzw. terytorium celnego dołączyła Galicja.

Jednak, podkreślając wkład Józefa II w dzieło integracji państwa, imperium Habsburgów dzieliło się pod względem gospodarczym na cztery regiony. Pierwszy z nich to Tyrol i Vorarlberg, kolejny – Galicja, następnie terytorium celne z 1775 roku (Dolna i Górna Austria, Czechy, Morawy, Śląsk, Styria, Karyntia, Słowacja) oraz Węgry. Uwzględniając stan sprzed 1775 roku, był to wielki sukces tego władcy.

Należy z całą stanowczością stwierdzić, że dopiero od roku 1775 większość imperium Habsburgów zaczęło stanowić zintegrowany region gospodarczy, w który likwidowano obowiązujące wcześniej przeżytki feudalizmu ograniczające rozwój państwa, a mianowicie wewnętrzne cła i swobodny obrót towarami. Na tej późno stworzonej bazie, głównie terytorium celnego, Józef II zaczął realizować eksperymenty gospodarcze, które w założeniu miały uczynić z imperium nowoczesne, silne, kapitalistyczne mocarstwo. W roku 1783, przed włączeniem Galicji, imperium Józefa II nadal było importerem. W tym roku import z zagranicy stanowił 60%, natomiast eksport – 45%. Węgry były głównym rynkiem zbytu, w ramach imperium Habsburgów, dla terytorium celnego. Eksport na Węgry i do Siedmiogrodu stanowił 45%, czyli tyle samo co poza granice imperium Habsburgów¹¹.

Oprócz likwidacji skostniałego systemu feudalnego Józef II próbował zmodernizować rolnictwo, które stanowiło podstawę dochodów państwa. Czyniono to poprzez propagowanie hodowli merynosów ze względu na rozwój przemysłu tekstylnego. Inicjowano zakładanie plantacji winorośli. Zmiany te jednak odnosiły się w większości do krajów dziedzicznych. W Dolnej Austrii uprawa winorośli w latach 80. wzrosła o 10%. Wszelkie próby reformy rolnictwa czy zmiany stosunków społecznych, które naruszały interesy szlachty, arystokracji i Kościoła katolickiego, a także feudalne przeżytki rozbiły się na Węgrzech (w tym w Siedmiogrodzie) oraz w Galicji. Ze względu na opór tamtejszej konserwatywnej szlachty, zarówno węgierskiej, jak i galicyjskiej, zakończyły się one fiaskiem¹².

Pomimo merkantylistycznej polityki Marii Teresy i Józefa II, w Austrii nie udało się dokonać trwałych przeobrażeń gospodarczych. Pozostała ona lepiej zintegrowanym państwem, w którym istniały prowincje, kraje czy regiony o różnym wskaźniku rozwoju: oprócz wyróżniającej się gospodarki Czech

¹¹ H. Hassinger, *Der Aussenhandel...*, s. 80.

¹² D.F. Good, *op. cit.*, s. 34; R. Kowalczyk, *Władca wizjoner...*, s. 404–405.

i Dolnej oraz Górnej Austrii jednocześnie zacofane Węgry, Siedmiogród czy Galicja. Winne temu było wycofanie się z reform Józefa II.

W latach 80. zainicjowano liczne reformy, zarówno w przemyśle oraz rolnictwie, jak i komunikacji. Odnosiło się to do wielu krajów, w tym Galicji, gdzie np. zbudowano liczne drogi, które miały połączyć tę prowincję z pozostałymi, a ponadto ułatwić transport wewnątrz niej samej. Można, oczywiście, zasugerować, że uczyniono tak, aby Galicja stała się głównym rynkiem zbytu dla bardziej rozwiniętego przemysłu z Czech i Austrii. Jednak, po pierwsze, z uwagi na słabość państwa Habsburgów i kontakty z okrojona Rzeczpospolitą Szlachecką do roku 1795, tak się nie stało. Po drugie zaś, faktem pozostaje, że była to część merkantylistycznej polityki Józefa II, organizacji przemysłu i handlu, ograniczenia importu i rozwoju rodzimej wytwórczości. Bez wdrożenia reform społecznych, patentów józefińskich przeobrażenia, jakim ulegała gospodarka monarchii habsburskiej w latach 80., zakończyły się niepowodzeniem¹³.

Józef II, zdając sobie sprawę ze słabości gospodarczej Austrii, postawił przed wszystkim na rozwój jej rynku wewnętrznego. Wprowadził wysokie cła, chroniące go przed obcą konkurencją. Starał się tym samym rozwijać potencjał gospodarczy krajów należących do imperium Habsburgów¹⁴.

Generalnie stymulowano rozwój poszczególnych ośrodków w różnych częściach państwa. Znikome było też zaangażowanie w bezpośrednie inwestycje państwowe w przemyśle. Skutkiem tego było to, że po roku 1740 nastąpił wyraźny wzrost znaczenia Górnej i Dolnej Austrii oraz Czech. W czasach Józefa II miał miejsce dalszy rozwój przemysłu metalurgicznego w głównych centrach przemysłu ciężkiego w dziedzicznych krajach monarchii: Styrii, Górnej Austrii i Karyntii. Żelazo i wyroby przemysłu tekstylnego z Górnej Austrii znalazły główny rynek zbytu w zacofanych Węgrzech i Siedmiogrodzie. Pozostałe kraje, w których dominowała produkcja metalurgiczna, w większym stopniu nastawione były na eksport poza granice Cesarstwa. Zagranicznym rynkiem zbytu była głównie Italia oraz szeroko rozumiane kraje Lewantu. Monarchia Habsburgów nie miała natomiast ścisłych kontraktów gospodarczo-handlowych z Niemcami, z wyjątkiem Tyrolu i Czech. W rezultacie Styria, Karyntia, a nawet Słowacja eksportowały wyroby przemysłu metalurgicznego do Italii i regionu Morza Śródziemnego, do krajów Lewantu. Z kolei importowały głównie wino, wełnę i wyroby skórzanego, ale z innych części Cesarstwa, a zboże z Węgier oraz Dolnej i Górnej Austrii. Karyntia, oprócz eksportu żelaza i wyrobów przemysłu metalurgicznego, eksportowała również ołów, zboża, bydło, konie, wełnę, len, wyroby z płótna. Karyntia i Słowacja importowały głównie sól z Salzburga, wino ze Styrii, a tekstylia z Dolnej Austrii. Słowacja eksportowała głównie srebro, rtęć, bydło, zboże, воск, wyroby lniane i len

¹³ H. Hassinger, *Der Aussenhandel...*, s. 68–74; D.F. Good, *op. cit.*, s. 28.

¹⁴ J. Bérenger, *op. cit.*, s. 305.

oraz wełnę poza granice Cesarstwa, do Italii, natomiast importowała sól, wino i tekstylia z innych regionów Cesarstwa. Dolna Austria importowała głównie z Węgier zboże i bydło. Był to widoczny sukces Józefa II, któremu udało się zintegrować pod względem gospodarczym różne regiony imperium, jednak w największym stopniu kraje należące do terytorium celnego. Nawet zacofane Węgry i Siedmiogród udało się połączyć ścisłymi więzami gospodarczymi z innymi rejonami monarchii Habsburgów. Sukcesem Józefa II było również to, że w znaczącym stopniu wyeliminował import, rozwijając rodzimy przemysł¹⁵.

Józef II był mężem stanu, najwybitniejszym reformatorem wśród władców monarchii Habsburgów. Dążył do stworzenia jednego, silnego organizmu państwowego, scentralizowania państwa, wprowadzenia reform administracyjnych i społecznych, ale również osłabienia wszechwładzy Kościoła katolickiego. Jego sukces nie mógł się więc opierać na reformach agrarnych, przeobrażeniach społecznych czy modernizacji rolnictwa, z czego doskonale zdawał sobie sprawę. Reformy idące w duchu przeobrażeń kapitalistycznych w skostniałych feudalnych strukturach ziemskich musiały być skorelowane z koniecznością zwiększenia dochodów budżetowych, wzrostem fiskalizmu. Jednak nakręcenie koniunktury przy zbyt wysokim podkreśnieniu śruby fiskalnej, kosztach reform, zarówno administracyjnych, jak i społecznych, konieczności wdrażania nowych technologii, które stymulowałyby rozwój przemysłu, oraz wzroście liczebności wojska, było niezwykle trudne. Bez reformy monetarnej i zwiększenia w obiegu środków pieniężnych, nawet kosztem wzrostu inflacji do poziomu kontrolowanego przez państwo było niemożliwe. Dlatego też cesarz zdecydował się na wyraźne zwiększenie ilości pieniędzy na rynku, wprowadzając je do obiegu. W Austrii było to możliwe tylko poprzez emisję papierowych bankocetli, czyli niskokosztowego dodruku papierowego pieniądza.

Józef II, utrzymując wyraźny wzrost wydatków na cele wojskowe, miał bardzo niewielkie pole manewru w zakresie inwestycji stymulujących rozwój przemysłu. Ogromne środki pochłaniała obsługa długu publicznego. W roku 1780 na cele cywilne przeznaczono 27,8% budżetu, a rok później 28%. Był to porównywalny odsetek procent. Z tej puli możliwa była realizacja wszelkiego rodzaju państwowych inicjatyw przemysłowych. Środki te przeznaczano jednak również na tzw. utrzymanie państwa, w tym budowę ciągów komunikacyjnych, administracji czy infrastruktury cywilnej. Nic zatem dziwnego, że Józef II bez reformy finansów nie mógł przystąpić do unowocześniania Austrii. Gospodarka, która wymagała przestawienia na tory kapitalistyczne i odrzucenia feudalnych przeżytków, krępujących jej rozwój, potrzebowała przede wszystkim reformy finansów. Bez tego nie można było uczynić z Austrii silnego państwa.

¹⁵D.F. Good, *op. cit.*, s. 32–34; J. Bérenger, *op. cit.*, s. 305.

Mając tak skomplikowaną sytuację finansową, Józef II musiał zwiększyć ilość pieniądza na rynku. Środki finansowe miały posłużyć do zwiększenia zaangażowania państwa w gospodarkę, wprowadzenia rozwiązań stymulujących rozwój oraz reformy przestarzałej, feudalnej struktury społecznej. Austriacki władca zdawał sobie sprawę, że dalsze zadłużanie nie było możliwe. Zdecydował więc o dodruku papierowego pieniądza, nawet kosztem wzrostu inflacji, aby wywołać impuls stymulacyjny¹⁶.

Zwiększając wpływy z podatków pośrednich, władca nie zapomniał o jednym z najbardziej lukratywnych monopolów – monopolu soli. Warto zaakcentować, że nie był tu prekursorem. Wyraźny wzrost dochodów z monopolu solnego nastąpił już za rządów Leopolda I Habsburga. W roku 1640 było to 350 tysięcy florenów, a w roku 1660 już 700 tysięcy. Od tego czasu następował stały wyraźny wzrost. Wpływy z polityki solnej sukcesywnie rosły, zarówno za panowania Marii Teresy, jak i Józefa II oraz Franciszka I. Zwiększano wydobycie soli we wszystkich rejonach monarchii: Austrii, Dalmacji i innych. Dla gospodarki Habsburgów istotne było przejście w roku 1772 złóż soli w Galicji, zarówno żup krakowskich, jak i ruskich, od bezwolnej Rzeczypospolitej Szlacheckiej w wyniku pierwszego rozbioru. Ze względu na ich znaczenie dla budżetu państwa żupy poddano ścisłej kontroli. Wprowadzając monopol produkcji i sprzedaży, liczone na wyraźny wzrost dochodów z tego tytułu. Trudno więc zaprzeczyć, że austriacka polityka solna miała wpływ na rozwój Galicji¹⁷.

Wzrost dochodów z monopolu solnego przypadł właśnie na okres rządów Józefa II. W tym czasie w imperium Habsburgów rozwijano górnictwo, dążąc do budowy nowych kopalń węgla, jak i rozbudowy istniejących już ośrodków przemysłu wydobywczego. W Galicji m.in. powstały w tym czasie pierwsze kopalnie węgla kamiennego, które intensywnie rozbudowywano wraz ze światowym wzrostem popytu na cynk, odkryciem tam złóż rud galmanowych, zwiększeniem ich wydobycia i przetopem na gotowy półprodukt w hutach cyn-

¹⁶ J. Bérenger, *op. cit.*, s. 312–313; H.I. Bloom, *The economic activities of the Jews of Amsterdam in the seventeenth and eighteenth centuries*, Williamsport 1937, s. 113–114.

¹⁷ J. Bérenger, *op. cit.*, s. 305; G. Hattingen, *Die Ersatz und Erweiterungsinvestitionen in der alpenländischen Saline Ebensee der österreichisch-ungarischen Monarchie in 19. Jahrhundert zufolge einer Brandkatastrophe*, [w:] *Investitionen im Salinenwesen und Salzbergbau. Globale Rahmenbedingungen, regionale Auswirkungen, verbliebene Monumente*, Hrsg. H. Wirth, H. Schirmer, Weimar 2002, s. 63–64; J. Senkowski, *Le sel dans les finances publiques de l'annceinte Pologne (XIVe–XVIIIe siècles)*, [w:] *Le Roi, le marchand et le sel*, Éd. J.C. Hocquet, Lille 1987, s. 318; I. Erceg, *Salzverkehr an der Ostadriatischen küste dalmatiens und istriens (XVII.–XVIII. Jh)*, [w:] *Le Roi, le marchand et le sel*, Éd. J.C. Hocquet, Lille 1987, s. 326–329; R. Kowalczyk, „Polityka solna” Rzeczypospolitej szlacheckiej u progu rozbiorów, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX Wieku” 2012, t. 10, s. 8–9; *idem*, *Українське і польське „біле золото”. Czyli rzecz o tym, jak Austriacy Rzeczpospolitą dla soli „rozebrali”*, „Україна та Польща: минуле, сьогодення, перспективи” 2014 (wydana w 2015 roku), s. 82–83.

ku¹⁸. Starano się rozbudowywać przemysł metalurgiczny. Początek tych działań przypadł na rok 1766, ale ich intensyfikacja nastąpiła w czasach Józefa II, który doceniał znaczenie przemysłu wydobywczego dla rozwoju gospodarczego i postępu technicznego. Wzorowano się na Prusach, widząc, jak budowa śląskiego kompleksu państwowego wpłynęła na sytuację gospodarczą całego państwa. Starano się rozwinąć produkcję sukienniczą i tekstylną. Podobnie jak w Prusach, próbowano wykorzystać nowe technologie, maszyny, rozwiązania, kopiując je, podobnie jak wszyscy w Europie kontynentalnej, z Anglii. Sprawdzano również fachowców z Wielkiej Brytanii. Rozwijano jednocześnie nauki techniczne, czego przykładem było utworzenie w roku 1770 Akademii Górniczej w Bańskiej Štiavnici (Schemnitz)¹⁹. Wiązało się to z potrzebami techniki militarnej oraz rozwijającego się przemysłu, w szczególności ciężkiego, który ówczesnie był kołem zamachowym całej gospodarki. Bańska Štiavnica w krótkim czasie wyrosła na jeden z najważniejszych ośrodków naukowych górnictwa i hutnictwa nie tylko imperium Habsburgów, ale całej Europy kontynentalnej²⁰.

Warto zaakcentować, że w Austrii położono nacisk na rozwój połączeń komunikacyjnych. Po zajęciu Śląska większość dróg budowano w taki sposób, aby łączyły centrum państwa, Górną Austrię, z pozostałymi krajami imperium. Jeszcze w okresie rządów Karola VI zbudowano trasę Wiedeń–Triest, co otworzyło imperium Habsburgów na handel z Lewantem. W czasach Marii Teresy zbudowano tzw. drogę karolińską, łączącą Węgry z Fiume. Józef II musiał zwiększyć sieć dróg, jeśli chciał aktywnie zwiększyć potencjał przemysłowy kraju i wyeliminować obcą konkurencję z rynku monarchii. Najwięcej dróg powstało w latach 1782–1785. Potem miał miejsce wyraźny spadek, w rezultacie czego od początku lat 80. do 1800 roku zbudowano zaledwie 7460 kilometrów. Najwięcej było dróg łączących centrum kraju z Czechami, Morawami oraz Śląskiem austriackim. Znaczna ich liczba została zbudowana również w ramach programu integracyjnego Józefa II w Galicji Wschodniej²¹.

Merkantylizm Józefa II dążył do stworzenia jednego, silnego organizmu państwowego. Polegało to na scentralizowaniu państwa, wprowadzeniu reform administracyjnych, społecznych oraz osłabieniu pozycji Kościoła katolickiego. Szło to w parze z koniecznością zwiększenia dochodów budżetowych, wzrostu fiskalizmu. Jednak nakręcenie koniunktury przy zbyt wysokim podkręceniu śruby fiskalnej, kosztach reform, zarówno administracyjnych,

¹⁸R. Kowalczyk, *Polityka gospodarcza i finansowa Księstwa Warszawskiego w latach 1807–1812*, Łódź 2010, s. 204–205.

¹⁹D.F. Good, *op. cit.*, s. 22, 24, 26.

²⁰J. Szczepański, *Przeptyw ludzi i idei w Europie środkowej w XVIII–XIX w. Nauka, szkolnictwo wyższe i przemysł (Freiberg – Bańska Štiavnica (Schemnitz) – Kielce)*, „Acta Historica Neosolien-sia” 2007, t. 10, s. 131–139.

²¹D.F. Good, *op. cit.*, s. 28, 30.

jak i społecznych, konieczności wdrażania nowych technologii, które stymulowałyby rozwój przemysłu oraz wzroście liczebności wojska było niezwykle trudne. Bez reformy monetarnej i zwiększenia w obiegu środków pieniężnych, nawet kosztem wzrostu inflacji było to niemożliwe. Dlatego też Józef II wyraźnie zwiększył pieniędzy w obiegu, decydując się na emisję papierowych bankocetli, co powyżej przedstawiłem. W przypadku sukcesu reform i nieangażowania się w tak znaczącym stopniu w zwiększenie liczebności armii oraz wojny prowadzone w latach 1796–1809 gospodarka Austrii miałyby szansę na wyraźne odbicie i wejście na drogę kapitalistycznych przemian. Reforma finansów autorstwa Józefa II miała duże szanse na sukces, ale zakończyła się niepowodzeniem. Zdecydowała o tym wojna z Turcją. Wojna z lat 1788–1790 była tym samym dla Austrii, czym dla Francji zaangażowanie się w wojnę w Ameryce Północnej²².

Udział w wojnie z Imperium Osmańskim był błędem, gdyż spowodował ogromny wzrost deficytu – wojna okazała się niezwykle kosztowna. W Wiedniu spodziewano się, że będzie ona trwać krótko, jednak sułtan Abdülhamid I zaskoczył przeciwników. Potrafił zaraz po objęciu władzy przystąpić do reform, w których postawił na armię. Wiedział, że tylko silna, nowoczesna armia będzie gwarantem granic Imperium Osmańskiego. Abdülhamid I nie chciał pogodzić się z utratą Chanatu Krymskiego, lenników, których przez wieki wykorzystywano w Imperium Osmańskim – Tatarów krymskich.

Imperium Osmańskie utraciło Chanat Krymski w wyniku przegranej V wojny z Rosją, toczonej w latach 1768–1774. Delegacja tatarska, której przewodniczył kałga sułtan Szahin Gerej, mimo sprzeciwów Sztambułu, już w roku 1771 udała się do Petersburga, gdzie uregulowano zasady przyszłych stosunków niepodległego Krymu z Rosją. Ówczesny chan krymski Sahib Gerej II w listopadzie 1772 roku w Karasu Bazar podpisał układ regulujący stosunki między niepodległym państwem krymskim i Rosją carską na zasadach sojuszu i wzajemnej przyjaźni. Układ podpisali również reprezentanci najważniejszych rodów krymskich – bejowie Szirinów i Mansurów, a także Kan Mambet bej, przedstawiciel Nogajów.

Sułtan turecki Mustafa III nie uznał układu krymsko-rosyjskiego, nie godząc się na powstałą sytuację, i zerwał rokowania toczony z Rosjanami w Fokszanach we wrześniu 1772 roku. Od tego momentu Mustafa III samodzielnie prowadził wojnę z Rosjanami, jednak niepowodzenia na froncie zmusiły go do podpisania niekorzystnego dla Imperium Osmańskiego traktatu pokojowego. Pokój regulował traktat podpisany 10 lipca 1774 roku w Küczük Kajnardży.

²² R. Kowalczyk, *Фінансове цунамі в Європі. Від сходу до заходу, від заходу до сходу, економічні трансформації виниклих і занепалих держав XVIII століття – століття перелому – Франція, Голандія, Прусія, Річ Посполита, „Україна та Польща: минуле, сьогодення, перспективи” 2012, s. 107–108.*

Dla Turcji był to cios. Imperium Osmańskie utraciło Karbadę na Kaukazie, północne wybrzeże Morza Azowskiego z prawem do fortyfikowania Azowa, Kercza i Jenikale na Krymie, wybrzeże Morza Czarnego między ujściem Dniepru i Bohu. Rosjanie natomiast zyskali prawo do żeglugi po Morzu Czarnym, wraz z przejazdem przez Bosfor i Dardanele, oraz prawo do ingerowania w wewnętrzne sprawy księstw naddunajskich: Wołoszczyzny i Mołdawii, a także protekcję nad Kościołem prawosławnym na terenie Imperium Osmańskiego. Dało im to możliwość wtrącania się w wewnętrzne sprawy słabnącego Imperium Osmańskiego, co wielokrotnie wykorzystywali. Największą stratą dla Imperium Osmańskiego był jednak Chanat Krymski, który stał się niepodległym państwem, a jego wielowiekowa zależność od Imperium Osmańskiego została zerwana. Choć formalnie traktat czynił Chanat Krymski państwem niezależnym, to faktycznie stał się on rosyjskim protektoratem. Rosjanie, zdając sobie sprawę, że dawny Chanat Krymski stał się ich nieformalnym wasalem, specjalnie wzmocnili jego terytorium. Miał on bowiem obejmować nie tylko cały Półwysep Krymski, ale też dawny ejalet Kaffy i częściowo Oczakowa, które utraciło Imperium Osmańskie, oraz ziemie Nogajów, podporządkowanych – pomimo ich sprzeciwu – bezwolnemu wobec Petersburga chanowi krymskiemu Sahib Gerejowi II. Ponadto Imperium Osmańskie zostało zmuszone do zapłaty ogromnej kontrybucji wojennej zwycięskiej Rosji. Właśnie dlatego sułtan Abdülhamid I postawił na reformę armii, wprowadził uzbrojenie, armaty i europejskich instruktorów. Zdecydował o zmianie szkolenia oddziałów janczarskich, a także zwiększył artylerię.

Józef II uważał, że wojna z Imperium Osmańskim będzie łatwa, gdyż doświadczenie przegranej przez sułtana Mustafę III wojny z Rosją powodowało, iż Imperium Osmańskie było postrzegane jako państwo bardzo słabe, wręcz niewydolne. Zreformowana przez Abdülhamida I armia turecka zaskoczyła jednak przeciwnika. Bitwa, którą stoczono na obszarze Banatu pod Karánsebes, okazała się prestiżową porażką cesarza. Jego wojskaomal nie zostały zmiecione, i to przy zerowych stratach armii tureckiej. Było to największe zwycięstwo sułtana Abdülhamida I.

Bitwa była niezwykle kosztowna dla budżetu monarchii. Józef II nie mógł się pogodzić z tak wielką przegraną i wbrew logice z budżetu popłynęły środki na zbrojenia. Cesarz miał uzasadnione pretensje do sojuszników – Rosjan i głównodowodzącego – feldmarszałka Grigorija Aleksandrowicza Potiomkina (dowodził armią jekaterynosławską) za małą aktywność przeciw wojskom osmańskim. Jednak w toku nadal prowadzonej wojny, wykorzystując sukcesy Rosjan, a głównie feldmarszałka Piotra Aleksandrowicza hrabiego Rumiancewa, austriacki feldmarszałek Ernst Gideon baron von Laudon wkroczył na Bałkany i po krótkim oblężeniu 8 października 1789 roku zdobył Belgrad.

Wojna z imperium Abdülhamida I była największą porażką austriackiego władcy. Nie udało mu się zrealizować założonych celów, czyli rozbioru Imperium Osmańskiego, którego terytorium mieli się podzielić sojusznicy – imperium Habsburgów Józefa II i Cesarstwo Rosyjskie Katarzyny II. Cesarz planował zastosować scenariusz sprawdzony na bezwolnej Rzeczypospolitej Szlacheckiej, jednak przerosły go koszty wojny. Był odpowiedzialnym władcą, mężem stanu, zatem musiał przyznać się do porażki. Zdecydował się na separatystyczny pokój z Turcją, podpisany 4 sierpnia 1791 roku w Swisztowie, gdyż koszty wojny przerastały możliwości budżetowe imperium Habsburgów. Monarchia austriacka wyszła z tej kosztownej wojny bez żadnych zdobyczy terytorialnych, za to z ogromnym długiem, który kładł się cieniem na sukcesie dotychczasowych reform fiskalnych.

Józef II, rozpoczynając wojnę z Imperium Osmańskim, zdecydował, że wydatki na cele wojenne będą pochodziły z kredytów zagranicznych oraz dochodów wewnętrznych. Założono, że Turcja zostanie szybko pokonana. Gdyby wojna trwała krótko, byłby to sukces cesarza. Zbilansowano bowiem wydatki na cele wojenne. Środki na ten nierealistyczny i niegodny cel, jakim było zlikwidowanie imperium Abdülhamida I, popłynęły z pożyczek zagranicznych oraz z rekwizycji zboża i dobrowolnych donacji – 60% stanowiły kontrybucje ściągane od właścicieli ziemskich, 30% od włościan²³.

Pomimo względnej stabilizacji budżetowej osiągniętej przez Józefa II przed wdaniem się w wojnę z Imperium Otomańskim, stopa inflacji w monarchii Habsburgów była relatywnie wysoka i wynosiła 9,5%. Jednak w tym czasie w całej Europie ceny zanotowały wyraźny wzrost – w ciągu 10 lat o 9,4%, a więc średnio o 1% rocznie w czasie całego panowania Józefa II. Ceny zbóż, uwzględniając przedział czasowy 1730–1790, wzrosły ze 101,7 do 162,3 krajcarów za korzec. Trzeba pamiętać, że w tym czasie (XVIII stulecie), uśredniając inflację w ciągu całego wieku, była ona rzędu 50–60%. W tym samym czasie Józefowi II udało się zwiększyć dochody państwa o 15%²⁴.

W chwili śmierci Józefa II dochody państwa osiągnęły poziom 236 milionów, jednak wydatki na cele wojskowe stanowiły aż 78 milionów. Był to wzrost w stosunku do czasów Marii Teresy o 13%. Pozostawienie 500 mln długu publicznego – megadługu stanowiło bardzo realne zagrożenie dla finansów i budżetu monarchii. Papierowy pieniądz pozwolił Franciszkowi II finansować

²³ *Idem*, *Україна до і після Кримської війни*, „Наш Крим. Науковий вісник” 2016, Вып. 2, s. 8–9; *idem*, *Ukraina – „tygrys”...*; *idem*, *Ukraina – kraj na rozdrożu Europy. Czy Ukraina miała szansę na niezależny byt państwowy do wybuchu I wojny światowej*, [w:] *Україна між Польщею та Росією*, Вып. 1, Київ 2016, s. 185–187; *idem*, *Władca wizjoner...*, s. 407–408.

²⁴ G. Béaur, *Histoire agraire de la France au XVIII e siècle. Inerties et changements dans les campagnes françaises entre 1715 et 1815*, Paris 2000, s. 254–269; F. Crouzet, *La grande inflation. La monnaie en France de Louis XVI à Napoléon*, Paris 1993, s. 54–68; F. Braudel, E. Labrousse, *Histoire économique et sociale de la France*, Paris 1993, s. 74–82.

wojny z Francją, ale wycofanie się z reform, brak zmian społecznych, które zwiększyłyby wpływy do budżetu i zmodernizowały rolnictwo, stwarzało realne zagrożenie katastrofy finansowej. Stało się tak w roku 1811, kiedy kraj pogrążył się w finansowym chaosie. Państwo znalazło się u progu bankructwa. Nastąpiło załamanie systemu finansowego, przy ogromnym deficycie spowodowanym właśnie przez dodruk bankocetli. Znany badacz dziejów gospodarczych Heinrich Sieverking stwierdził, że inflacja przerodziła się w hiperinflację, a spadek bankocetli osiągnął wskaźnik 775%²⁵.

Monarchia Habsburgów końca XVIII stulecia to przykład państwa, w którym wprowadzone reformy, mające doprowadzić do przeobrażeń społecznych kraju, zakończyły się fiaskiem. Śmierć Józefa II – władcy reformatora – zakończyła erę zmian w państwie. U steru monarchii stanęli ludzie, którym brakowało woli i wizji potrzeby zreformowania państwa. Dotychczasowi beneficjenci feudalnego państwa – Kościół katolicki i ziemiaństwo – nie chcieli reform, ograniczających ich dochody i wpływy, a następcy Józefa II byli słabymi władcami, nie mieli w sobie niczego z mężów stanu i nie byli w stanie przeciwstawić się tak wpływowym grupom nacisku. Chcieli trwać i dlatego państwo Habsburgów pogrążyło się w odmęcie zacofania. Śmierć Józefa II całkowicie zatrzymała państwo na drodze przemian gospodarczych. Nawet tak wysoki deficyt, po kosztownej wojnie z Imperium Osmańskim, jaką Józef II „zafundował” monarchii, można było zbić rozsądną polityką fiskalną. Jednak jego następcy, młodszy brat Leopold II Habsburg-Lotaryński i Franciszek II (od roku 1804 cesarz Austrii – jako Franciszek I), wycofali się całkowicie z reform, pozostawili nienaruszoną strukturę społeczną i zaprzestali modernizacji gospodarki, rozbudowy infrastruktury komunikacyjnej, skupiając się na wojnach z Francją. Deficyt pozostawiony przez Józefa II nie uległ zmniejszeniu, a dodruk pieniędzy nie służył już napędzaniu koniunktury. Zwiększano bazę monetarną, ale wyłącznie w celu sfinansowania wydatków wojennych.

Niepowodzeniem zakończyła się również austriacka polityka kolonizacyjna, którą Józef II podjął jako jeden z elementów modernizacji rolnictwa w Galicji. Uważał on, że koloniści przywiozą ze sobą nowe formy gospodarowania, w tym postawią na rozwój hodowli najlepszych ras bydła, owiec, koni, trzody chlewnej. Koloniści otrzymali liczne ulgi, m.in. zwolnienie od czynszu – aż do 10 lat, od pańszczyzny – do 6 lat, rzemieślnicy i ich synowie uzyskali prawo bezpieczeństwa od służby wojskowej, jak również możliwość otrzymania bezpłatnego kontyngentu drewna z lasów państwowych, które miało być wykorzystane do budowy domów. Ponadto wiele materiałów budowlanych mogli nabyć po zaniżonych cenach. Z drugiej strony, przeznaczono znaczne środki na rozwój hodowli, sprowadzono nowe rasy bydła i owiec do majątków w do-

²⁵H. Sieverking, *Die Hamburger Bank*, [w:] *History of the Principal Public Banks*, ed. J.G. van Dillen, Hague 1934, s. 153–154.

brach skarbowych. Polityka ta skończyła się jednak niepowodzeniem z uwagi na brak konsekwencji następców tego władcy. Środki na ten cel przeznaczano tylko w okresie rządów Józefa II. Po jego śmierci zarzucono politykę kolonizacyjną. Szansa na modernizację rolnictwa w najbardziej na wschód wysuniętej prowincji imperium Habsburgów, poprzez przeszczepienie metod produkcji rolnej z zachodniej Europy, zakończyła się niepowodzeniem. Austria powróciła do polityki kolonizacyjnej w latach 1801–1802, za rządów cesarza Franciszka II, ale nie miała ona charakteru ekonomicznego. Wiązała się z przesiedleniem ludności niemieckiej z terenów, które w wyniku postanowień pokoju w Lunéville otrzymała Republika Francuska. W rezultacie ten etap polityki kolonizacyjnej, osadzania kolonistów, nie wniósł w żadnym stopniu elementów modernizujących gospodarkę rolną²⁶.

Reasumując, należy zaznaczyć, że Austria, w rezultacie odwrócenia się od reform, w latach 90. XVIII stulecia weszła na drogę spadku, z którego koniunktura wojenna nie była w stanie wygenerować impulsu wzrostowego i zmienić trendu. Winne temu było wycofanie się z reform Józefa II, które miały spowodować wyjście monarchii Habsburgów z oków feudalizmu. Przystawienie gospodarki na tory kapitalistyczne, odrzucenie feudalnych przeżytków gwarantowało rozwój. Józef II wiedział, że państwo wymaga reformy finansów, dlatego też skorelował reformy fiskalne z agrarnymi, będącymi przebudową stosunków społecznych w państwie i drogą ku jego nowoczesności. Brak reform fiskalnych za rządów następców Józefa II, dodruk pieniędzy na potrzeby wojen oraz wycofanie się z wielkich reform gospodarczych, utrwaliło jednak dotychczasowy podział gospodarczy krajów należących do monarchii Habsburgów. Państwo cofnęło się na drodze rozwoju o kilkadziesiąt lat. Monarchia Habsburgów została zepchnięta w wyniku odejścia od reform na pozycję państwa, które nie mogło odgrywać roli, jaka wynikałaby z liczby jej ludności, potencjału surowcowego i możliwości rozwoju wewnętrznego. W roku 1800 ludność monarchii liczyła już 28 milionów²⁷. Odwrót od reform józefińskich uczynił ją skansenem Europy, bo dystans do potęg gospodarczych, z którymi próbowała rywalizować w XVIII stuleciu, a zwłaszcza w erze Józefa II, był już nie do nadrobienia.

Bibliografia

- Béaur G., *Histoire agraire de la France au XVIIIe siècle. Inerties et changements dans les campagnes françaises entre 1715 et 1815*, Paris 2000.
- Béranger J., *Joseph II: serviteur de l'État*, Paris 2007.
- Bloom H.I., *The economic activities of the Jews of Amsterdam in the seventeenth and eighteenth centuries*, Williamsport 1937.

²⁶ R. Kowalczyk, *Władca wizjoner...*, s. 405–406.

²⁷ J.P. Rioux, *La révolution industrielle 1780–1880*, Paris 1989, s. 30.

- Braudel F., Labrousse E., *Histoire économique et sociale de la France*, Paris 1993.
- Crouzet F., *La grande inflation. La monnaie en France de Louis XVI à Napoléon*, Paris 1993.
- Erceg I., *Salzverkehr an der Ostadriatischen küste dalmatiens und istriens (XVII.–XVIII. Jh)*, [w:] *Le Roi, le marchand et le sel*, Éd. J.-C. Hocquet, Lille 1987, s. 319–333.
- Fejtő F., *Józef II*, Warszawa 1993.
- Felczak W., *Historia Węgier*, Wrocław i in. 1983.
- Good D.F., *The economic rise of the Habsburg empire 1750–1914*, Berkley–Los Angeles–London 1984.
- Hassinger H., *Der Aussenhandel der Habsburgermonarchie in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*, [w:] *Die wirtschaftliche Situation in Deutschland und Österreich um die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert*, Hrsg. F. Lütge, Stuttgart 1964, s. 61–98.
- Hassinger H., *Der Stand der Manufakturen in den deutschen Erbändern des 18. Jahrhunderts*, [w:] *Die wirtschaftliche Situation in Deutschland und Österreich um die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert*, Hrsg. F. Lütge, Stuttgart 1964, s. 110–176.
- Hattingen G., *Die Ersatz- und Erweiterungsinvestitionen in der alpenländischen Saline Eben See der österreichisch-ungarischen Monarchie in 19. Jahrhundert zufolge einer Brandkatastrophe*, [w:] *Investitionen im Salinenwesen und Salzbergbau. Globale Rahmenbedingungen, regionale Auswirkungen, verbliebene Monumente*, Hrsg. H. Wirth, H. Schirmer, Weimar 2002.
- Historie de la Hongrie des origines à nos jours*, Éd. I. Barta, I.T. Berend, P. Hanák, M. Lackó, L. Makkai, Z.L. Nagy, G. Ránki, Budapest 1974.
- Kaiserin Maria Theresias politisches Testament*, Hrsgs. J. Kallbrunner, Wien 1952.
- Kowalczyk R., *Polityka gospodarcza i finansowa Księstwa Warszawskiego w latach 1807–1812*, Łódź 2010.
- Kowalczyk R., „Polityka solna” Rzeczypospolitej szlacheckiej u progu rozbiorów, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX Wieku” 2012, t. 10, s. 7–16.
- Kowalczyk R., *Ukraina – kraj na rozdrożu Europy. Czy Ukraina miała szansę na niezależny byt państwowy do wybuchu I wojny światowej?*, [w:] *Україна між Польщею та Росією*, Вып. 1, Київ 2016.
- Kowalczyk R., *Ukraina – „tygrys” XIX-wiecznych przeobrażeń gospodarczych Europy*, „Україна та Польща: минуле, сьогодні, перспективи” 2017, t. 6, s. 74–84.
- Kowalczyk R., *Ukraińskie i polskie „białe złoto”. Czyli rzecz o tym, jak Austriacy Rzeczypospolitą dla soli „rozebrali”*, „Україна та Польща: минуле, сьогодні, перспективи” 2014 (wydana w 2015 roku), s. 78–89.
- Kowalczyk R., *Władca wizjoner. Reformy agrarne Józefa II*, „Zeszyty Wiejskie” 2016, t. XXII, s. 401–412.
- Kowalczyk R., *Україна до і після Кримської війни*, „Наш Крим. Науковий вісник” 2016, Вып. 2, s. 5–23.
- Kowalczyk R., *Фінансове цунамі в Європі. Від сходу до заходу, від заходу до сходу, економічні трансформації виниклих і занепалих держав XVIII століття – століття перелому – Франція, Голандія, Прусія, Річ Посполита*, „Україна та Польща: минуле, сьогодні, перспективи” 2012, s. 104–111.
- Rioux J.-P., *La révolution industrielle 1780–1880*, Paris 1989.

- Senkowski J., *Le sel dans les finances publiques de l'ancienne Pologne (XIVe–XVIIIe siècles)*, [w:] *Le Roi, le marchand et le sel*, Éd. J.-C. Hocquet, Lille 1987, s. 315–318.
- Sieverking H., *Die Hamburger Bank*, [w:] *History of the Principal Public Banks*, ed. J.G. van Dillen, Hague 1934.
- Szczepański J., *Przeptyw ludzi i idei w Europie środkowej w XVIII–XIX w. Nauka, szkolnictwo wyższe i przemysł (Freiberg – Banská Štiavnica (Schemnitz) – Kielce)*, „Acta Historica Neosoliensia” 2007, t. 10, s. 131–139.

Dyplomacja Bruno Kreisky'ego wobec przemian na obszarze Europy Środkowej

Abstract

Bruno Kreisky and his diplomacy towards changes in Central Europe

Austria's political and economic interest in the countries of Central Europe was diverse. Neighborhood policy was interpreted as „a small relaxation that without direct union with the USSR could have contributed to relaxation between East and West”. In initiating economic cooperation, it was assumed that the economic stability of Eastern countries would be conducive to the implementation of the basic task of the SPÖ, which is maintaining full employment, would be an optical expression of Austria's neutrality and would contribute to alleviating the effects of Austria's unilateral economic links with Western countries, in particular with Germany. The assumption adopted in Vienna concerned the consent to undertake economic cooperation where it was profitable, but also while respecting the principles typical of the free market. At the beginning it was assumed that industrialization concerns only East Germany and Czechoslovakia. Over time, this approach has changed. Analyzing the foreign policy of Austria, research tools characteristic of the historian and political scientist's workshop were used. The method of analysis and synthesis was adopted. Additionally, the conducted research was supplemented with the institutional method (legal acts regarding the competence to create foreign policy and state treaties). A statistical method was also used to show the scale of trade.

Keywords: modern Austria, neighborhood policy, Bruno Kreisky, Central Europe
Słowa kluczowe: współczesna Austria, polityka sąsiedztwa, Bruno Kreisky, Europa Środkowa

Wprowadzenie

Zasadniczym celem naukowym niniejszej analizy jest badanie założeń i aktywności austriackiego polityka Bruno Kreisky'ego wobec przemian w Europie Środkowej. Ten wywodzący się z SPÖ minister spraw zagranicznych, lider partii socjalistycznej, a ostatecznie także wieloletni kanclerz II Republiki uznawał Wiedeń za centrum nowej powojennej Europy. Niezależna polityka wschodnia, jaką prowadził, trzymając się zasady wieczystej neutralności Austrii, stwarzała

* Doktor habilitowana, adiunkt na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politologicznych Uniwersytetu Łódzkiego, historyk zajmująca się relacjami polsko-austriackimi i historią dyplomacji; e-mail: agnieszka.kisztelinska@uni.lodz.pl.

nowe możliwości polityczne dla takich państw jak Polska, dotychczas pozostających na uboczu polityki międzynarodowej. Dzięki Polsce Kreisky zmieniał swoje podejście do innych krajów Europy Środkowej. Uważał, że Warszawa dawała właściwy impuls do rozwoju całego regionu, podejmowała niezależne, dostosowane do swoich możliwości politycznych i decyzyjnych, plany dotyczące bezpieczeństwa w Europie, nieprzerwanie dążyła do zmian w obrębie reguł narzuconych przez Moskwę, ale w poczuciu budowy własnego państwa. Dużą rolę przypisywano w tym zakresie ludziom kultury i nauki. We wspomnieniach kanclerz podkreślał, że środowisko naukowe miało możliwości inicjowania zmian w kierunku ewolucji systemu politycznego. Zwracał także uwagę na potrzebę stwarzania przez państwa demokratyczne warunków do możliwości prezentacji osiągnięć państw wschodnich¹. W kontekście dyplomacji austriackiej ważne pozostaje także pytanie o to, czy i w jakim stopniu kraje środkowoeuropejskie określały swoją wspólną tożsamość, ponieważ dotyczy to pewnej wspólnej reakcji na politykę, jaką zaproponował austriacki minister, a później kanclerz – Bruno Kreisky, wobec tego regionu².

Badania dotyczące genezy polityki Austrii wobec krajów komunistycznych zostały podjęte w połowie lat 90. XX wieku. Jak piszą Peter Ruggenthaler i Maximilian Graf:

Od wielu lat temat polityki wschodniej Wiednia opisywano jedynie przy okazji innych wątków polityki zagranicznej. Trudno mówić w tym przypadku o przekrojowych badaniach odnoszących się do całego obszaru Europy Środkowej i długiego okresu powojennego. W kilku publikacjach podjęto solidne studia na temat stosunków dwustronnych Austrii, ZSRR i NRD, ale dotyczą one głównie lat 60. XX wieku³.

Następująca analiza zakłada ukazanie dwóch zjawisk dotyczących tematu kształtowania ładu gospodarczego w Europie Środkowej. Pierwszym jest formułowanie celów współpracy gospodarczej przez Austrię, reprezentowaną

¹ B. Koszel, *Mitteleuropa rediviva? Europa Środkowa i Południowo-Wschodnia w polityce zjednoczonych Niemiec*, Poznań 1999, s. 15. Definiowanie zasięgu politycznego i kulturowego Europy Środkowej było niezwykle trudne. Jak pisze Weronika Parafianowicz-Vertun: „U źródeł różnego rodzaju kłopotów i kontrowersji związanych z pojęciem Europy Środkowej mógł leżeć jego geograficzny rodowód. Przekonanie, że przedmiotem środkowoeuropejskich dyskusji jest – historyczna, polityczna, kulturowa rzeczywistość tego regionu, prowadziło do konsternacji, kiedy okazywało się, że tworzone w dyskusjach obrazy nie przystają do środkowoeuropejskich realiów. W. Parafianowicz-Vertun, *Europa Środkowa w tekstach i działaniach. Polskie i czeskie dyskusje*, Warszawa 2016, s. 17–18.

² A. Kisztelińska-Węgrzyńska, *Bruno Kreisky. Polityka zagraniczna i dyplomacja wobec PRL (1959–1983)*, Łódź 2018, s. 180–184.

³ M. Graf, P. Ruggenthaler, *Polnisch-österreichische Beziehungen im Kalten Krieg*, [w:] *Austria w polskim dyskursie publicznym po 1945 roku. Österreich nach 1945 im polnischen öffentlichen Diskurs*, red. A. Kisztelińska-Węgrzyńska, Kraków 2016, s. 32–33.

przez Bruno Kreisky'ego, wobec państw wschodnich, drugim – wartość ekonomiczna i społeczna wymiany handlowej na tym obszarze.

Omawiając politykę zagraniczną Austrii, wykorzystano narzędzia badawcze charakterystyczne dla warsztatu historyka i politologa. Przyjęto metodę analizy i syntezy. Dodatkowo uzupełniono prowadzone badania o metodę instytucjonalno-prawną (akty prawne dotyczące kompetencji kreowania polityki zagranicznej i traktaty państwowe). Wykorzystano też metodę statystyczną dotyczącą ukazania skali wymiany handlowej.

Partnerzy na Wschodzie i recepcja dyplomacji Bruno Kreisky'ego

W roku 1950 Kreisky został wezwany do Wiednia, aby objąć funkcję doradcy do spraw polityki zagranicznej przy urzędzie prezydenckim. W latach 1951–1959 sprawował wiele funkcji doradczych, dotyczących głównie polityki zagranicznej państwa, prac nad traktatem państwowym i umów handlowych zawieranych po II wojnie⁴. Był to czas, kiedy przeistoczył się on z doradcy politycznego i urzędnika niższej klasy w aparacie biurokratycznym państwa w czołowego polityka opozycyjnego, któremu powierzono kluczowy resort – Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Kreisky, pełniący w młodym wieku funkcję ministra spraw zagranicznych, a od 1970 roku kanclerza, był wielokrotnie przywoływany w dyskursie państw komunistycznych jako gwarant dobrych stosunków ze Wschodem. Opisywano go przede wszystkim jako zdolnego socjalistę, mającego ambicje przywódcze, nie tylko w Austrii, ale także na forum międzynarodowym. Oceniano jako człowieka bardzo zamożnego i świetnie wykształconego, a w latach 70. nie obawiano się używać w odniesieniu do Kreisky'ego sformułowania – intelektualista. Najczęściej stosowaną strategią podczas prezentacji sylwetki kanclerza były metafory i cytaty pochodzące z jego wypowiedzi. W świetle tych fragmentów ukazuje się człowiek dowcipny, odczytany, z dumą mówiący o swojej ojczyźnie i odważnie broniący jej interesów⁵. Wielokrotnie w tym czasie zderzano postać kanclerza z innymi zachodnimi politykami socjaldemokratycznymi. Podkreślając rolę i zasługi Kreisky'ego, wymieniano jego związki ze Wschodem⁶.

⁴ Kanclerz Austrii Bruno Kreisky przybędzie do Polski, „Głos Robotniczy” 1973, nr 147, s. 1; M. Podkowiński, *Neutralność i współistnienie*, „Perspektywy” 1973, nr 25, s. 26.

⁵ Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych [dalej: AMSZ] D. IV: Austria, z. 31/82, w. 4, *Tezy do rozmów Towarzysza Premiera P. Jaroszewicza z Kanclerzem Austrii, Bruno Kreiskym podczas nieoficjalnej wizyty w Polsce w dniach 16–20 września 1976 roku*; *ibidem*, z. 47/77, w. 7, *Pilna notatka z 10 maja 1973 roku*.

⁶ M. Podkowiński, *Stanowczy kanclerz*, „Perspektywy” 1975, nr 6, s. 8; *idem*, *Obiad w Hofburgu [przed wizytą prezydenta Austrii w Polsce]*, „Perspektywy” 1975, nr 20, s. 9; B. Kreisky, *Dwudziestolecie traktatu państwowego*, „Austria-Polska. Czasopismo Gospodarczo-Społeczne” 1975, nr 94, s. 1; J. Urbaniak, *Austriacy oczekują szefa polskiego rządu*, „Trybuna Ludu” 1965, nr 260, s. 1.

W 1970 roku Kreisky, jako niekwestionowany lider socjalistów, po wygranych wyborach parlamentarnych został kanclerzem i funkcję tę sprawował nieprzerwanie do 1983 roku⁷. Polityka sąsiedztwa, jaką realizował w trakcie swych rządów, miała różną dynamikę i priorytety. *Nachbarschaftspolitik*, czyli polityka sąsiedztwa, nabrała większego tempa ze względu na odprężenie w relacjach międzynarodowych, stąd liczba wizyt państwowych i zawieranych w tym czasie umów międzynarodowych wzrosła⁸. Dotychczasowe relacje Wiednia ze Wschodem oceniano pozytywnie: „Tym dobitniej podkreślić należy, że realista polityczny Kreisky stosuje w dziedzinie polityki zagranicznej taktykę popierania – czy raczej demonstracyjnego aprobowania – trendów rozwojowych, a więc trendu odprężeniowego czy idei zwołania EKBiW [Europejska Konferencja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie – A.K.W.]”⁹. Zdaniem Austriaków, odkładanie współpracy z obszarem wschodnim oznaczałoby zahamowanie procesu odprężenia na czas niedający się bliżej określić. „Polityka wschodnia dotyczy nas wszystkich” – twierdził Kreisky¹⁰.

Wśród krytycznych uwag pojawiały się także akcenty innej treści:

Obecnie Austria, obserwując szybko postępujący dialog Wschód-Zachód, usiłuje nadrobić własne zaległości, zwłaszcza że jej położenie geograficzne: sąsiedztwo z CSRS, Węgrami i Jugosławią, preferuje ją wręcz do odegrania ważnej funkcji w ramach procesu odprężenia i intensyfikacji stosunków Wschód-Zachód¹¹.

Natomiast dokumenty archiwalne wskazują, że pierwsze szczegółowe interpretacje polityki austriackiej wobec państw wschodnich pochodziły z przełomu lat 50. i 60. Zaznaczono w nich potrzebę większego zainteresowania proponowaną współpracą, kierowaną, jak wówczas sądzono, wyłącznie do Jugosławii i Polski.

Zmiana w opisie i prezentacji sylwetki austriackiego polityka nastąpiła po 1973 roku¹². Nałożyły się na to nie tylko zmiany polityczne w Polsce, swoboda w wyrażaniu opinii, udział polskich korespondentów w wydarzeniach w samej Austrii, ale również bardzo pozytywny stosunek nowego kanclerza do Polski i zmian w okresie *détente*¹³. Kanclerz Kreisky uznał NRD, zorganizował serię wizyt w krajach demokracji ludowej, namawiał do podpisania wieloletnich umów

⁷B. Kreisky, *Przemówienie [podczas spotkania w pałacu Rady Ministrów 25 VI 1973 roku]*, „Trybuna Ludu” 1973, nr 176, s. 4; *idem*, *Przemówienie 30.09.1974*, „Trybuna Ludu” 1974, nr 274, s. 2.

⁸AMSZ D. IV: Austria, z. 46/84, w. 2, *Planowanie wizyty Bruno Kreisky’ego w Polsce*; A. Kisztelińska-Węgrzyńska, *Z historii dyplomacji polsko-austriackiej w latach 70. XX w. Wizyty kanclerza Austrii Bruno Kreisky’ego*, „Przegląd Zachodni” 2015, nr 1, s. 139–157.

⁹AMSZ D. IV: Austria, z. 46/84, w. 2, *Planowanie wizyty Bruno Kreisky’ego w Polsce*.

¹⁰*Ibidem*, z. 47/77, w. 7, *Notatka biograficzna 1973*, s. 3.

¹¹*Ibidem*, z. 47/77, w. 7, *Pilna notatka z 9 lipca 1973 roku*.

¹²R. Drecki, *Austria: czynny udział w sprawach Europy*, „Trybuna Ludu” 1973, nr 113, s. 7.

¹³M. Podkowiński, *Kreisky – fenomen czy symbol...*, s. 124.

gospodarczych, opartych na wymianie surowców i technologii. „Jest to niewątpliwie cios zadany polityce zjednoczeniowej RFN” – pisał Marian Podkowiński¹⁴.

Kreisky prowadził śmiałą politykę międzynarodową, prezentował się jako lider państw małych i niezaangażowanych podczas szczytu Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (KBWE), a także optował za stworzeniem silnej kolacji państw zaangażowanych w rozbrojenie¹⁵. W ocenie reform zrealizowanych przez pierwsze dwa gabinety Kreisky'ego dominowały pochwały. Każde kolejne wygrane wybory (1975, 1979) opisywano w kontekście jego wielkiego osobistego sukcesu politycznego. Przybliżano reformy, jakie zapewniły mu zwycięstwo i relacjonowano kompromisy zawierane pomiędzy socjalistycznym rządem i poszczególnymi grupami społecznymi¹⁶. Wiele uwagi poświęcono chociażby referendum na temat wykorzystania energii pochodzącej z elektrowni atomowych.

U schyłku lat 70. pisano o Kreiskym jako o fenomenie. Na dalszy plan zeszyły zarzuty o antykomunizm, choć nie znaczy to, aby o nich zapomniano. Podkreślano dumę Austriaków z silnego kanclerza, który wzmocnił ich kraj i stworzył z Wiednia centrum międzynarodowej dyplomacji¹⁷. Choć gospodarka austriacka w dużym stopniu związana była z zachodnioniemiecką, to przez wahania koniunkturalne przeżywała rozkwit. Bezrobocie wynosiło 2% i było najniższe w Europie. Kreisky przewidział nadciągający na początku lat 70. kryzys energetyczny i odpowiednio przygotował na niego Austrię. Polscy publicyści, opisując politykę bliskowschodnią Wiednia, zwracali uwagę na niezależność tego państwa i konieczność silniejszej z nim kooperacji ekonomicznej¹⁸.

W strategiach narracyjnych w drugiej połowie lat 70., aż do ustąpienia kanclerza w 1983 roku, zwraca się uwagę na fakt posiadania przez Wiedeń i Warszawę wspólnego wroga, jakim były Niemcy Zachodnie¹⁹. Wielokrotnie podkreślano te wydarzenia z życia politycznego Austrii, które wskazywały na konflikt interesów z Bonn. Z drugiej zaś strony próbowano tłumaczyć opinii publicznej, że Kreisky był pośrednikiem w relacjach z Niemcami, ponieważ cieszył się dużym poparciem wśród tamtejszych socjaldemokratów. Wątek współpracy z Europą Środkową po II wojnie światowej, w nowych warunkach politycznych stanowił ważny element polityki zagranicznej zarówno RFN,

¹⁴ Cyt. za *ibidem*.

¹⁵ AMSZ D. IV: Austria, z. 43/84, w. 5, *Informacja o wynikach wizyty Prezesa Rady Ministrów Towarzysza Edwarda Babiucha w Austrii*.

¹⁶ J. Tycner, *Ery Kreisky'ego ciąg dalszy*, „Prawo i Życie” 1979, nr 21, s. 13.

¹⁷ T. Brodzic, *Mosty i polityka*, „Prawo i Życie” 1976, nr 46, s. 13.

¹⁸ D. Luliński, *Austria i polityka odprężenia. Korespondencja z Wiednia*, „Trybuna Ludu” 1979, nr 117, s. 7.

¹⁹ B. Kreisky, *Neutralność nie oznacza absencji w polityce międzynarodowej*. Rozm. M. Podkowiński, „Perspektywy” 1972, nr 23, s. 67; Z. Ramotowski, *Mat kanclerski. Austria po wyborach*, „Życie Warszawy” 1975, nr 233, s. 5.

jak i Austrii. Obydwa państwa musiały wyrazić swój stosunek do państw komunistycznych, uznając prymat polityczny Moskwy nad tą częścią Europy. Konieczność współpracy, zwłaszcza ekonomicznej, z tym obszarem zmuszała do przygotowania choćby doraźnych rozwiązań w tym zakresie.

W latach 80. o kanclerzu Kreiskym pisano właściwie w samych superlatywach, tworząc w ten sposób wizerunek nietuzinkowego polityka. Polskie materiały PAP czy archiwalia chwaliły zachodniego partnera za umiejętność przewidywania problemów politycznych i rozstrzygania ich na drodze skutecznych reform. Przekazy prasowe obfitowały w relacje z austriackiego życia politycznego, w których opisywano nie tylko udane decyzje polityczne, ale również nastroje społeczne i źródła popularności kanclerza²⁰. Socjalistyczne poglądy były wówczas atutem. Kreisky'ego opisywano jako „swojego człowieka w Wiedniu” i w pewnym sensie utożsamiano się z jego sukcesami. Po wprowadzeniu stanu wojennego kanclerz wycofał się z dialogu z polską władzą. Odmówił spotkania, oficjalnej pomocy i zaangażował się w akcje społeczne, wspierające polskich obywateli w zakresie pomocy materialnej czy łączenia rodzin. Strona polska do 1989 roku w oficjalnych komunikatach oceniała Austrię jako wyjątkowego partnera politycznego i gospodarczego²¹.

Komentując realizację polityki sąsiedztwa, dyplomaci podkreślali:

Kreisky jest politykiem zdecydowanie prozachodnim, elastycznie i zręcznie reagującym na wydarzenia w polityce międzynarodowej. Przy całym swoim „programowym” antykomunizmie i selektywnym podejściu do KS-ów [krajów socjalistycznych – A.K.W.] ma jednak ambicje odgrywania roli europejskiego męża stanu, zwłaszcza w dziedzinie normalizacji międzypaństwowych stosunków europejskich, stawiającego na utrzymanie pozycji Austrii jako aktywnego partnera europejskiego dialogu i znajdowanie koncyliacyjnych rozwiązań. Posiada zdolność wyczuwania nastroju społeczeństwa, w zależności od potrzeb potrafi w sposób oportunistyczny zlekceważyć wszelkie skrępowania oraz nakazy partyjne i ideologiczne. Posiada duże poczucie humoru. Ataki przeciwników odpiera często przy pomocy celnego, niszczącego dowcipu. Posiada umiejętność taktycznego wykorzystania błędów przeciwników. Jest zawsze gotowy do dyskusji na każdy temat, w czasie której przejawia dużą aktywność, wojowniczość i ducha walki²².

²⁰ T. Derlatka, *W obronie superbogactw*, „Trybuna Ludu” 1977, nr 59, s. 6; J. Staribacher, *Perspektywy współpracy gospodarczej z Polską*, „Przegląd Organizacji” 1976, nr 10, s. 410.

²¹ AMSZ D. IV: Austria, z. 8/86, w. 4, *Notatka o ważniejszych aspektach stosunków polsko-austriackich*; *ibidem*, z. 8/86, w. 4, *Sugestie do rozmowy Towarzysza Ministra S. Olszowskiego z austriackim ministrem Sz.W. Pahrem*; *ibidem*, z. 8/86, w. 4, *Sugestie do rozmów Tow. J. Wiejacza w Wiedniu*.

²² *Ibidem*, z. 47/77, w. 7, *Notatka biograficzna 1973*, s. 5.

W odniesieniu do wschodnioeuropejskich krajów satelickich Kreisky trzymał się zasadniczo jednej reguły: chodziło mu o to, by odbudować stosunki polityczne i wymianę handlową. Podczas gdy pojęcia takie, jak polityka sąsiedztwa czy polityka wschodnia kojarzyły się raczej z programem ogólnowschodnioeuropejskim, Kreisky traktował każde państwo na własny sposób²³. Ocena całości relacji Austrii z państwami wschodnimi była tak samo trudna jak ryzykowna. Dyplomacja Kreisky'ego wobec Wschodu, początkowo opisywana ostrożnie, z czasem zyskała pozytywne akcenty²⁴. Po pierwszych wygranych wyborach w 1970 roku zastanawiano się, na ile program wyborczy socjalistów był zdominowany przez obietnice i „piękne słówka”, czy rzeczywiście stanowił „alternatywę dla nowoczesnej Austrii”²⁵. Kanclerz jawił się jako partner, sojusznik, ambitny przywódca, lider socjalistów, polityk otwarty na Wschód i chętny do współpracy gospodarczej z tym obszarem²⁶.

Austriacy charakteryzowali wówczas Europę Środkową jako pewien postulat polityczno-historyczny, czy też ideę ewoluującą z nostalgicznych przekonań o wspólnym dziedzictwie w stronę konkretnych działań, praktyk, rozwiązań politycznych. Wynikało to z możliwości, jakie istniały w samych państwach zaliczanych do obszaru wschodniego czy południowego Europy. Koncepcja Europy Środkowej jako obszaru „wspólnego”, posiadającego określone właściwości polityczne była tak samo chętnie zarówno promowana, jak i negowana. Publikowano też bardzo liczne teksty polemiczne, utrzymujące, że nie było niezrealizowanej koncepcji alternatywnej, ale tylko pewien mit, do którego łatwo było się odwołać dzięki powtarzalności przekazów dotyczących środkowo-europejskiej rzeczywistości²⁷.

Pytanie o to, czy i w jakim stopniu kraje środkowoeuropejskie określały swoją wspólną tożsamość dotyczy również tego, czy koncepcja polityki sąsiedztwa była odpowiedzią na procesy społeczne, jakie wówczas obserwowano, czy raczej iskrą, która je inicjowała. Należy wziąć pod uwagę, że obserwowano nie tylko potrzeby i możliwości podejmowane na poziomie państwowym, lecz sugerowano się potrzebami społecznymi i kulturalnymi rodzącymi się na Wschodzie²⁸. Aktywizacja środowisk intelektualnych, wsparcie dla kultury,

²³T. Bodulan, *Z sympatii i wzajemnych korzyści*, „Czas” 1976, nr 48, s. 21; M. Podkowiński, *W stronę odprężenia*, „Perspektywy” 1976, nr 49, s. 18.

²⁴J. Moszczeński, *Trudna kadencja. Po sukcesie SPÖ*, „Życie Warszawy” 1975, nr 280, s. 8.

²⁵K.K. *Sylwetka tygodnia*, „Tygodnik Kulturalny” 1970, nr 13, s. 2.

²⁶T. Derlatka, *Obrazy polsko-austriackiej komisji gospodarczej*, „Trybuna Ludu” 1976, nr 228, s. 2; *idem*, *Pod figowym listkiem niezależności*, „Trybuna Ludu” 1977, nr 44, s. 7; *idem*, *Polsko-austriacka współpraca gospodarcza*, „Życie Warszawy” 1976, nr 227, s. 4.

²⁷Weronika Parafianowicz-Vertun analizuje te teksty na poziomie mikrostruktur i zwraca uwagę na ich powtarzalność, odwoływanie się do tych samych wydarzeń, cytatów, figur retorycznych, postaci. W. Parafianowicz-Vertun, *op. cit.*, s. 14.

²⁸J. Kurczewska, A.Z. Kamiński, *Przemiany instytucjonalne w Polsce. Elita politycznych noma-dów*, [w:] *Dezercja elit. Konsolidacja ustroju politycznego w pokomunistycznej Polsce*, Warszawa 2014, s. 81–106.

a także wspólne inwestycje podnoszące poziom społeczny przeciętnych obywateli, to były rozwiązania, których wsparcie interesowało Kreisky'ego na równi z reprezentowaniem interesów Austrii na tym obszarze²⁹.

Cele polityki inwestycyjnej na obszarze Europy Środkowej

Najważniejsza zasada, jaką przyjął Kreisky jeszcze w trakcie pracy nad traktatem państwowym, stanowiła, że nie odrzucano możliwości współpracy ze Wschodem. Od tego momentu niezależny austriacki resort spraw zagranicznych określił ramy prawne współpracy z państwami sąsiadującymi. Unikano sformułowań „Wschód”, nie kojarzono tego obszaru działań ani z definiowaną w historiografii niemieckiej *Ostpolitik*, ani też nie formułowano tez o współpracy z blokiem wschodnim. *Nachbarschaftspolitik* to szeroko pojęta polityka z państwami sąsiadującymi. Z ich udziałem gospodarka powojennej Austrii miała się swobodnie rozwijać.

Polityka wobec państw komunistycznych, realizowana początkowo głównie w wymiarze gospodarczym, interpretowana była jako „małe odprężenie, które bez bezpośredniego zjednoczenia z ZSRR mogło przyczynić się do odprężenia między Wschodem i Zachodem”³⁰. Inicjatywy dotyczące kooperacji przemysłowej i współpracy gospodarczej realizowano, wychodząc z założenia, że stabilność gospodarcza krajów bloku wschodniego miała sprzyjać realizacji podstawowego zadania socjaldemokratów, jakim było utrzymanie pełnego zatrudnienia. Była ona także optycznym wyrazem neutralności Austrii i przyczyniła się do łagodzenia skutków jednostronnych powiązań ekonomicznych Austrii z państwami zachodnimi, w tym zwłaszcza z RFN³¹. Założenia przyjęte przez Kreisky'ego obejmowały zgodę na podjęcie współpracy ekonomicznej tam, gdzie było to opłacalne, ale także przy poszanowaniu zasad typowych dla wolnego rynku.

W odniesieniu do celów formułowanych wobec przyszłej współpracy gospodarczej Austriacy byli głównie zainteresowani rozbudową infrastruktury. Stawiano na reanimację starej arterii komunikacyjnej:

Gdyby udało się rozbudować Dunaj do trasy komunikacyjnej połączonej z Renem i dalej z Morzem Północnym oraz z Odrą i Morzem Bałtyckim, otworzyłoby to drzwi dla komunikacji i transportu towarów drogą morską nie tylko dla Austrii, lecz dla całej Środkowej i Wschodniej Europy. Dzięki temu wszystkie państwa nad Dunajem mogłyby doświadczyć rewolucyjnej przemiany³².

²⁹ A. Kisztelińska-Węgrzyńska, *Bruno Kreisky...*, s. 180–184.

³⁰ E. Röhrlich, *Kreiskys Aussenpolitik. Zwischen österreichischer Identität und internationalen Programm, Zeitgeschichte im Kontext 2*, Göttingen 2009, s. 247.

³¹ AMSZ, D. IV: Austria, z. 1/84, w. 3, *Podstawowe elementy działalności B. Kreisky'ego i roli Socjalistycznej Partii Austrii w Międzynarodówce Socjalistycznej*.

³² E. Röhrlich, *op. cit.*, s. 250.

W koncepcjach wschodniej i środkowej Europy Dunaj zajmował szczególnie miejsce, wynikające zarówno z jego znaczenia gospodarczego, jak i z siły, którą symbolizował. Państwa nad Dunajem łączy wyjątkowe poczucie sąsiedztwa i wspólne położenie w głównej arterii komunikacyjnej Europy. Zwracano uwagę na wyraźne różnice pomiędzy pojedynczymi mniejszościami narodowymi w zagłębiu Dunaju. Ruchy narodowe istniały tam mimo sowieckich rządów. Przytaczano także historyczne cechy wspólne „w starej monarchii naddunajskiej” i fakt, że Austriacy dobrze znają różnice między pojedynczymi mniejszościami narodowymi na tym obszarze. „Musimy być świadomi, że my, Austriacy, możemy działać w Środkowej Europie tylko w sposób kreatywny”. Uprzywilejowanej pozycji doszukiwano się raczej w geograficznym położeniu Austrii: „Chcemy w tej części kontynentu, w której przez długi czas byliśmy bierni, być odtąd gwarantem stabilizacji”³³.

Na przełomie lat 50. i 60. XX wieku sformułowano koncepcję współpracy w ramach relacji dobrosąsiedzkich ze wszystkimi państwami otaczającymi Austrię, zwłaszcza zaś państwami wschodnimi³⁴. Jak pisano, czyniono to w poczuciu dbałości o interesy Wiednia i pewnej potrzeby odpowiedzialności za rozwój innych państw, z którymi losy Austrii związane były od stuleci. Były to zarówno państwa sąsiadujące w sensie dosłownym, jak i przenośnym (do tych ostatnich należała Polska).

Problematyka związana z kształtowaniem polityki zagranicznej II Republiki i rolą polityki sąsiedztwa została gruntownie omówiona w pracach austriackich³⁵. Badania te dotyczą genezy samej koncepcji i koncentrują się głównie na ocenie współpracy z ZSRR i NRD. Powstało wiele prac ujmujących stosunki dwustronne Austrii z Czechosłowacją, Węgrami, Rumunią, Bułgarią, i Jugosławią, w których autorzy opisali warunki współpracy z szeroko pojętym Wschodem. Brakuje jednak badań szeroko ujmujących ogół relacji II Republiki Austrii z Europą Środkową³⁶.

Europa Środkowa to w pewnym stopniu także kierunek rozwoju narzucony Austrii na mocy porozumień poprzedzających podpisanie traktatu państwowego,

³³ B. Kreisky, *Politik braucht Visionen, Aufsätze, Reden und Interviews zu aktuellen weltpolitischen Fragen*, Bonn 1982, s. 108.

³⁴ O. Höll, *op. cit.*, s. 105.

³⁵ O. Rathkolb, *Austria's „Ostpolitik” in the 1950s and 1960s.*, „Austrian History Yearbook” 1995 Vol. XXVI, s. 129–149; *Der österreichische Staatsvertrag 1955. Internationale Strategie, rechtliche Relevanz, nationale Identität. The Austrian State Treaty. International Strategy, Legal Relevance, National Identity*, eds A. Suppan, W. Mueller, G. Stourzh, Wien 2005; *Austria's International Position after the End of the Cold War (Contemporary Austrian Studies, Vol. 22)*, eds G. Bischof, F. Karlhofer, New Orleans 2013.

³⁶ Za obszar Europy Środkowej przyjęto, za Oskarem Haleckim, te kraje, które leżąc we wschodniej części kontynentu, mają szczególnie bliskie kulturowe i polityczne związki z lacińskim Zachodem. O. Halecki, *Historia Europy, jej granice i podziały*, Lublin 2000, s. 134; E. Röhrlich, *op. cit.*, s. 127–151.

o czym pisał austriacki historyk Olivier Rathkolb³⁷. Okres okupacji Austrii na dziesięć lat zamroził rozmowy dotyczące choćby kwestii mniejszości narodowych czy spornych terytoriów. Przyszłość tych zagadnień rozstrzygały zapisy traktatu państwowego z 1955 roku. Do 1965 roku większość kontrowersyjnych spraw została rozstrzygnięta na rzecz polepszenia i dalszego rozwoju stosunków dwustronnych, głównie dzięki serii wizyt roboczych zwiastujących poprawę wymiany handlowej.

Inaczej niż sugerował zwrot „blok wschodni”, kraje satelickie nie tworzyły monolitycznego bloku³⁸. Zdaniem Kreisky’ego, pomijając te różnice, czyniono Związkowi Sowieckiemu przysługę, ponieważ Moskwa chciała zintegrować pojedyncze kraje w możliwie spójny blok. Policentryzm komunizmu, który uwidaczniał się w kontraście pomiędzy ZSRR i Chinami, wzmacniał proces dezintegracji w strefie wschodniej. Austriacki polityk uważał, że należy wykorzystać to zjawisko dla własnych celów³⁹.

Początki polityki sąsiedztwa opierały się na współpracy z Jugosławią, Polską i Czechosłowacją, a w dalszej kolejności z pozostałymi sąsiadami o komunistycznych reżimach. Celem zasadniczym było skupienie współpracy na kontaktach bilateralnych, wspartych bezpośrednimi konsultacjami z przywódcami rosyjskimi, zwłaszcza Nikitą Chruszczowem. Pierwszym wyraźnym sukcesem było zainicjowanie spotkania Chruszczow-Kennedy w Wiedniu w 1961 roku. Olivier Rathkolb napisał, że polityka realizowana przez Kreisky’ego wobec państw wschodnich była „specyficzna”. W dużej mierze zależała od jego ambicji politycznych i osobistego nastawienia do Wschodu. Nie obawiał się on współpracować z komunistami, a z drugiej strony – jego aktywność była wypadkową tendencji w rządzie Juliusa Raaba wobec integracji z Europą Zachodnią. Kreisky odrzucał ten model rozwoju jako jedyny, uważał, że poszukiwanie alternatywy przyniesie więcej korzyści Austrii, dlatego dążył m.in. do zacieśnienia relacji z państwami neutralnymi i współpracy w ramach EFTA (*European Free Trade Association* – Europejskie Stowarzyszenie Wolnego Handlu). Był za to wielokrotnie krytykowany przez Amerykanów. Z jednej strony, postrzegali go jako polityka zdecydowanie prozachodniego i antykomunistycznego, z drugiej zaś, specyficzna niesubordynacja i „trzymanie Austrii z dala” od wspólnego rozwoju Europy Zachodniej narażało II Republikę na krytykę. Nie dostrzegano w dyplomacji Kreisky’ego specyficznego poczucia patrio-

³⁷ W. Paraftanowicz-Vertun, *op. cit.*, s. 17–18; Ch. Maier, *Whose Mitteleuropa. Central Europe between Memory and Obsolescence*, „Austrian in the New Europe. Contemporary Austrian Studies” 1993, Vol. 1, s. 8–19.

³⁸ O. Rathkolb, „*Europa mit der Seele suchen*”. *Bruno Kreiskys andere Europa-Visionen*, [w:] *Bruno Kreisky. Seine Zeit und mehr. Era and Aftermath. Wissenschaftliche Begleitpublikation zur 240. Sonderausstellung des Historischen Museums der Stadt Wien 18. September bis 15. November 1998*, Wien 1998, s. 87–105.

³⁹ E. Röhrlich, *op. cit.*, s. 246.

tyzmu, zarówno w doborze celów, jak i metod realizacji przyjętych zadań. Socjalistyczny minister wielokrotnie powtarzał wówczas, że najważniejszy jest interes narodowy państwa, nie zaś związki ponadnarodowe, bez względu na to, jakie systemy polityczne reprezentują⁴⁰.

Lata 60. były trudnym okresem w relacjach polsko-austriackich. Impas wynikał z kierowania polskiej aktywności politycznej na sprawę uznania granicy zachodniej Polski, co spychało inne kierunki działań na dalszy plan. Dostrzegano, co prawda, pozytywne efekty realizacji umów handlowych i zabiegano o umocnienie wymiany gospodarczej z Austrią, lecz zarówno wymiana przedstawicieli politycznych, jak i plany rozwoju stosunków dwustronnych do połowy dekady pozostawały bez widocznych zmian. Doceniano osobistą dyplomację ministra Kreisky'ego i jego udane relacje z państwami bratnimi, lecz koncentrowano się na perspektywie współpracy z Bonn⁴¹.

W latach 60. Austria realizowała politykę sąsiedztwa w oparciu o wizyty w państwach wschodnich, w trakcie których podpisywano umowy gospodarcze. Dzięki tym spotkaniom zachodni politycy zapoznawali się z realiami politycznymi, w jakich żyli sąsiedzi, z możliwościami, jakie posiadali przywódcy państw komunistycznych, czy warunkami współpracy gospodarczej⁴². Według badaczy austriackich polityka wizyt państwowych – *Besuchsdiplomatie* była podstawą rozwoju poprawnych relacji dwustronnych. Rewizyty były znacznie rzadziej praktykowane. Zależało to nie tylko od nastawienia państw wschodnich, ale też od warunków politycznych, w jakich w tym czasie się znajdowały⁴³.

Programowe mowy dotyczące polityki sąsiedztwa socjalistyczny minister wygłosił w Bukareszcie (1963), Budapeszcie (1964) i Sofii (1965), ale od początku lat 60. o sytuacji w Europie Środkowej mówił coraz częściej także w państwach sojuszu zachodniego, do których podróżował częściej. Wyznacznikiem zadań politycznych dla dyplomacji polskiej w połowie lat 60. XX wieku była zmiana na najwyższych szczeblach władzy w ZSRR. W 1964 roku od władzy

⁴⁰M. Graf, P. Ruggenthaler, *op. cit.*, s. 33. Badania dotyczące genezy polityki wschodniej Austrii zostały podjęte w połowie lat 90. XX wieku.

⁴¹W. Jarząbek, *Polska Rzeczpospolita Ludowa wobec polityki wschodniej Republiki Federalnej Niemiec w latach 1966–1976. Wymiar dwustronny i międzynarodowy*, Warszawa 2011, s. 396–413.

⁴²Jesienią 1965 roku Kreisky wygłosił na uniwersytecie w Yale długi wykład „Zmiany w regionie Dunaju”. Mówił o najnowszych politycznych projektach w tym obszarze. Z okazji wizyty ministra spraw zagranicznych zorganizowano w USA tydzień kultury austriackiej, który odbywał się od 17 do 30 października w Dallas. Na jego otwarcie Kreisky poleciał do Teksasu razem z przewodniczącym Rady Federalnej Rudolfem Salligerem (ÖVP). Wskazywał wówczas wyraźnie na różnice pomiędzy pojedynczymi mniejszościami narodowymi w zagłębiu Dunaju. Ruchy narodowe istniały tu mimo sowieckiego panowania. Austria, jako jedyne niekomunistyczne państwo w regionie, ponosiła w tej części Europy specjalną odpowiedzialność. O. Rathkolb, *Austria's „Ostpolitik”...*, s. 143.

⁴³O. Höll, *The Politics of Global Thinking. The International Significance of Bruno Kreisky*, [w:] *Bruno Kreisky. Seine Zeit und mehr...*, s. 105–117.

został odsunięty Nikita Chruszczow i tuż po tych burzliwych zmianach polska delegacja państwowa udała się na spotkanie z nowym przywódcą sowieckim Leonidem Breżniewem⁴⁴. Efektem spotkania w listopadzie 1964 roku w Moskwie było m.in. przyjęcie zasad „aktywizacji politycznej na linii z Zachodem”, co sugerowano w Moskwie, a efektów czego spodziewano się na całym obszarze wschodnim⁴⁵. Zdaniem polskich badaczy, tendencja do aktywnej polityki zagranicznej, zwłaszcza z państwami neutralnymi, istniała już od 1956 roku i wynikała z przymusu ekonomicznego, a także z próby ograniczenia wydatków na zbrojenia ponoszonych przez obydwie bloki państw⁴⁶. Koncepcje współpracy z krajami wschodnimi ewoluowały wraz z rozwojem sytuacji politycznej w poszczególnych państwach. Konsekwencje wynikające z II wojny światowej, oczekiwania gospodarcze i ambicje polityków komunistycznych tworzyły mozaikę zależności, w której wspólnym mianownikiem były ramy reżimu komunistycznego.

Polskie władze nie analizowały uwarunkowań polityki sąsiedztwa. Znacznie większą uwagę przywiązywano do relacji austriacko-niemieckich czy konfliktów granicznych⁴⁷. Pisząc o polityce austriackiej wobec obszaru wschodniego, zwracano uwagę na zbieżność z koncepcjami Willy'ego Brandta, podkreślając bliską zażyłość socjalistycznych polityków i wspólne doświadczenia emigracyjne⁴⁸. Jeśli już oceniano austriacką dyplomację wobec Wschodu, to raczej doszukiwano się w niej resentymentów z czasów monarchii austro-węgierskiej czy wspólnej przeszłości⁴⁹.

Recepcja rozwoju wymiany gospodarczej pomiędzy krajami wschodnimi i Austrią była powściągliwa⁵⁰. Politykę Wiednia traktowano jako próbę przeciwstawienia się gospodarczemu wpływowi Niemiec w Europie. Natomiast kryzysy polityczne rozgrywane się wewnątrz państw komunistycznych jedynie częściowo osłabiały wymianę ekonomiczną z Zachodem. Inwazja wojsk Ukła-

⁴⁴ P. Madajczyk, *Dyplomacja polska w latach sześćdziesiątych*, [w:] *Historia dyplomacji polskiej*, t. VI: 1944/1945–1989, red. W. Materski, W. Michowicz, Warszawa 2010, s. 584–654.

⁴⁵ Normy prawne przyszłej współpracy zapisano w Układzie o przyjaźni, współpracy i wzajemnej pomocy, zawartym między PRL i ZSRR w Warszawie 8 kwietnia 1965 roku. *Polska w stosunkach międzynarodowych 1945–1989. Wybór dokumentów*, red. J. Zając, Warszawa 2005, s. 88–91.

⁴⁶ A. Skrzypek, *Dyplomatyczne dzieje PRL w latach 1956–1989*, Warszawa 2010, s. 116–117.

⁴⁷ Szczegółową ocenę wymiany handlowej do roku 1973 przedstawiono w: J. Sikorski, *Przeszłość polsko-austriackich stosunków gospodarczych*, „Sprawy Międzynarodowe” 1973, nr 9, s. 104–113; J. Stairbacher, *Austriacko-polskie stosunki gospodarcze*, „Austria-Polska. Czasopismo Społeczno-Kulturalne” 1973, s. 13.

⁴⁸ W. Brandt, B. Kreisky, O. Palme, *Briefe und Gespräche. 1972–1975, Frankfurt am Main* (rec. R. Kumf), „Problemy Pokoju i Socjalizmu” 1980, nr 2, s. 145–149.

⁴⁹ A. Kosowski, *Współpraca gospodarcza państw Dunaju*, „Świat i Polska” 1947, nr 18, s. 3.

⁵⁰ A. Kisztelińska-Węgrzyńska, *Österreich in der polnischen Diplomatie in den Jahren 1965–1968 aus der Perspektive des Ausenministeriums der VR Polen*, „International Studies. Interdisciplinary Political and Cultural Journal (Österreich in der gegenwärtigen polnischen Forschung)” 2016, Vol. 18, No. 1, s. 33–52.

du Warszawskiego na Czechosłowację zmieniła tylko w pewnym stopniu relacje dwustronne. Austria była dla uciekinierów z Czechosłowacji przystankiem w drodze na Zachód, jak również przystankiem w drodze do Czech, dokąd duża część migrantów wróciła. W związku z tym, że władze czeskie chętnie pozbywały się przeciwników władzy komunistycznej, austriackie obozy bardzo szybko się przepelniły. Potrzeba pomocy humanitarnej zachęciła polityków austriackich do większej pomocy dla Czechosłowacji, jednak w Wiedniu obawiano się podsycać dotychczasowe antagonizmy czesko-słowackie⁵¹. Zdaniem Davida Schriffla, historyka badającego powojenne relacje austriacko-słowackie, Praska Wiosna nie zaszkodziła wzajemnym relacjom gospodarczym tak bardzo, jak przejęcie po 1945 roku własności austriackiej w Czechosłowacji. Poza tym największym problemem w tych relacjach były kolektywizacja i brak wsparcia dla przedsiębiorczości⁵².

U schyłku lat 60. niemiecka polityka wschodnia przyniosła pierwsze efekty wymiany z państwami zza żelaznej kurtyny na wzór dyplomacji austriackiej. Polityka współpracy z państwami wschodnimi, zainicjowana przez wielką koalicję CDU-CSU i SPD, kontynuowana przez SPD po 1969 roku, została porównana przez austriackiego historyka Olivera Rathkolba do podobnych działań realizowanych przez Wiedeń od początku lat 60. Badacz ten stwierdził, że zarówno niemieckie, jak i austriackie działania w ramach współpracy ze Wschodem były inspirowane przez władze amerykańskie i wyprzedziły okres odprężenia znany w literaturze jako *détente*⁵³.

Zdaniem Austriaków, wyzwaniem tamtych czasów było przekształcenie „rynków sprzedawcy” w „rynki kupującego”. Efektem zmian było stworzenie stosunków multilateralnych opartych na ułatwieniach płatniczych i celnych, a co za tym idzie, stworzenie wspólnych organizacji tych państw. Integracja gospodarcza w postaci Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej (EWG) zakładała utworzenie „ponadpaństwowej wspólnoty”. Austria nie przystąpiła do wspólnoty państw zachodnich, choć łączyły ją z tym obszarem ponadpięćdziesięcioprocentowe obroty handlowe. Była to cena, jaką zdecydowała się ponieść, zachowując neutralność. W ramach alternatywy wybrano porozumienie EFTA, z państwami której obroty sięgały 13%. Według austriackiego ministra dyskusja nad przyszłością integracji Austrii z EWG i EFTA nie została zakończona i stanowiła istotny problem międzynarodowy.

Austriackie MSZ stało na stanowisku, że w ówczesnej sytuacji politycznej niemożliwe było zmniejszenie dostaw surowcowych ze strony Niemiec czy Włoch po to, by zwiększyć dostawy z Polski. Zwrócono również uwagę na austriackie wskaźniki gospodarcze, w świetle których handel z Anglią wypadł gorzej

⁵¹ H. Fischer, *op. cit.*, s. 228.

⁵² D. Schriffl, *Tote Grenze oder lebendige Nachbarschaft? Österreichisch-slowakische Beziehungen 1945–1968*, Wien 2012.

⁵³ M. Graf, P. Ruggenthaler, *op. cit.*, s. 32–33.

niż z Polską. Widziano potencjalne możliwości zwiększenia importu innych towarów, ale pozostałe państwa RWPG (Rada Wzajemnej Pomocy Gospodarczej) stanowiły dla Polski widoczną konkurencję. Odnosząc się do współpracy gospodarczej z państwami trzecimi, zwrócono uwagę na konieczność zaproszenia do Polski delegacji jugosłowiańskiej, z którą Wiedeń miał pozytywne doświadczenia⁵⁴. Przychylnie oceniono również możliwość wykorzystania polskich portów do współpracy z państwami skandynawskimi. Uzależniono ją jedynie od konkurencyjności polskich jednostek frachtowych. Niezwykle ciepło przyjęto propozycję budowy kanału Odra–Dunaj. Kreisky obiecał w tej sprawie natychmiastową interwencję na forum Europejskiej Komisji Gospodarczej w Genewie. Koncepcja ta była systematycznie planowana od 1961 roku, kiedy podczas spotkania ministrów Kreisky’go i Rapackiego przyznano, że inwestycja była korzystna dla wielu państw. W tym czasie próbowano włączyć do tego projektu, bez powodzenia, stronę czechosłowacką⁵⁵. Kreisky rozważał również współpracę w tym zakresie z NRD, choć bardziej liczył na to, że strona polska będzie w stanie zainteresować Berlin taką inwestycją⁵⁶.

Do najtrudniejszych relacji w polityce sąsiedztwa należały stosunki Wiednia z Pragą. Podczas gdy pierwsze bilateralne negocjacje dotyczące umów gospodarczych prowadzone były już na przełomie lat 1945/1946, klimat między państwowy pogorszył się już w 1946 roku. Największe nieporozumienia wynikały z pertraktacji na temat spraw majątkowych. Dopiero z końcem 1974 roku doszło do porozumienia w kwestii austriackiej własności. Również stosunek do Węgier kształtował się z pewnymi komplikacjami, a krwawe stłumienie rewolucji z 1956 roku skutkowało też w latach późniejszych. Austria zajęła tu ideologicznie i humanitarnie jasne stanowisko, przyjmując węgierskich uchodźców. Odtąd na zaminowanej granicy nieustannie dochodziło do incydentów. W 1964 roku Kreisky, jako pierwszy zachodni minister spraw zagranicznych, udał się do Budapesztu⁵⁷. Dla porównania, w latach 60. stosunki Austrii z Rumunią i Bułgarią rozwijały się bez napięć. Stabilna sytuacja polityczna za żelazną kurtyną była zachętą do planowania i realizowania wizyt dwustronnych, za którymi szły umowy gospodarcze i poprawa wymiany handlowej z państwami komunistycznymi⁵⁸.

⁵⁴ Na temat austriackiej polityki integracyjnej B. Kreisky, *Die Zeit in der wir leben. Betrachtungen zur internationalen Politik*, Wien 1978, s. 73–102, 107–129.

⁵⁵ Stiftung Bruno Kreisky Archiv [dalej: StBKA], Länderboxen Polen, Box 5, „Besuch Außenminister Rapacki 1961. Protokoll”: *Protokolle der Besprechungen am 9. März 1961 in Wien*, s. 48.

⁵⁶ B. Kreisky, *Im Strom. Erfahrungen eines Europäers*, Wien 1988, s. 220.

⁵⁷ A. Gémes, *Austrian-Hungarian relations, 1945–1989*, [w:] *Peaceful Coexistence or Iron Curtain? Austria, Neutrality and Eastern Europe in the Cold War and Détente, 1955–1989*, ed. W. Mueller, Wien 2009, s. 310–335.

⁵⁸ B. Kreisky, *Politik braucht Visionen, Aufsätze, Reden und Interviews zu aktuellen weltpolitischen Fragen mit einem Vorwort von Walter Jens*, Bonn 1982, s. 107–150. Polska była pierwszym krajem wschodnim, jaki odwiedził minister Kreisky. W następnych tygodniach udał się do Jugo-

Wartość ekonomiczna współpracy z krajami wschodnimi

Obszar wschodni – *Oststaaten* był dla Austriaków bardziej atrakcyjny w okresie międzywojennym. Wysyłano tam wówczas 28–35% produkcji. Po 1945 roku wskaźniki wymiany ze Wschodem zaczęły spadać do 9% w 1988 roku, co wiązało się z większym zainteresowaniem rynkami EFTA – do 1950 roku kierowano tam 46% produkcji, a także obszarem Wspólnoty Europejskiej – 64% produkcji w roku 1988. Podobnie było z importem. W latach 1950–1992 import z państw wschodnich dotyczył od 6 do 13% całości sprowadzanych do Austrii produktów⁵⁹. Przez państwa Europy Środkowej Wiedeń był postrzegany jako ważny partner gospodarczy. Oceniając politykę zagraniczną austriackich socjalistów w Europie Środkowej, zwracano uwagę na otwarcie II Republiki na problemy międzynarodowe i „nieszablone” rozwiązania. U schyłku lat 60. państwa wschodnie zintensyfikowały działania mające na celu podpisanie umów handlowych mogących bądź to uzupełnić deficyt towarów, bądź zapewnić dostęp do nowych technologii. Związek Radziecki nie był w stanie zapewnić wszystkim państwom satelickim wsparcia gospodarczego lub też często traktował dystrybucję dóbr czy surowców jako zapłatę za polityczną uległość na forum międzynarodowym. Dodatkowym utrudnieniem realiów ekonomicznych i decyzyjności na poziomie centralnym była działalność RWPG. Struktura ta narzucała ograniczenia w podejmowaniu niezależnych decyzji gospodarczych, chociażby przez nakładanie na poszczególne kraje zobowiązań w ramach planów wieloletnich⁶⁰.

Polityka inwestycyjna Austrii oparta była na stworzeniu warunków politycznych i prawnych do budowy odpowiedniej infrastruktury zapewniającej rozwój i wzajemne korzyści. Uzyskane przez Polskę w 1967 roku członkostwo w GATT (*General Agreement on Tariffs and Trade* – Układ Ogólny w sprawie Cel i Handlu) umożliwiło wprowadzenie do tekstu umowy z 1968 roku klauzuli najwyższego uprzywilejowania w wymianie towarowej między Austrią i Polską. Warunki członkostwa nie były dla Polski łatwe. Podpisane zobowiązania wskazywały na systematyczny coroczny wzrost eksportu towarów z krajów GATT, tymczasem utrudnieniem był brak dewiz i ograniczenia dla eksportu polskich produktów.

Pierwsze rozmowy na temat liberalizacji handlu i specyfikacji produktów pochodzących z Europy Środkowej podjęto w latach 60. XX wieku. W latach 1972–1973 rozpoczęto również rozmowy na temat umów kredytowych. Polska

sławii (16–20.03.1960), potem do Rumunii (24.07.1963 i 29.10 – 1.11.1964) i Bułgarii (9–13.07.1965). Do Pragi Kreisky, jako minister spraw zagranicznych, nie pojechał. Natomiast w latach 1959–1966 przebywał dwukrotnie z wizytą państwową w ZSRR (5–14.10.1959 i 26.06 – 4.07.1962).

⁵⁹D. Stiefel, *Österreich und die planwirtschaftlichen Länder*, [w:] „Zarte Bande”. *Österreich und die europäischen planwirtschaftlichen Länder. „Delicate Relationship”. Austria and Europe's Planned Economies*, Hrsg. G. Enderle-Burcel, D. Stiefel, A. Teichova, Wien 2006, s. 35.

⁶⁰R. Skobelski, *PRL w Radzie Wzajemnej Pomocy Gospodarczej w latach 1956–1970*, „Kwartalnik Historyczny” 2007, nr 3, s. 49–90.

miała je otrzymać na rozwój infrastruktury przemysłu wydobywczego i chemicznego⁶¹. Kredyty austriackie wiązały się, z jednej strony, z potrzebą pozyskiwania funduszy z kilku źródeł i poszukiwania najbardziej korzystnych rozwiązań, z drugiej zaś – z wprowadzenia w Polsce zasad nowej polityki kredytowej⁶². Rok później podpisano jedno z ważniejszych porozumień handlowych po drugiej wojnie światowej – Umowę o dostawach energii elektrycznej z Polski do Austrii oraz o imporcie do Polski dóbr inwestycyjnych i urządzeń na warunkach kredytowych⁶³.

Kredyty udzielane przez Austrię dzieliły się na kilka podstawowych grup. Najważniejsze z nich służyły finansowaniu inwestycji. Kolejne sumy były przeznaczane na zakup surowców i półproduktów. Trzecią grupę stanowiły kredyty na artykuły konsumpcyjne⁶⁴. Do końca 1978 roku, przy całkowitej kwocie kredytu 23,5 mld szylingów, 3 mld przeznaczono na zakup dóbr inwestycyjnych w Austrii, 4,7 mld na zakup wyrobów stalowych, 4,3 mld na licencje i kooperację z przedsiębiorstwami austriackimi, 1,1 mld na zakup surowców chemicznych, 6,5 mld na zakup w ramach planu pięcioletniego, 360 mln na artykuły rolno-spożywcze. W tym czasie do dyspozycji Banku Handlowego pozostawała kwota 1,6 mld szylingów⁶⁵.

Jedną z pierwszych ważniejszych inwestycji była współpraca podjęta w 1973 roku z koncernem Steyr-Daimler, dotycząca produkcji maszyn budowlanych, wywrotek i ciągników siodłowych. Dwa lata później współpraca została rozwinięta dodatkową umową z firmą „Polmot”. Chodziło o budowę ciężarówek o ładowności od 18 do 32 ton, wyposażonych w silniki o mocy 450 KM. Na realizację tej umowy bank austriacki udzielił wówczas kredytu⁶⁶. W 1975 roku doszło też do podpisania ważnej umowy dotyczącej współpracy na rynkach trzecich. Polskie przedsiębiorstwo „Polimex-Cekop” i austriackie „Voest Alpine” zdecydowały o budowie fabryki melaminy, podejmując przy tym współpracę z koncernem Linz AG. Zachęciło to inne polskie przedsiębiorstwa do podpisywania podobnych umów w kolejnych latach⁶⁷.

⁶¹ StBKA, Länderbox Polen, Box 5, *Aide Memoire (XI 1973)*.

⁶² J. Gajdek, *Der mittelbare Nachbar. Österreichvorstellungen in Polen 1970–1995*, [w:] *Mit anderen Augen gesehen. Internationale Perzeptionen Österreichs 1955–1990* (Österreichische Nationalgeschichte nach 1945 2), Hrsg. O. Rathkolb, O.M. Maschke, S.A. Lütgenau, Wien–Köln–Weimar 2002, s. 661.

⁶³ Porozumienie z 2 października 1974 roku weszło w życie tego samego dnia. W latach 1973–1974 podpisano łącznie siedem traktatów dwustronnych, z czego większość obowiązuje do dziś. StBKA, Länderbox Polen, Box 4, *Offizieller Besuch des Präsidenten des Ministerrates der VR Polen, Piotr Jaroszewicz, in Österreich, 30.09.–3.10.1974*.

⁶⁴ AMSZ D. IV: Austria, z. 1/84, w. 3. *Pismo B. Kulskiego z 21 VIII 1978 roku*.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 4. Zdaniem *chargé d'affaires* ambasady w Wiedniu B. Kulskiego, do końca 1978 roku Polska spłaciła 9438 mld szylingów.

⁶⁶ A. Wieczorkiewicz, *Kooperacja przemysłowa Polski z rozwiniętymi krajami kapitalistycznymi*, Warszawa 1980, s. 126–127.

⁶⁷ AMSZ D. IV: Austria, z. 1/84, w. 3. *Podstawowe elementy działalności B. Kreisky'ego i roli Socjalistycznej Partii Austrii w Międzynarodówce Socjalistycznej, z II 1978 roku*, s. 10.

Potencjał Polski na tle pozostałych państw Europy Środkowej oceniano wysoko i spodziewano się, że zmiany w pozostałych krajach bratnich będą przebiegały podobnie⁶⁸. Władze austriackie zwracały również uwagę na fakt częstych wizyt polskich przywódców we Francji i Szwecji, co skutkowało przywilejami gospodarczymi, jakie otrzymały państwa zachodnie i kredytami dla Polski⁶⁹. Niestety, tak prowadzona aktywna polityka wobec Zachodu nie była pozytywnie oceniana przez władze moskiewskie. Pierwsze oznaki „przeinwestowania” polskiej gospodarki dały się odczuć już w 1976 roku. Gremium kierownicze w Warszawie planowało podnieść ceny żywności, przed czym przestrzegali podczas osobistych spotkań Leonid Breżniew, grożąc zamrożeniem części dostaw surowców i zboża⁷⁰. Doszło do nich w następnych latach.

Narastające w relacjach USA–ZSRR napięcie ograniczało aktywność krajów socjalistycznych nie tylko politycznie. W latach 1977–1978 rozwijano polsko-austriacką współpracę podczas spotkań nieoficjalnych, których efektem była wymiana surowców i energii za cenę kolejnych kredytów. W dniach od 16 do 17 września 1977 roku premier Piotr Jaroszewicz udał się z nieoficjalną wizytą do Wiednia⁷¹. Omawiano wówczas transfer energii elektrycznej, budowę instalacji do produkcji koksów naftowych, współpracę z koncernem Steyr-Daimler-Puch, a także zatrudnienie polskich specjalistów w austriackich przedsiębiorstwach⁷². Wiele uwagi poświęcono wówczas potencjalnej współpracy z Czechosłowacją, która była krajem tranzytowym. Rozmowy prowadzono w październiku i listopadzie 1977 roku. Strona czechosłowacka domagała się rozmów trójstronnych i większych korzyści z tytułu transmisji polskich dóbr. Władze austriackie starały się być pośrednikiem i unikały spotkań w większym gronie. W sytuacji, kiedy napotymano przeszkody podczas negocjacji, kierowano temat pod obrady KBWE lub stosowano inne formy nacisku⁷³. W korespondencji Urzędu Kanclerskiego odnajdujemy różne rozwiązania dotyczące współpracy trójstronnej. Sugerowano, aby podczas rozmów z Pragą unikać wrażenia, że pomoc czechosłowacka jest nieodzowna, ale że Wiedeń rozważy alternatywne drogi przesyłania polskiej energii przez ZSRR i Węgry⁷⁴.

Austria dążyła do zwiększenia importu polskiej energii i surowców, dyskutowano też na temat powstającej infrastruktury i dodatkowych projektów.

⁶⁸ StBKA, Länderbox Polen, Box 4, *Liefer und Kooperationsvereinbarungen mit Polen*, 1975.

⁶⁹ *Ibidem*, Länderbox Polen, Box 4, *Besuch des Vorsitzenden des Staatsrates der VR Polen Prof. Dr. Henryk Jablonski in Österreich*, 26.30. April 1976.

⁷⁰ A. Skrzypek, *Dyplomacja polska*, [w:] *Historia dyplomacji polskiej*, t. VI, s. 749.

⁷¹ StBKA, Länderbox Polen, Box 3, *Informationsmappe betr. den Besuch des polnischen MP Jaroszewicz in Österreich*, September 1977.

⁷² *Ibidem*, Länderbox Polen, Box 4, *Informationsmappe betr. den inoffiziellen Besuch des Herrn BK in Polen*, 16.–19.9.1976.

⁷³ *Ibidem*, Länderbox Polen, Box 3, *Information für Herrn Bundeskanzler* (1979).

⁷⁴ *Ibidem*, Länderbox Polen, Box 3, *Dr. Walter Fremuth – BKA betr. Finanzierung von 300 Mio. \$ an VR Polen, Kohlenliefervertrag*, 10.12.1979.

W protokole rozmów pomiędzy premierem Piotrem Jaroszewiczem i kanclerzem Bruno Kreiskym z 16 września 1977 roku wymieniono czterech przyszłych inwestorów i przewidywane dodatkowe plany: Voest Alpine (7 projektów), Klin Union (2), Vereinigte Metallwerke (1), Waagner Brio (1)⁷⁵.

W dokumencie przygotowanym dla potrzeb grup roboczych czytamy, że w gronie państw wschodnich na szczególną uwagę zasługiwały ZSRR i Polska. Te kraje produkowały systematycznie od początku lat 70. więcej energii, niż były w stanie wykorzystać⁷⁶. Zdaniem ekspertów, poza samą produkcją, która systematycznie wzrastała, należało zwrócić uwagę na bogate złoża. Państwa wschodnie nie poszukiwały alternatywy w pozyskiwaniu energii, w niewielkim stopniu wykorzystywały również energię jądrową. Strona sowiecka wyraźnie sprzeciwiała się wówczas polskim projektom, w których bazą miały być surowce pochodzące ze Związku Sowieckiego. Należy dodać, że w tym czasie ich cena wyraźnie wzrosła⁷⁷.

Nie znając szczegółów realizacji tej zmiany, władze austriackie próbowały określić tendencje na nadchodzące lata. Inwestycje, jakie realizowano w Polsce, nie przyczyniły się do poprawy sytuacji, gdyż napotykały niedoinwestowaną gospodarkę. Dysproporcje w rozwoju poszczególnych gałęzi przemysłu czy brak możliwości eksportu towarów atrakcyjnych, za które Polska mogłaby otrzymywać dewizy potrzebne do spłaty długów, przyspieszyły kryzys⁷⁸. Aby sprostać wymaganiom kredytowym, zaciągano nowe pożyczki, często pod presją inwestorów, którzy grożąc wycofaniem się z umów, domagali się zaciągania kolejnych zobowiązań. Następstwem wielkiej fali inwestycyjnej z pierwszej połowy dekady był więc nie tyle wzrost produkcji eksportowej, ile ograniczenia importowe w drugiej pięciolatce⁷⁹. Przeprowadzono je po 1976 roku kosztem jakości produkowanych na eksport produktów i wydłużenia procesu inwestycyjnego. Rozdział środków na modernizację konsekwentnie pomijał gałęzie produkujące i świadczące usługi dla ludności (handel, rolnictwo, gospodarkę komunalną i mieszkaniową), co wywołało niepokoje społeczne.

Pod koniec lat 70. władze PRL usiłowały spłacać wszystkie długi, zyskując opinię solidnego dłużnika. Reformy nie przyniosły jednak istotnych zmian systemowych w gospodarce, w szczególności w handlu zagranicznym i bankowej obsłudze transakcji zagranicznych. Brak zmian był zjawiskiem typowym dla całego bloku radzieckiego w tym okresie, uważano je za niebezpieczne politycznie. Wyjątek stanowiły Węgry, które od połowy lat 70. prowadziły akty-

⁷⁵ *Ibidem*, Länderbox Polen Box 3, *Informationsmappe betr. den Besuch des polnischen MP Jaroszewicz in Österreich, September 1977*.

⁷⁶ *Ibidem*, Länderbox Polen Box 3, *The energy situation between East and West*.

⁷⁷ A. Skrzypek, *Dyplomacja polska...*, s. 756.

⁷⁸ L. Jasiński, *op. cit.*, s. 260.

⁷⁹ A. Ząbkowicz, *Koncepcja zagranicznej polityki kredytowej w Polsce w latach 1971–1980*, Wrocław 1992, s. 35.

wną politykę ułatwiającą inwestycje nad Dunajem⁸⁰. W świetle niektórych ocen jedna trzecia zadłużenia zagranicznego powstała na skutek nieumiejętnych zakupów licencji. Nadmierny import rozwiązań technicznych oddziaływał ujemnie na pracę krajowych ośrodków badawczych i wdrożeniowych⁸¹.

Rok 1978 kończył okres względnej pomyślności gospodarczej. Z badań przeprowadzonych przez Leszka Jasińskiego wynika, że ogromna część środków dewizowych została wydana w sposób nieuzasadniony. Wynikało to z wielu zaniedbań, braku wiedzy i możliwości, nieuczciwości i braku planowania⁸². Trudno dziś ustalić skalę nadużyć z uwagi na liczne działania cenzury w obszarze, który dotyczył wymiany handlowej zarówno z krajami zachodnimi, jak i RWPG⁸³.

Ze względu na prognozy gospodarcze dotyczące wymiany gospodarczej, wynikające z analizy wydolności polskiego sektora energetycznego, strona austriacka zastanawiała się nad poszukiwaniem alternatywy. Sytuacja, w której Polska przestałaby wypełniać zobowiązania dotyczące eksportu energii, była dla Austrii niebezpieczna, stąd poszukiwanie dodatkowych zabezpieczeń⁸⁴. W pierwszej kolejności próbowano pomóc w spłacie długów, jakie Warszawa zaciągnęła w ostatnich latach. Od 6 do 11 listopada 1979 roku w Wiedniu obradowała komisja mieszana ds. współpracy gospodarczej, przemysłowej i naukowo-technicznej⁸⁵. Główne zadanie, jakie przed nią postawiono dotyczyło usprawnienia wymiany towarowej. W trakcie spotkania doszło do rozmowy pomiędzy ministrem Olszewskim i kanclerzem Kreiskym. Polski minister został przyjęty przez kanclerza 7 listopada. Kreisky zasugerował możliwość współpracy nad rozbudowanym projektem dotyczącym pozyskiwania energii. O przebiegu rozmowy donosił do MSZ ambasador Andrzej Jedynek, prosząc o natychmiastową reakcję. Austriacy proponowali budowę elektrowni atomowej w Polsce. Finansowanie inwestycji miało pochodzić z Austrii i RFN, a tranzyt miał przebiegać przez Czechosłowację lub Węgry. Kanclerz uzasadniał swój projekt koniecznością rozwoju współpracy energetycznej Wschód-Zachód. Jednocześnie starano się uniknąć ataków społecznych w związku z budową tego typu obiektu na terenie Austrii⁸⁶.

⁸⁰ A. Gémes, *op. cit.*, s. 333.

⁸¹ R. Rapacki, *System gospodarczy a import techniki w Polsce*, „Handel Zagraniczny” 1989, nr 45, s. 48.

⁸² L. Jasiński, *op. cit.*, s. 274.

⁸³ T. Strzyżewski, *Czarna księga cenzury PRL*, Londyn 1977, s. 31–39.

⁸⁴ Analizowano nie tylko zasoby, jakimi Polska dysponowała, ale także prognozy dotyczące poszukiwania nowych źródeł. W korespondencji pomiędzy Urzędem Kanclerskim i szefami grup roboczych, Walterem Neudoerferem i Walterem Fremuthem, wielokrotnie pojawiał się temat opłacalności polskich surowców i poniesionych nakładów inwestycyjnych. StBKA, Länderbox Polen, Box 3, *Information*, 21.11.1979.

⁸⁵ Efekty prac grupy roboczej rozbudowała komisja mieszana, pracująca w Wiedniu od 20 do 24 listopada. Wyniki obrad podano bezpośrednio na ręce ministra Josefa Staribachera, a ten przywiózł je na spotkanie do Polski. AMSZ, D. IV: Austria, z. 4/84, w. 3, t. 1.

⁸⁶ AMSZ D. IV: Austria, z. 4/84, w. 3, t. 1, *Szyfrogram nr 1977/IV z 8 XI 1979*.

Podsumowanie

Nazywając ogół stosunków z państwami ze wschodniej części Europy polityką sąsiedztwa, doprowadzono do stworzenia nowych warunków i nowych wartości w tych relacjach i przeniesiono je na grunt partnerski. Politycy austriaccy byli świadomi pewnych przemian związanych z dookreśleniem tożsamości obszaru Europy Środkowej. Dookreślenie owo stanowiło proces emancypacji społeczeństw tego regionu, które odzyskiwały głos i coraz wyraźniej promowały własną narrację wspólnej historii i polityki⁸⁷.

Zarówno rząd austriacki, reprezentowany przez ministra Kreisky'ego, jak i Willy Brandt byli kontrolowani przez administrację Richarda Nixona, a zwłaszcza sekretarza stanu – Henry'ego Kissingera, aby w swojej kooperacji z państwami zza żelaznej kurtyny nie posunęli się zbyt daleko⁸⁸. Pisząc o polityce wschodniej, polscy badacze zwracają uwagę na podstawy, jakie stworzyli dla tych stosunków dwaj kanclerze: Konrad Adenauer i Kurt Georg Kiesinger. Wszyscy byli jednak zgodni, że Niemcy zawdzięczały otwarciu na Wschód Willy'emu Brandtowi⁸⁹. W obecnych badaniach austriackich zwraca się uwagę na fakt, że to dyplomaci z Wiednia jako pierwsi rozpoznali potrzebę współpracy z sąsiadami na wschodzie.

Efektom zmian było stworzenie stosunków multilateralnych opartych na ułatwieniach płatniczych i celnych, a co za tym idzie, stworzenie wspólnych organizacji tych państw. Integracja gospodarcza w postaci EWG zakładała utworzenie „ponadpaństwowej wspólnoty”. Austria nie przystąpiła do niej, choć łączyły ją z tym obszarem ponadpięćdziesięcioprocentowe obroty handlowe. Była to cena za zachowanie neutralności. W ramach alternatywy wybrano porozumienie EFTA – obroty z jej państwami sięgały 13%.

Austriackie inwestycje i wsparcie przemysłu maszynowego, a także motoryzacyjnego przyniosły w 1979 roku wzrost importu z Austrii o 800% w porównaniu z wartościami z 1970 roku. Wartość eksportu rosła powoli, ale systematycznie do 400% w porównaniu z 1970 rokiem i dotyczyła głównie surowców energetycznych⁹⁰. Jeśli porównamy te wskaźniki z podziałem całego eksportu

⁸⁷ W. Parafianowicz-Vertun, *op. cit.*, s. 61.

⁸⁸ O. Rathkolb, „Washington ruft Wien”. *U.S.-Grossmachtspolitik gegenüber Österreich 1952–1962*, Wien-Köln-Weimar 1994, s. 211.

⁸⁹ Wśród polskich badań dotyczących początków polityki wschodniej Niemiec wymienić można choćby: W. Jarząbek, *Polska Rzeczpospolita Ludowa wobec polityki wschodniej Republiki Federalnej Niemiec w latach 1966–1976. Wymiar dwustronny i międzynarodowy*, Warszawa 2011, s. 396–413; B. Koszel, *Niemcy wobec Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej w drugiej połowie XIX i w XX w. (do 1989 r.). Koncepcje działań i próby organizacji polityczno-gospodarczej*, „Przegląd Zachodni” 1997, nr 1, s. 93–116; R. Łoś, *Wschodnia polityka kanclerza K. Adenauera*, Łódź 2003, s. 50–62; M. Ratajczak, *Droga do uznania granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej: aspekty prawne*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Niemcoznawstwo” 1998, nr 8, s. 157–181.

⁹⁰ P. Franaszek, *Die Handelsbeziehungen zwischen der Volksrepublik Polen und Österreich in der Zeit von 1945–1989*, [w:] „Zarte Bande”..., s. 192.

austriackiego, to udział państw wschodnich, choć bardzo niewielki, pozwalał na widoczny rozwój tej części Europy.

Najbardziej uprzemysłowione kraje, Czechosłowacja i Węgry, korzystały zaledwie po 1% z dóbr wysyłanych z Austrii, udział Polski był jeszcze mniejszy⁹¹. Wartość pieniężna importu towarów austriackich wyniosła w 1971 roku 66 mln dolarów⁹². Warto jednak zwrócić uwagę, że Austria była jednym z wielu państw, które inwestowały wówczas w państwach komunistycznych. Dając początek nowym gałęziom produkcji, wspierała zmiany w strukturze gospodarczej Polski i pozostałych krajów Europy Środkowej.

Zniesiono system kontyngentowania i zliberalizowano wzajemną wymianę towarową. Potwierdzono przyjęcie zasady najwyższego uprzywilejowania, zgodnej z artykułem I GATT. Określono warunki swobodnego przepływu towarów i finansów⁹³. Podstawą ożywionej współpracy gospodarczej były wieloletnie umowy handlowe. W latach 1972–1976 wprowadzono rozrachunek w walucie wymiennej zamiast funkcjonującego dotychczas clearingowego systemu wzajemnych rozliczeń. Anulowano Układ płatniczy z 1954 roku i Umowę handlową z 1967 roku. Umowa miała obowiązywać do 31 grudnia 1976 roku. Zaopatrzone ją w Protokół dodatkowy, uzupełniający wskaźniki wzajemnej wymiany towarowej. Rząd austriacki przewidział potrzebę silnej kooperacji z państwami wschodnimi w kontekście rozwijającego się kryzysu energetycznego.

Uwagi dotyczące najważniejszych regulacji prawnych związanych z wymianą handlową wskazują na kluczową rolę kwestii kredytów udzielanych Polsce. To one były głównym przedmiotem żmudnych negocjacji w miarę postępującego kryzysu i nerwowej sytuacji w stosunkach Polski z Zachodem. Przyspieszenie inwestycyjne, jakie zapowiadano w latach 70., miało wynikać nie z rekonstrukcji i modernizacji istniejących zakładów produkcyjnych, lecz produkcji nowych. Nowe zjawiska w gospodarce światowej interpretowano jako sprzyjające Polsce. Inflacja walut, a przede wszystkim deprecjacja dolara amerykańskiego (dwukrotna dewaluacja z grudnia 1971 i lutego 1973 roku) zachęcały do przyjęcia przez polskie władze „filozofii zadłużania się”. Wraz z narastaniem kryzysu naftowego międzynarodowy system walutowy został zasilony ogromną liczbą „petrodolarów”. Nie martwiono się o warunki podpisywanych kredytów w sytuacji, gdy instytucje finansowe poszukiwały chętnych na pieniądze zalegające w bankach⁹⁴. Zdaniem przewodniczącego Komisji Planowania przy Radzie Ministrów, Mieczysława Jagielskiego, inflacja w krajach zachodnich doprowadziła do obniżenia kosztów kredytów zagranicznych.

⁹¹D. Stiefel, *op. cit.*, s. 35.

⁹²Główny Urząd Statystyczny, *Austria-Polska – wybrane dane porównawcze*, Warszawa 1972, s. 76.

⁹³J. Sikorski, *Przyszłość polsko-austriackich stosunków gospodarczych*, „Sprawy Międzynarodowe” 1973, nr 9, s. 104–113.

⁹⁴S. Długosz, *Jak zadłużyłem PRL*, Warszawa 1995, s. 43.

Było to błędne założenie, gdyż przyspieszony wzrost inflacji i różnokierunkowe zmiany kursów walut i stóp procentowych w poszczególnych krajach przeczynały ryzyko związane ze wzrostem inflacji na kredytobiorcę. Błędy w kalkulacjach wynikały też z rozliczania bilansów płatniczych w cenach bieżących. Doszło do sytuacji, w której już w roku 1975 zostały przekroczone wskaźniki uznawane powszechnie za dopuszczalną bieżącą granicę zadłużenia: 1) przekroczenie dwudziestoprocentowego wskaźnika obciążenia eksportu obsługą kredytu zagranicznego; 2) wartość zadłużenia w krajach kapitalistycznych była prawie dwukrotnie wyższa od rocznych wpływów dewizowych za eksport do tych państw, a nie powinna przekraczać wartości 1:1⁹⁵. Te niekorzystne zjawiska nasiliły się w drugiej połowie lat 70.

Polska wkroczyła w lata 70. niemal bez długów, natomiast kryzysy naftowe z 1973 i 1979 roku nie dotknęły Austrii, a nawet – ze względu na specyficzne relacje z państwami arabskimi – wzmocniły ją⁹⁶. Państwa zachodnie, bazujące na doświadczeniach przewycięzania inflacji monetaryzmem, czyli kosztem przejściowego pogorszenia koniunktury i wzrostu bezrobocia, chętnie gromadziły w bankach środki zarobione przez eksporterów paliw. Aby zarobić na oprocentowanie dużej liczby nieoczekiwanych depozytów, masowo udzielały kredytów, licząc na to, że koniunktura poprawi się, a inflacja korzystna dla dłużników będzie stała. W wyniku pogłębienia monetaryzmu na początku lat 80. waluty, w których dłużnicy byli zadłużeni, przestały ulegać dalszej deprecjacji, a nawet zaczęły się wzmacniać. W tej sytuacji długi stały się niemożliwe do spłacenia. Polska należała wówczas do grona państw, które z wielomiliardowym zadłużeniem eksportowały kapitał do krajów bogatych, napędzając tzw. kryzys zadłużeniowy⁹⁷.

Problemy z obsługą długów zagranicznych pojawiły się już w 1980 roku, kiedy znacznie skurczyły się możliwości pozyskiwania nowych kredytów. W tym roku uzyskano od USA kredyty w wysokości 8,67 mld USD, które w całości wykorzystano na spłatę rat i odsetek. W następnym roku napłynęło 5 mld USD, natomiast na obsługę zadłużenia trzeba było wydać 9,4 mld USD, przy wpływach z eksportu w wysokości 4,9 mld USD i wydatkach na import w wysokości 5,8 mld USD. Dlatego już w kwietniu 1981 roku podpisano pierwszą umowę z Klubem Paryskim o odroczeniu spłat, a w następnym roku podobną umowę podpisano z Klubem Londyńskim. Odcinało to Polskę od nowych kredytów⁹⁸. Część państw będących dłużnikami zaczęła się organizować i wspólnie domagać obniżenia oprocentowania (tzw. Grupa z Cartageny z 1984 ro-

⁹⁵ D. Jarosz, M. Pasztor, *Stosunki polsko-francuskie 1944–1980*, Warszawa 2008, s. 371.

⁹⁶ AMSZ, D. IV: Austria, z. 43/84, w. 5, *List J. Mąkosy do J. Czyrka z 5 IX 1980 r.*

⁹⁷ W. Morawski, *Pełzająca katastrofa. Gospodarka polska w latach osiemdziesiątych*, [w:] *W przedmiejscu wielkiej zmiany. Polska w 1988 roku*, red. A. Friszke, Gdańsk 2009, s. 28.

⁹⁸ *Ibidem*, s. 32.

ku). Polska jednak nie prowadziła takiej aktywności. Nie należała do Międzynarodowego Funduszu Walutowego, jako kraj komunistyczny traktowana była na innych warunkach, a po wprowadzeniu stanu wojennego pogrążyła się w całkowitej izolacji. Z grona państw Europy Środkowej podobną sytuację miała Rumunia⁹⁹.

W kwietniu 1981 roku Polska podpisała pierwsze porozumienie dotyczące pomocy w sprawie spłaty długów w Klubie Paryskim wraz z 15 wierzycielami. W ramach nowych warunków kraje zdecydowały się na rozłożenie płatności, jednak wprowadzenie stanu wojennego i fakt, że Polska nie należała do Międzynarodowego Funduszu Walutowego całkowicie uniemożliwił dalsze negocjacje¹⁰⁰. Polska polityka kredytowa poniosła dotkliwą porażkę. Głównym powodem były warunki polityczne, w jakich funkcjonował nasz kraj. Polska nie należała do systemu gospodarki wolnorynkowej i podejmowanie działań, które ignorowały ten fakt musiało przynieść katastrofalne skutki. Niemożliwe było rozwiązanie polskich problemów gospodarczych i społecznych bez zasadniczych zmian dotyczących zasad funkcjonowania państwa, a te były całkowicie uzależnione od arbitralnych decyzji z Moskwy.

Po wprowadzeniu stanu wojennego w Polsce wzrosła liczba inwestycji austriackich i niemieckich na Węgrzech¹⁰¹. Zwiększyła się również turystyka obywateli niemieckojęzycznych do tego państwa. Dalekosiężne plany stworzenia z Rumunii państwa odgrywającego istotną rolę międzynarodową były oparte na przyspieszonej i wycieńczającej industrializacji, której ani zasoby materiałowe, ani demograficzne tego państwa nie były w stanie znieść. Naturalną konsekwencją było „odangażowanie” Wiednia z tego obszaru i przeniesienie części planów inwestycyjnych do Węgier i Czechosłowacji. Ze względu na słaby rozwój gospodarczy relacje austriacko-bułgarskie rozwijały się w latach 80. głównie w oparciu o wymianę kulturalną placówek oświatowo-badawczych i działalności wystawienniczej¹⁰².

Warto podkreślić, że pisząc o wymianie gospodarczej Austrii z krajami wschodnimi konsekwentnie unikano w odniesieniu do tych państw terminu *Ostpolitik*, ani też nie formułowano tez o współpracy z blokiem. Weronika Parafianowicz-Vertun zwraca uwagę, że termin *Wschód, państwa wschodnie* miał złą konotację w niemieckojęzycznym dyskursie publicznym. Nazywając ogół stosunków z państwami ze wschodniej części Europy polityką sąsiedztwa doprowadzono do stworzenia nowych warunków i nowych wartości w tych relacjach i przeniesiono je na grunt partnerski. Bruno Kreisky był nie tylko świadom

⁹⁹ *Ibidem*, s. 33.

¹⁰⁰ W. Jarząbek, *Polish Economic policy at the time of détente, 1966–78*, „European Review of History – Revue européenne d’histoire” 2014, Vol. 21, Issue 2, s. 305.

¹⁰¹ A. Gémes, *op. cit.*, s. 333.

¹⁰² P. Bachmaier, *Austrian-Bulgarian Cultural Relations, [w:] Peaceful Coexistence or Iron Curtain? Austria, Neutrality and Eastern Europe in the Cold War and Détente, 1955–1989*, ed. W. Mueller, Wien 2009, s. 487–508, tutaj 504.

pewnych wspólnych politycznych i kulturowych punktów odniesienia, jakie posiadała Austria, Polska, Czechosłowacja, Węgry i Rumunia. Miał również świadomość przemian związanych z dookreśleniem tożsamości obszaru Europy Środkowej¹⁰³. Ponadto w historii dyplomacji termin *Ostpolitik* jest jednoznacznie kojarzony z polityką wschodnią zdefiniowaną i realizowaną przez ministra spraw zagranicznych, a później kanclerza RFN Willy'ego Brandta od 1966 roku¹⁰⁴.

Wiedeń do 1965 roku wyznaczył najważniejsze cele polityki sąsiedztwa i umocnił swoją pozycję w regionie. Wskazał na konieczność rozszerzania umów handlowych ze Wschodem, a także zacieśniania współpracy kulturalnej, która miała być nowym wyznacznikiem rozwoju Europy Środkowej. Można powiedzieć, że tym samym wyprzedził w relacjach z państwami wschodnimi *Ostpolitik* realizowaną w następnych latach przez niemieckiego kanclerza Willy'ego Brandta. Przez cały okres rozwoju polityki sąsiedztwa Austria konsekwentnie unikała nazywania polityki sąsiedztwa polityką wschodnią. Uważano, że koncepcja *Ostpolitik* była tożsama z dyplomacją niemiecką i zdecydowanie się od niej odcinano. Nie czyniono tego z potrzeby negacji działań niemieckich, lecz wyznaczenia własnych celów i standardów relacji z państwami komunistycznymi. Podkreślano, że nie należy ich określać blokiem wschodnim, ani też traktować jako monolitu, gdyż czyni się wówczas przysługę Moskwie.

Uważano ponadto, że określenie *Ostpolitik* podkreśla wschodni, gorszy charakter tego regionu, co było zgodne z tym, jak do dziejów Europy Środkowo odnosiła się historiografia niemiecka. Natomiast pojęcie polityki sąsiedztwa miało podkreślać punkty wspólne w przeszłości, polityce i kulturze krajów związanych z Wiedniem i stanowić o jego partnerskim charakterze. Choć od czasów emigracji w Szwecji Kreisky przyjaźnił się z Willym Brandtem i cenił jego dokonania w polityce zagranicznej, podkreślał rolę aktywnej polityki międzynarodowej Austrii w procesie kształtowania nowej tożsamości narodowej. W Austrii trwała wówczas ważna debata dotycząca przyszłości. Rozważano nie tylko możliwości integracji gospodarczej w ramach EWG, lecz także poszukiwano nowych kierunków rozwoju neutralnej republiki, zaznaczając jej odrębność w stosunku do Niemiec.

Bibliografia

- Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych, D. IV: Austria, z. 47/77, w. 7, *Notatka biograficzna 1973*.
Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych, D. IV: Austria, z. 47/77, w. 7, *Pilna notatka z 10 maja 1973 roku*.

¹⁰³ B. Kreisky, *Im Strom...*, s. 224–235.

¹⁰⁴ H. Kissinger, *Dyplomacja*, Warszawa 1994, s. 633–640; W. Jarząbek, *Dyplomacja polska w warunkach odprężenia (styczeń 1969 – lipiec 1975)*, [w:] *Historia dyplomacji polskiej*, t. VI, s. 662–692.

- Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych, D. IV: Austria, z. 47/77, w. 7, *Pilna notatka z 9 lipca 1973 roku*.
- Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych, D. IV: Austria, z. 31/82, w. 4, *Tezy do rozmów Towarzysza Premiera P. Jaroszewicza z Kanclerzem Austrii, Bruno Kreiskym podczas nieoficjalnej wizyty w Polsce w dniach 16–20 września 1976 roku*.
- Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych, D. IV: Austria, z. 1/84, w. 3, *Pismo B. Kulskiego z 21 VIII 1978 roku*.
- Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych, D. IV: Austria, z. 1/84, w. 3, *Podstawowe elementy działalności B. Kreisky'ego i roli Socjalistycznej Partii Austrii w Międzynarodówce Socjalistycznej z II 1978 roku*.
- Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych, D. IV: Austria, z. 4/84, w. 3, t. 1, *Szyfrogram nr 1977/IV z 8 XI 1979*.
- Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych, D. IV: Austria, z. 43/84, w. 5, *Informacja o wynikach wizyty Prezesa Rady Ministrów Towarzysza Edwarda Babiucha w Austrii*.
- Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych, D. IV: Austria, z. 43/84, w. 5, *List J. Makosy do J. Czyrka z 5 IX 1980 r.*
- Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych D. IV: Austria, z. 46/84, w. 2, *Planowanie wizyty Bruno Kreisky'ego w Polsce*.
- Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych, D. IV: Austria, z. 8/86, w. 4, *Notatka o ważniejszych aspektach stosunków polsko-austriackich*.
- Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych, D. IV: Austria, z. 8/86, w. 4, *Sugestie do rozmowy Towarzysza Ministra S. Olszowskiego z austriackim ministrem Sz. W. Pahrem*.
- Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych, D. IV: Austria, z. 8/86, w. 4, *Sugestie do rozmów Tow. J. Wiejacza w Wiedniu*.
- Stiftung Bruno Kreisky Archiv, Länderbox Polen Box 3, *Dr. Walter Fremuth – BKA betr. Finanzierung von 300 Mio.\$ an VR Polen, Kohlenliefervertrag, 10.12.1979*.
- Stiftung Bruno Kreisky Archiv, Länderbox Polen, Box 3, *Information, 21.11.1979*.
- Stiftung Bruno Kreisky Archiv, Länderbox Polen, Box 3, *Information für Herrn Bundeskanzler (1979)*.
- Stiftung Bruno Kreisky Archiv, Länderbox Polen, Box 3, *Informationsmappe betr. den Besuch des polnischen MP Jaroszewicz in Österreich, September 1977*.
- Stiftung Bruno Kreisky Archiv, Länderbox Polen, Box 3, *The energy situation between East and West*.
- Stiftung Bruno Kreisky Archiv, Länderbox Polen, Box 4, *Besuch des Vorsitzenden des Staatsrates der VR Polen Prof. Dr. Henryk Jablonski in Österreich, 26.–30. April 1976*.
- Stiftung Bruno Kreisky Archiv, Länderbox Polen, Box 4, *Informationsmappe betr. den inoffiziellen Besuch des Herrn BK in Polen, 16.–19.09.1976*.
- Stiftung Bruno Kreisky Archiv, Länderbox Polen, Box 4, *Liefer- und Kooperationsvereinbarungen mit Polen, 1975*.
- Stiftung Bruno Kreisky Archiv, Länderbox Polen, Box 4, *Offizieller Besuch des Präsidenten des Ministerrates der VR Polen, Piotr Jaroszewicz, in Österreich, 30.09.–3.10.1974*.
- Stiftung Bruno Kreisky Archiv, Länderbox Polen, Box 5, *Aide Memoire (XI 1973)*.
- Stiftung Bruno Kreisky Archiv, Länderboxen Polen, Box 5, *„Besuch Außenminister Rapacki 1961. Protokoll“: Protokolle der Besprechungen am 9. März 1961 in Wien*.

- Austria's International Position after the End of the Cold War (Contemporary Austrian Studies*, vol. 22), eds G. Bischof, F. Karlhofer, New Orleans 2013.
- Bachmaier P., *Austrian-Bulgarian Cultural Relations*, [w:] *Peaceful Coexistence or Iron Curtain? Austria, Neutrality and Eastern Europe in the Cold War and Détente, 1955–1989*, ed. W. Mueller, Wien 2009, s. 487–508.
- Bodulan T., *Z sympatii i wzajemnych korzyści*, „Czas” 1976, nr 48, s. 21.
- Brodzic T., *Mosty i polityka*, „Prawo i Życie” 1976, nr 46, s. 13.
- Derlatka T., *Obrady polsko-austriackiej komisji gospodarczej*, „Trybuna Ludu” 1976, nr 228, s. 2.
- Derlatka T., *Pod figowym listkiem niezależności*, „Trybuna Ludu” 1977, nr 44, s. 7.
- Derlatka T., *Polsko-austriacka współpraca gospodarcza*, „Życie Warszawy” 1976, nr 227, s. 4.
- Derlatka T., *W obronie superbogaty*, „Trybuna Ludu” 1977, nr 59, s. 6.
- Der österreichische Staatsvertrag 1955. Internationale Strategie, rechtliche Relevanz, nationale Identität. The Austrian State Treaty. International Strategy, Legal Relevance, National Identity*, eds A. Suppan, W. Mueller, G. Stourzh, Wien 2005.
- Długosz S., *Jak zadłużyłem PRL*, Warszawa 1995.
- Drecki R., *Austria: czynny udział w sprawach Europy*, „Trybuna Ludu” 1973, nr 113, s. 7.
- Fischer H., *Die Kreisky-Jahre, 1967–1983*, Wien 1999.
- Franaszek P., *Die Handelsbeziehungen zwischen der Volksrepublik Polen und Österreich in der Zeit von 1945–1989*, [w:] „Zarte Bande”. *Österreich und die europäischen planwirtschaftlichen Länder. „Delicate Relationship”. Austria and Europe's Planned Economies*, Hrsg. G. Enderle-Burcel, D. Stiefel, A. Teichova, Wien 2006.
- Gajdek J., *Der mittelbare Nachbar. Österreichvorstellungen in Polen 1970–1995*, [w:] *Mit anderen Augen gesehen. Internationale Perzeptionen Österreichs 1955–1990 (Österreichische Nationalgeschichte nach 1945 2)*, Hrsg. O. Rathkolb, O.M. Maschke, S.A. Lütgenau, Wien–Köln–Weimar 2002.
- Gémes A., *Austrian-Hungarian relations, 1945–1989*, [w:] *Peaceful Coexistence or Iron Curtain? Austria, Neutrality and Eastern Europe in the Cold War and Détente, 1955–1989*, red. W. Mueller, Wien 2009, s. 310–335.
- Główny Urząd Statystyczny, *Austria-Polska – wybrane dane porównawcze*, Warszawa 1972.
- Graf M., Ruggenthaler P., *Polnisch-österreichische Beziehungen im Kalten Krieg*, [w:] *Austria w polskim dyskursie publicznym po 1945 roku. Österreich nach 1945 im polnischen öffentlichen Diskurs*, red. A. Kisztelińska-Węgrzyńska, Kraków 2016.
- Halecki O., *Historia Europy, jej granice i podziały*, Lublin 2000.
- Höll O., *The Politics of Global Thinking. The International Significance of Bruno Kreisky*, [w:] *Bruno Kreisky. Seine Zeit und mehr. Era and Aftermath. Wissenschaftliche Begleitpublikation zur 240. Sonderausstellung des Historischen Museums der Stadt Wien 18. September bis 15. November 1998*, Wien 1998, s. 105–117.
- Jasiński L., *Bliżej centrum czy na peryferiach? Polskie kontakty gospodarcze z zagranicą w XX wieku*, Warszawa 2011.
- Jarosz D., Pasztor M., *Stosunki polsko-francuskie 1944–1980*, Warszawa 2008.
- Jarząbek W., *Dyplomacja polska w warunkach odprężenia (styczeń 1969 – lipiec 1975)*, [w:] *Historia dyplomacji polskiej*, t. VI, red. W. Materski, W. Michowicz, Warszawa 2010, s. 662–692.

- Jarząbek W., *Polish Economic policy at the time of détente, 1966–78*, „European Review of History – Revue européenne d’histoire” 2014, Vol. 21, Issue 2.
- Jarząbek W., *Polska Rzeczpospolita Ludowa wobec polityki wschodniej Republiki Federalnej Niemiec w latach 1966–1976. Wymiar dwustronny i międzynarodowy*, Warszawa 2011.
- Kanclerz Austrii Bruno Kreisky przybędzie do Polski, „Głos Robotniczy” 1973, nr 147, s. 1.
- Kissinger H., *Dyplomacja*, Warszawa 1994.
- Kisztelińska-Węgrzyńska A., *Bruno Kreisky. Polityka zagraniczna i dyplomacja wobec PRL (1959–1983)*, Łódź 2018.
- Kisztelińska-Węgrzyńska A., *Działalność dyplomacji amerykańskiej na rzecz podpisania Traktatu z Austrią z maja 1955 roku*, „Niemcy – Austria – Szwajcaria. Rocznik Katedry Badań Niemcoznawczych UŁ” 2007.
- Kisztelińska-Węgrzyńska A., *Österreich in der polnischen Diplomatie in den Jahren 1965–1968 aus der Perspektive des Aussenministeriums der VR Polen*, „International Studies. Interdisciplinary Political and Cultural Journal (Österreich in der gegenwärtigen polnischen Forschung)” 2016, Vol. 18, s. 33–52.
- Kisztelińska-Węgrzyńska A., *Z historii dyplomacji polsko-austriackiej w latach 70. XX w. Wizyty kanclerza Austrii Bruno Kreisky'ego*, „Przegląd Zachodni” 2015 nr 1, s. 139–157.
- K.K. *Sylwetka tygodnia*, „Tygodnik Kulturalny” 1970, nr 13, s. 2.
- Kosowski A., *Współpraca gospodarcza państw Dunaju*, „Świat i Polska” 1947, nr 18, s. 3.
- Koszel B., *Mitteuropa rediviva? Europa Środkowa i Południowo-Wschodnia w polityce zjednoczonych Niemiec*, Poznań 1999.
- Koszel B., *Niemcy wobec Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej w drugiej połowie XIX i w XX w. (do 1989 r.). Koncepcje działań i próby organizacji polityczno-gospodarczej*, „Przegląd Zachodni” 1997, nr 1, s. 93–116.
- Kreisky B., *Die Zeit in der wir leben. Betrachtungen zur internationalen Politik*, Wien 1978.
- Kreisky B., *Dwudziestolecie traktatu państwowego*, „Austria-Polska. Czasopismo Gospodarczo-Społeczne” 1975, nr 94, s. 1.
- Kreisky B., *Im Strom. Erfahrungen eines Europäers*, Wien 1988.
- Kreisky B., *Neutralność nie oznacza absencji w polityce międzynarodowej*. Rozm. M. Podkowiński, „Perspektywy” 1972, nr 23, s. 6–7.
- Kreisky B., *Politik braucht Visionen, Aufsätze, Reden und Interviews zu aktuellen weltpolitischen Fragen mit einem Vorwort von Walter Jens*, Bonn 1982.
- Kreisky B., *Przemówienie 30 IX 1974*, „Trybuna Ludu” 1974, nr 274, s. 2.
- Kreisky B., *Przemówienie [podczas spotkania w pałacu Rady Ministrów 25 VI 1973 roku]*, „Trybuna Ludu” 1973, nr 176, s. 4.
- Kurczewska J., Kamiński A.Z., *Przemiany instytucjonalne w Polsce. Elita politycznych nomadów*, [w:] *Dezercja elit. Konsolidacja ustroju politycznego w pokomunistycznej Polsce*, Warszawa 2014, s. 81–106.
- Luliński D., *Austria i polityka odprężenia. Korespondencja z Wiednia*, „Trybuna Ludu” 1979, nr 117, s. 7.
- Łoś R., *Wschodnia polityka kanclerza K. Adenauera*, Łódź 2003.
- Madajczyk P., *Dyplomacja polska w latach sześćdziesiątych*, [w:] *Historia dyplomacji polskiej*, t. VI: 1944/1945–1989, red. W. Materski, W. Michowicz, Warszawa 2010, s. 584–654.
- Maier Ch., *Whose Mitteleuropa. Central Europe between Memory and Obsolescence*, „Austrian in the New Europe. Contemporary Austrian Studies” 1993, Vol. 1, s. 8–19.

- Morawski W., *Pelzająca katastrofa. Gospodarka polska w latach osiemdziesiątych*, [w:] *W przededniu wielkiej zmiany. Polska w 1988 roku*, red. A. Friszke, Gdańsk 2009.
- Moszczeński J., *Trudna kadencja. Po sukcesie SPÖ*, „*Życie Warszawy*” 1975, nr 280, s. 8.
- Parafianowicz-Vertun W., *Europa Środkowa w tekstach i działaniach. Polskie i czeskie dyskusje*, Warszawa 2016.
- Pajewski J., „*Mitteleuropa*“. *Studia z dziejów imperializmu niemieckiego w dobie pierwszej wojny światowej*, Poznań 1959.
- Podkowiński M., *Neutralność i współlistnienie*, „*Perspektywy*” 1973, nr 25, s. 26.
- Podkowiński M., *Obiad w Hofburgu [przed wizytą prezydenta Austrii w Polsce]*, „*Perspektywy*” 1975, nr 20.
- Podkowiński M., *Stanowczy kanclerz*, „*Perspektywy*” 1975, nr 6, s. 8.
- Podkowiński M., *W stronę odprężenia*, „*Perspektywy*” 1976, nr 49, s. 18.
- Polska w stosunkach międzynarodowych 1945–1989. Wybór dokumentów*, red. J. Zajac, Warszawa 2005.
- Ramotowski Z., *Mat kanclerski. Austria po wyborach*, „*Życie Warszawy*” 1975, nr 233, s. 5.
- Rapacki R., *System gospodarczy a import techniki w Polsce*, „*Handel Zagraniczny*” 1989, nr 4–5, s. 4–8.
- Ratajczak M., *Droga do uznania granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej: aspekty prawne*, „*Acta Universitatis Wratislaviensis. Niemcoznawstwo*” 1998, nr 8, s. 157–181.
- Rathkolb O., *Austria's „Ostpolitik” in the 1950s and 1960s.*, „*Austrian History Yearbook*” 1995, Vol. XXVI, s. 129–149.
- Rathkolb O., *„Europa mit der Seele suchen”. Bruno Kreiskys andere Europa-Visionen*, [w:] *Bruno Kreisky. Seine Zeit und mehr. Era and Aftermath. Wissenschaftliche Begleitpublikation zur 240. Sonderausstellung des Historischen Museums der Stadt Wien 18. September bis 15. November 1998*, Wien 1998, s. 87–105.
- Rathkolb O., *„Washington ruft Wien”. U.S.-Grossmachtspolitik gegenüber Österreich 1952–1962*, Wien–Köln–Weimar 1994.
- Recepcja Ostpolitik w RFN i w krajach bloku komunistycznego*, red. J. Fischer, J. Holzer, Warszawa 2004.
- Röhrlich E., *Kreiskys Aussenpolitik. Zwischen österreichischer Identität und internationalen Programm, Zeitgeschichte im Kontext 2*, Göttingen 2009.
- Schriffl D., *Tote Grenze oder lebendige Nachbarschaft? Österreichisch-slowakische Beziehungen 1945–1968*, Wien 2012.
- Sikorski J., *Przyszłość polsko-austriackich stosunków gospodarczych*, „*Sprawy Międzynarodowe*” 1973, nr 9, s. 104–113.
- Skobelski R., *PRL w Radzie Wzajemnej Pomocy Gospodarczej w latach 1956–1970*, „*Kwartalnik Historyczny*” 2007, nr 3, s. 49–90.
- Skrzypek A., *Dyplomacja polska*, [w:] *Historia dyplomacji polskiej*, t. VI: 1944/1945–1989, red. W. Materski, W. Michowicz, Warszawa 2010, s. 584–654.
- Skrzypek A., *Dyplomatyczne dzieje PRL w latach 1956–1989*, Warszawa 2010.
- Stairbacher J., *Austriacko-polskie stosunki gospodarcze*, „*Austria-Polska. Czasopismo Społeczno-Kulturalne*” 1973, s. 13.
- Staribacher J., *Perspektywy współpracy gospodarczej z Polską*, „*Przegląd Organizacji*” 1976, nr 10, s. 410.
- Strzyżewski T., *Czarna księga cenzury PRL*, Londyn 1977.

- Tycner J., *Ery Kreisky'ego ciąg dalszy*, „Prawo i Życie” 1979, nr 21, s. 13.
- Urbaniak J., *Austriacy oczekują szefa polskiego rządu*, „Trybuna Ludu” 1965, nr 260, s. 1.
- W. Brandt, B. Kreisky, O. Palme, *Briefe und Gespräche. 1972–1975, Frankfurt am Main* (rec. R. Kumf), „Problemy Pokoju i Socjalizmu” 1980, nr 2, s. 145–149.
- Wieczorkiewicz A., *Kooperacja przemysłowa Polski z rozwiniętymi krajami kapitalistycznymi*, Warszawa 1980.
- Ząbkowicz A., *Koncepcja zagranicznej polityki kredytowej w Polsce w latach 1971–1980*, Wrocław 1992.

CZEŚĆ II

AZJA

Maciej Krauze*

<https://doi.org/10.18778/8220-375-2.05>

Analiza *Persepolis* Marjane Satrapi jako nietypowej kroniki ze względu na formę powieści graficznej

Abstract

Analysis of Persepolis Marjane Satrapi as an unusual chronicle due to the form of the graphic novel

In this article, instead of referring directly to the problem of the individual as a subject in international relations, I will focus on finding a way to write about it. I'm interested in how to define a convenient narrative. Whether to focus on the individual perspective of the individual, or maybe try to take one side of the relationship or rather include a bilateral perspective. I assume that properly codified content must be accompanied by a new form. In search of unusual texts with given determinants, I intend to analyze the graphic novel *Persepolis* Marjane Satrapi. I will also use the neo-formal method of textual analysis, which I learned at cultural studies and historical method, thus combining two disciplines of the humanities. In the thought that art can be a universal language and creative expression a means of communication.

Keywords: graphic novel, *Persepolis*, Marjane Satrapi, Iran, Europe, narrative
Słowa kluczowe: powieść graficzna, *Persepolis*, Marjane Satrapi, Iran, Europa, narracja

Wprowadzenie

Umiejętność tworzenia artefaktów kultury, w rozumieniu kultury wysokiej jako sztuki dostrzegania piękna i chronienia go, zdaje się jednym z kluczowych przymiotów człowieka jako istoty wyższej. Z drugiej strony, w sytuacji zagrożenia społeczeństwo traktuje ją jako fanaberię, przywilej lepszych czasów. Paradoksalnie okazuje się, że to całkowicie błędne przekonanie. Sztuka, by się rozwijać, nie potrzebuje luksusu pokoju międzynarodowego czy demokratycznych rządów, a wręcz przeciwnie – najprężniej rozwija się w podziemnych ruchach oporu, tajnych stowarzyszeniach czy grupach zbuntowanej młodzieży.

Weźmy pokrótce na warsztat historię polskiej kinematografii. Śmierć Stalina dała możliwość dojścia do głosu młodym artystom, których działalność została zapamiętana jako *polska szkoła filmowa*. W tym właśnie okresie polskie

* Absolwent kierunku *kulturoznawstwo* na Uniwersytecie Łódzkim, student studiów II stopnia, kierunek *stosunki międzynarodowe*, specjalność *orientalna* na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politologicznych UŁ; e-mail: maciej.krauze@unilodz.eu.

kino cieszyło się największą popularnością na scenie światowej, gdyż krytyków fascynowała wojenna narracja dzieł z kraju socjalistycznego. Podobnie w latach 70. i 80. nurt *kina moralnego niepokoju* mógł szczycić się dużym uznaniem. Ukoronowaniem twórczości polskich mistrzów X muzy była nagroda główna na Festiwalu w Cannes dla *Człowieka z żelaza* Andrzeja Wajdy, relacjonującego wydarzenia ze Stoczni Gdańskiej. Po 1989 roku doszło do całkowitego załamania polskiego kina, które odtąd w znacznej mierze rodziło wyświechtane komedie romantyczne¹.

Paradoksu tych korelacji upatruję w tezie przywołanej przez Pawła Gąsowskiego, że „sztuka jest odzwierciedleniem czasów, w których powstaje”². Tym samym w okresie rewolucji, wojny czy burzliwych przemian społecznych rodzą się najciekawsze teksty kultury zarówno pod względem treści, jak i formy. Po ich zakończeniu, kiedy przychodzi pokój ze stagnacją, sztuka staje się miłą i bez pomysłu na siebie z nostalgią spogląda za czasami buntu.

Obecnie, w najdłuższym okresie pokoju, świat kultury przeszedł wiele ewolucji, płynnie dostosowując się do narzuconych trendów, w efekcie czego zanikł podział na kulturę wysoką i niską. Tym samym w kategoriach dzieła artystycznego zaczęto postrzegać dyskryminowane wcześniej teksty, jak gry komputerowe czy komiks. Drugi z nich od dawna zabiegał o wstąpienie do owego grona, do czego przyczyniły się takie postaci jak choćby Robert Crumb. Za bardziej szlachetną odmianę komiksu uznaje się powieść graficzną, z powodu poruszania istotnych tematów społecznych, a także odseparowania od popkulturowych uniwersów z bohaterami w pelerynach. Oczywiście innym ważnym kryterium, o którym wspomina Krzysztof Teodor Toeplitz, jest obszerność, jak też brak epizodyczności historii³.

Wojciech Birek w książce *Z teorii i praktyki komiksu. Propozycje i obserwacje* dostrzega, że wiele współczesnych powieści graficznych przybiera formę dzienników czy kronik⁴. Mają one ku temu idealne warunki jako synteza obrazu z tekstem, przez co otrzymujemy pełną relację z wydarzeń. Nie należy zapominać o tym, jak bardzo subiektywny w swym przekazie pozostaje autor. Poza narracją pierwszoosobową, mamy tu do czynienia z wizją świata pod dyktando kreski jego ołówka. Dlatego też, jak zauważa Kamila Tuszyńska, nie można tu mówić o narracji historycznej⁵.

¹ T. Lubelski, *Historia kina polskiego 1895–2014*, Kraków 2015.

² P. Gąsowski, *Komiks – zwierciadło kultury w stanie i wobec rewolucji*, [w:] *Komiks i jego konteksty*, red. I. Kiec, M. Traczyk, Poznań 2014, s. 219–225.

³ K.T. Toeplitz, *Sztuka komiksu: próba definicji nowego gatunku artystycznego*, Łódź 1985.

⁴ W. Birek, *Z teorii i praktyki komiksu. Propozycje i obserwacje*, Poznań 2014, s. 27–30 (rozdz. *Między estetyką i narracją w teorii i praktyce komiksu*).

⁵ K. Tuszyńska, *Narracja w powieści graficznej*, Warszawa 2016, s. 399 (podrozdz. *Zwrot narratystyczny w psychologii. Autonarracja jako sposób rozumienia świata*).

Szczególnym rodzajem narracji jest ta poprowadzona z perspektywy dziecięcej. W tym wypadku wyjątkowo łatwo o identyfikację ze względu na niewinność i empatię. Choć często jest to spojrzenie naiwne z perspektywy dorosłych, to jednak najbardziej wiarygodne, jak w wypadku *Persepolis* Marjane Satrapi. Francusko-irańska artystka opisuje wydarzenia mające początek w latach jej dzieciństwa, podczas którego doszło do tzw. rewolucji islamskiej, której efektem było obalenie monarchii. Następnie skupia się na wyjeździe do Wiednia, co nastąpiło, gdy miała kilkanaście lat, powrocie do kraju i jego ostatecznym opuszczeniu po nieudanym małżeństwie, a także ukończeniu edukacji na teherańskim wydziale sztuk pięknych. Według analizy Łukasza Wiśniewskiego, mała Marjane jest idealnym przewodnikiem po wzburzonym Teheranie lat 70.⁶ Prostym językiem objaśnia zawile relacje polityczne, konteksty kulturowe, jak również nastroje panujące w narodzie, których jednak sama do końca nie może pojąć, podobnie jak odbiorca. Dlatego też tak łatwo przyjąć jej perspektywę. Możliwe, że właśnie to miała na myśli Olga Tokarczuk w swoim przemówieniu noblowskim, przedstawiając pojęcie *czulego narratora*.

Rewolucja islamska oczami dziecka

Najistotniejsze wydarzenia widziane oczami bohaterki to detronizacja ostatniego szacha Iranu – Mohammada Rezy Pahlawiego na skutek rewolucji islamskiej, czego przyczyną było dojście do władzy *ajatollahów*, czyli konserwatywnego stronnictwa religijnego, a także początek wojny iracko-irańskiej⁷. Jako dziecko Satrapi, oczywiście, nie była zaangażowana w sytuację polityczną bezpośrednio, ale odczuwała jej skutki, głównie w sferze szkolnictwa. Wspomina, jak nauczycielka religii, która do niedawna była wielką zwolenniczką szacha, kazała uczniom wyrwać z podręczników zdjęcia rodziny królewskiej.

Najbardziej obrazowym symbolem przemian jest chusta, która od tamtego momentu stała się nieodłącznym elementem ubioru każdej kobiety. Małym dziewczynkom służyła głównie jako materiał do zabaw. Szybko jednak chusta stała się znakiem ujednoczenia, a wręcz pozbawienia tożsamości Iranek. U Satrapi jeszcze lepiej wizualizuje to czarno-biała estetyka, w której stworzyła swoje dzieło. Szczególnie trafnie sportretowała ona strażniczki rewolucji chowające całe ciała pod materiałem. Artystka pozbawia je niemal wszystkich cech antropomorficznych i indywidualnych, sprowadzając ich postaci do bliźniaczych, czarnych kolumn. Już na pierwszej stronie powieści Marjane wskazuje siebie na zdjęciu klasowym, gdyż w hidżabie nie można jej odróżnić od reszty dziewcząt⁸. Podobna irracjonalna sytuacja ma miejsce podczas zajęć

⁶ Ł. Wiśniewski, *Oswajanie Orientu. Obraz Irańczyków i Iranu w twórczości Marjane Satrapi*, [w:] *Kontekstowy MIKS. Przez opowieści graficzne do analiz kultury współczesnej*, red. G. Gajewska, R. Wójcik, Poznań 2011, s. 305–311.

⁷ *Ibidem*.

⁸ N.R. Keddie, *Women in the Middle East: Past and Present*, Princeton University Press 2007, s. 235.

Ilustracja 1. Marjane Satrapi, *Persepolis*, 2007, czas: 00:27:35.

z anatomii na wydziale sztuk pięknych, gdy ma narysować kobiece ciało zakryte od stóp do głów.

Okres dzieciństwa, opisywany z reguły jako pełen barw, u autorki jest dosłownie szarawy, podobnie jak otoczenie w realu. Stosunek bieli do czerni niekoniecznie odzwierciedla światłościę albo prawdziwe kolory przedmiotu, a raczej mówi o natężeniu emocjonalnym. Czerni dominuje w momentach silnego napięcia. Kiedy dziewczynka dostrzega w gruzach zbombardowanego domu dłoń swojej sąsiadki, pod stronicą wypełnioną jedynie czarną barwą pada komentarz: „Żaden płacz nie pomniejszyłby mojego cierpienia ani mojej wściekłości”⁹. Czerni powiązana jest także ze sferą wyobrażeń czy snów dziecka. Autorka manipuluje również rozmiarem kadrów. Wątki poboczne zajmują niewielką część strony w porównaniu do momentów kluczowych w jej życiu, czasem zajmujących całą stronę¹⁰.

Iranka podkreśla, jak wielkie było rozczarowanie społeczeństwa rewolucją, której ofiarą padło tak wielu jej rodaków. Kraj boleśnie odczuł stratę wielu obywateli, w tym dzieci i młodzieży zachęcanych do ofiarniczej służby. Władza wykorzystwała ku temu wynaturzoną ideę *szahadatu*, czyli kultu męczeńskiej śmierci, bardzo istotnego w kulturze irańskiej¹¹. Jedną z takich propagandowych akcji została opisana w rozdziale *Klucz*. Zrozpaczona służąca państwa Satrapi prosi swoich pracodawców, by przekonali jej syna do rezygnacji z czyn-

⁹ M. Satrapi, *Persepolis*, Warszawa 2015, s. 71.

¹⁰ P. Gąsowski, *Wprowadzenie do kognitywnej poetyki komiksu*, Poznań 2016 (rozdział *Mechanizmy lektury*).

¹¹ *Ibidem*.

nego udziału w działaniach wojennych. Czternastolatka zachęcił rewolucjonista, który w szkole wręczył uczniom plastikowe, pomalowane na złoto klucze. W razie zgonu na polu bitwy mieli nimi otworzyć bramy raju, gdzie czekało na nich jedzenie, zabawa i kobiety. Widać tu podatność najmłodszych na wpływ otoczenia. W formie zabawy w *naśladowanie dorosłych*, czyli *mimery*¹², Marjane z kolegami goniła chłopca, którego ojciec torturował więźniów politycznych, by wydłubać mu oczy gwoździami.

Ilustracja 2. Marjane Satrapi, *Persepolis*, 2007, czas: 00:12:26.

Płaszczyną życia, której rewolucja nie zdołała ujarzmić, była rozrywka. Masowo urządzano zakrapiane alkoholem przyjęcia, kwitł czarny rynek. Tam właśnie Marjane została przyłapana przez wspomniane wcześniej strażniczki rewolucji na kupowaniu płyty Iron Maiden. Przywódcy przewrotu gnębili przemysł rozrywkowy, wprowadzając najsurowsze zakazy, gdyż w ich mniemaniu zabawa miałaby odciągać uwagę od religii. Źródła zepsucia upatrywali w zgniłym moralnie Zachodzie, dlatego też wszelkie importowane towary były zakazane¹³. W rezultacie tego w każdym domostwie z otoczenia dziewczynki można było znaleźć karty do gry czy płyty gramofonowe. W przestrzeni domowego ogniska kobiety nosiły dopasowane spodnie i apaszki, a mężczyźni krawaty czy koszule włożone w spodnie, na wzór zachodni. Ojciec autorki zamiast brody nosił wąsy. Jej rodzice brali udział w licznych przyjęciach, na które ją zabierali, i na których bawiła się w towarzystwie innych dzieci. Diagnozując

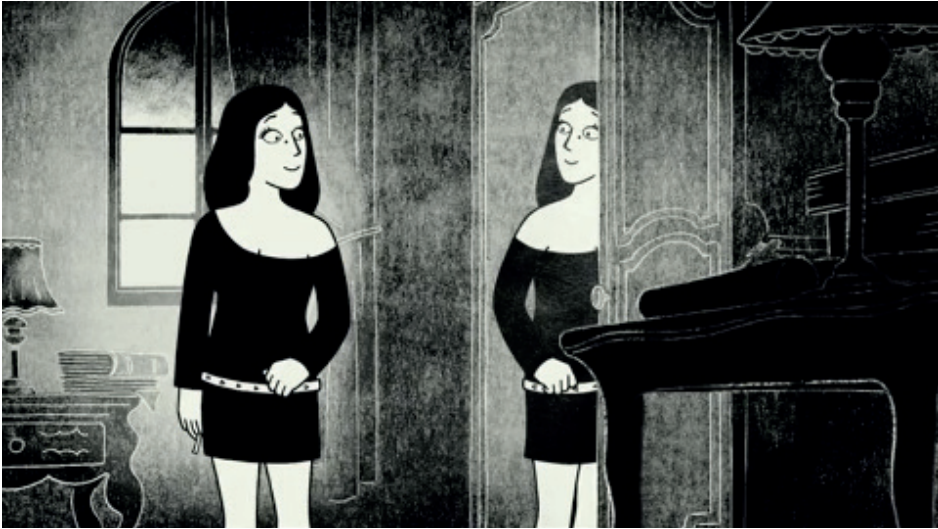
¹² H.G. Gadamer, *Aktualność piękna: sztuka jako gra, symbol i święto*, Kraków 1993, s. 49.

¹³ P. Gąsowski, *Komiks – zwierciadło kultury...*, s. 219–225.

zjawisko fenomenu kultury zachodniej, artystka zauważa, że paradoksalnie nie cieszyła się ona specjalnym uznaniem wśród Irańczyków. Zanurzenie się w niej poprzez przymyt czy europejską modę było rodzajem buntu przeciw panującej ideologii. Państwo Satrapi nie wyrażali się dobrze o bezdusznym systemie kapitalistycznym lub próżnym stylu życia Europejczyków. Sama Marjane przekonała się o tym niedługo potem.

Zachód z perspektywy dorastającej Iranki

W 1983 roku, po serii telefonów ze szkoły w sprawie niepokornej córki, rodzina postanowiła wysłać czternastolatkę do Wiednia, gdzie miała dokończyć edukację. Tak zaczyna się druga część powieści, kontrastująca ze sobą Europę oraz Bliski Wschód. Wraz z wejściem bohaterki w wiek młodzieńczy ewoluuje też kreska Satrapi. Porzuca ona proste rysunki, przyozdobione pobocznymi malunkami jak z marginesów szkolnych zeszytów. Jej ulubionym narzędziem stają się groteska i karykatura, z których będzie bogato korzystać nie tylko

Ilustracja 3. Marjane Satrapi, *Persepolis*, 2007, czas: 01:31:35.

dla ukazania niezrozumiałych paradoksów życia w stolicy Austrii. Warto zauważyć, że mimo poważnej tematyki w *Persepolis* przedstawione zostały liczne historie o zabarwieniu humorystycznym.

Punktem odniesienia staje się przemiana ciała i psychiki związana z okresem dorastania pod bardzo krytycznym spojrzeniem autorki. W tym momencie fabuły odczuwalna jest dysocjacja narratorki od głównej bohaterki, choć teoretycznie są ze sobą tożsame. Widocznie artystce znacznie trudniej było utoż-

samić się z nastoletnią sobą niż tą z dzieciństwa. W danym okresie rzadko zwraca się ona bezpośrednio do odbiorcy, tracąc funkcję przewodnika w nieznanym kraju. Poprzez te zabiegi Iranka tworzy iluzję, jakoby *Persepolis* było formą pamiętnika, regularnie spisywanego od najmłodszych lat. Jak natomiast wiadomo, proces twórczy rozpoczął się pod koniec lat 90. ubiegłego wieku, po ostatecznym opuszczeniu Iranu przez kobietę.

Jako dziecko Marjane regularnie przywoływała figurę Boga, jako swoje *alter ego*, tudzież wymyślonego przyjaciela i powiernika. Miała wtedy dwa marzenia – zostać ostatnią wielką prorokinią oraz ogolić sobie kiedyś nogi. W stolicy Austrii rolę tę przejęło wyobrażenie babci. Nie tylko jako głos rozsądku dla zagubionej, dojrzewającej dziewczyny, ale też wspomnienie ojczyzny. Gdy Iranka czuła wewnętrzny sprzeciw wobec zachowań praktykowanych przez jej znajomych, pojawiała się widmo babci wyśmiewające zwyczaje austriackich nastolatków. Po nieprzyjemnej sytuacji w barze, gdzie pracowała jako kelnerka, Marjane zaczęła przeklinać po arabsku. Wulgaryzmy zapisano w tym właśnie języku, by oddać tęsknotę za domem w chwili kryzysu¹⁴. Autorka często padała ofiarą różnego rodzaju uszczypliwości ze względu na swoje pochodzenie. Choć ciężko byłoby mówić o prześladowaniu, sama przyznaje, że było jej łatwiej udawać Francuzkę. W recepcji artystki Irańczycy mają nieprzychylną opinię na świecie, gdyż została ona ukształtowana przez agresywnych radykałów będących u władzy¹⁵. Tu też dochodzimy do genezy powstania *opus magnum* Satrapi.

W wywiadzie, udzielonym w 2007 roku przed premierą adaptacji filmowej *Persepolis*, autorka, zapytana o historię powstania literackiego pierwowzoru, mówiła o potrzebie autorefleksji nad swoim życiem. Tłumaczyła, jak proces twórczy wpłynął na nią terapeutycznie. Dla niej ojczyzna do dziś jest równie niezrozumiała jak dla dziecka, z którego perspektywy widzimy upadek kraju. Przede wszystkim jednak chciała ona przedstawić bardziej przystępny wizerunek mieszkańców Iranu¹⁶. Nie neguje różnic kulturowych, a wręcz przeciwnie, podkreśla je, niejednokrotnie wytykając przywary narodowe obu stron. Próbuje jednak uwolnić europejskiego czytelnika od stereotypów, jak zakrywające wszystko hidżaby czy brutalność islamistów z gęstymi brodami. Satrapi podkreśla, jak dużą część społeczeństwa dawnej Persji stanowią ludzie mentalnie podobni do mieszkańców Zachodu. Niczym sprawny antropolog tworzy też listę kontrastów z perspektywy własnych doświadczeń jako imigrantki, ku uwrażliwieniu na los obcego.

¹⁴ *Idem*, *Wprowadzenie do kognitywnej...*, s. 270 (rozdz. *Literowanie i funkcje pisma*).

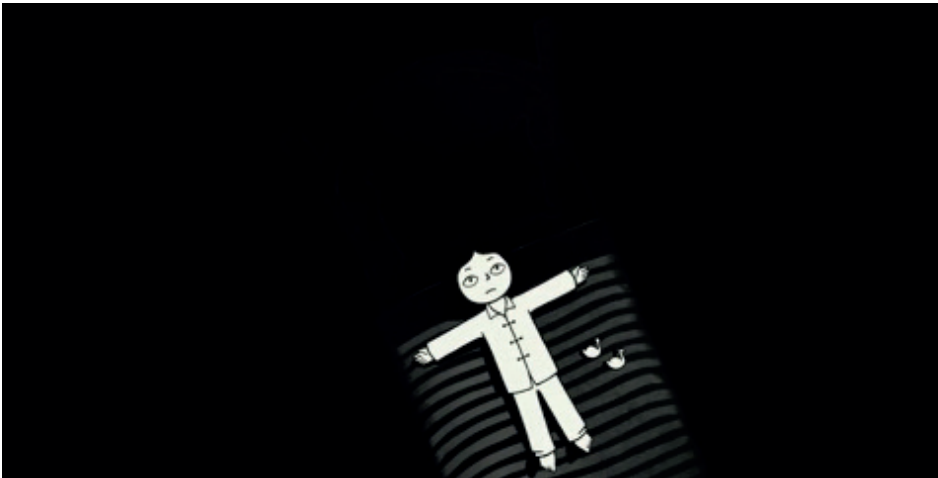
¹⁵ Ł. Wiśniewski, *op. cit.*, s. 305–311.

¹⁶ *Persepolis Exclusive: Marjane Satrapi*, Movieweb, Paris 2007, https://www.youtube.com/watch?v=v9onZpQix_w (dostęp: 1.05.2020).

Powrót do kraju – nowe oblicze Iranu i próba ponownej identyfikacji

Po powrocie do Iranu ponownie zmienia się technika rysunku. Należy pamiętać o depresji, jaką przechodziła wówczas bohaterka. Stała się ona „emocjonalnym bezpieczeństwa”, odseparowując się od ojczyzny w czasie kryzysu i nie znajdując domu w Austrii. Rysunek staje się ułomny, bardzo niedokładny. Dominuje chaos narracyjny, a w paletce barw – czerń. Po nieudanej próbie samobójczej dochodzi, po wielu latach, do ponownego spotkania bohaterki z Bogiem. To bodajże ostatni z odrealnionych obrazów w omawianym dziele.

Kamila Tuszyńska zwraca również uwagę na różnice pomiędzy kulturami w sposobie rejestracji wydarzeń historycznych. Dla Persów ważniejsze od litery prawa, a ponieważ z nią tożsame, są zasady duchowe i moralne. Stąd też w narodzie z silnym poczuciem wspólnoty funkcja dokumentalisty nie przypada wyspecjalizowanemu w tym historykowi czy literatowi, ale ogółowi społeczeństwa przy użyciu przekazu słownego¹⁷. Satrapi jednak uwiecznia swoją historię za pomocą obrazu, korespondując tym samym z historią sztuki irańskiej, gdzie ikonografia odgrywa istotną rolę¹⁸. Z drugiej strony, komiks to forma wyrazu pochodząca *stricte* z popkultury Zachodu. Fuzja dwóch różnych, lecz ponieważ bliźniaczych form dowodzi możliwości dialogu pomiędzy opozycjami, tak jak autorka łączy w sobie francuską artystkę i irańską kobietę. Koresponduje z tym minimalistyczna forma, prostolinijna i subtelna nawet w karykaturach. Ascetyczny rysunek kontrastuje z silnymi, skrajnymi emocjami zawartymi w treści. Nie należy traktować owej techniki jako niedoskonałości kreski, lecz celowy zabieg nawiązujący do przekazu powieści.

Ilustracja 4. Marjane Satrapi, *Persepolis*, 2007, czas: 00:21:08.

¹⁷ K. Tuszyńska, *op. cit.*, s. 390–399.

¹⁸ Ł. Wiśniewski, *op. cit.*, s. 305–311.

Tym, co mam artystce do zarzucenia, jest brak obiektywizmu, który, jak twierdzi, starała się zachować. Satrapi wychowała się w rodzinie o silnie pro-socjalistycznych sympatiach, co jest dość paradoksalne, biorąc pod uwagę pokrewieństwo z rodziną królewską Kadżarów. Jako dorosła osoba pozostała wierna tym ideałom, tym samym przedstawiając bieżące wydarzenia polityczne w sposób dość jednostronny. Trzeźwość spojrzenia odnosi się raczej do jej własnej historii, jak i jej bliskich.

W życiu kobiety można wyróżnić trzy kluczowe postaci: babcia, będąca doradcą oraz oparciem, zamordowany przez rewolucjonistów wuj Anusz, który nadał jej świadomość polityczną, oraz zmarły przed narodzinami autorki dziadek, jako archetyp bohatera. Wszyscy troje urosli do rangi symboli podstawowych aspektów osobowości Satrapi. Mają też wymiar symboliczny w zakresie ikonografii jako motywy przewijające się wizualnie przez całą akcję¹⁹. Pojawienie się łabędzia oznacza wspomnienie łabędzi wyrzeźbionych z chleba przez wuja w celi przed egzekucją. Kwiaty jaśminu kojarzą się jej z babcią chowającą je w biustonoszu jako substytut perfum. Każdy rozdział ma także przypisany znak graficzny, przedstawiający obrazowo jego przesłanie²⁰.

Podsumowanie

Kończąc, pragnę zwrócić uwagę na tytuł analizowanego tekstu. Persepolis było stolicą antycznej Persji i najbogatszym *polis* swych czasów. Zgodnie z legendą, Aleksander Wielki rozkazał je zniszczyć w pijackim szale, do czego sprowokowała go jedna z kobiet na uczcie po zdobyciu miasta²¹. Tak artystka widzi wydarzenia mające miejsce w Iranie okresu jej młodości – jako pomnik ludzkiej głupoty.

Fabuła powieści kończy się na krótko przed tym, jak Satrapi rozpoczęła pracę nad nią, w chwili, gdy opuszcza ona Iran po studiach oraz rozpadzie małżeństwa, by na stałe osiedlić się w Europie. Kreska, jaką zilustrowała ten etap życia, jest najbardziej dokładna i realistyczna. Wobec swoich przekonań czy opinii używa formy terażniejszej, np. *sądzę*, zamiast *sądziłam wtedy*. Młoda kobieta żegna się z rodziną na lotnisku, tym razem bez silnych emocji. O jej dalszym życiu dowiadujemy się tylko tyle, że wtedy ostatni raz widziała babcię, która zmarła niedługo po jej wyjeździe. Tę informację, jak i całe dzieło Satrapi podsumowuje cytatem z Koranu: „Wolność miała swą cenę”²². W wersji filmowej, po ponownym przybyciu narratorki na Stary Kontynent, pojawiają się kolory, co może oznaczać, że przenieśliśmy się do aktualnego okresu w jej życiu, ale też

¹⁹ R. Barthes, *Retoryka obrazu*, „Pamiętnik Literacki” 1985, t. 76, nr 3, s. 289–302.

²⁰ P. Gąsowski, *Wprowadzenie do kognitywnej...* (rozdział *Mechanizmy lektury...*).

²¹ *Persepolis*, [w:] *Encyklopedia PWN*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Persepolis;3956060.html> (dostęp: 1.05.2020).

²² M. Satrapi, *Persepolis...*, s. 352.

może to być rozpoczęcie nowego, już nieznanego nam rozdziału. Po premierze wersji filmowej w Cannes oraz nominacji do Oscara rząd irański wysłał list do ambasady francuskiej w Teheranie wyrażający dezaprobatę wobec filmu²³.

Bibliografia

- Barthes R., *Retoryka obrazu*, „Pamiętnik Literacki” 1985, t. 76, nr 3, s. 289–302.
- Birek W., *Z teorii i praktyki komiksu. Propozycje i obserwacje*, Poznań 2014.
- Gadamer H.-G., *Aktualność piękna: sztuka jako gra, symbol i święto*, Kraków 1993.
- Gąsowski P., *Komiks – zwierciadło kultury w stanie i wobec rewolucji*, [w:] *Komiks i jego konteksty*, red. I. Kiec, M. Traczyk, Poznań 2014, s. 219–225.
- Gąsowski P., *Wprowadzenie do kognitywnej poetyki komiksu*, Poznań 2016.
- Keddie N.R., *Women in the Middle East: Past and Present*, Princeton University Press 2007.
- Lubelski T., *Historia kina polskiego 1895–2014*, Kraków 2015.
- Persepolis*, [w:] *Encyklopedia PWN*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Persepolis;3956060.html> (dostęp: 1.05.2020).
- Persepolis – Exclusive: Marjane Satrapi*, „Movieweb”, Paris 2007, https://www.youtube.com/watch?v=v9onZpQix_w (dostęp: 1.05.2020).
- Rich J.S., *Persepolis*, „Criterion Confessions” 2019, <http://www.criterionconfessions.com/2019/10/persepolis-criterion-channel.html> (dostęp: 1.05.2020).
- Satrapi M., *Persepolis*, Warszawa 2015.
- Toeplitz K.T., *Sztuka komiksu: próba definicji nowego gatunku artystycznego*, Łódź 1985.
- Tuszyńska K., *Narracja w powieści graficznej*, Warszawa 2016.
- Wiśniewski Ł., *Oswajanie Orientu. Obraz Irańczyków i Iranu w twórczości Marjane Satrapi*, [w:] *Kontekstowy MIKS. Przez opowieści graficzne do analiz kultury współczesnej*, red. G. Gajewska, R. Wójcik, Poznań 2011, s. 305–311.

Filmografia

- Persepolis*, Francja 2007, 1 godz. 35 min.
- Reżyseria: Marjane Satrapi, Vincent Paronnaud
- Scenariusz: Marjane Satrapi, Vincent Paronnaud
- Muzyka: Stéphane Roche
- Produkcja: 2.4.7. Films, Celluloid Dreams, Centre National de la Cinématographie (CNC), Diaphana Films, Fondation GAN pour le Cinéma, France 3 Cinéma, French Connection Animations, La Procirep, Région Ile-de-France, Société des Producteurs de LAngoa, Sofica Europacorp, Soficinéma, Sony Pictures Classics, The Kennedy/Marshall Company
- Premiera: 23 maja 2007 roku (świat)

²³ J.S. Rich, *Persepolis*, „Criterion Confessions” 2019, <http://www.criterionconfessions.com/2019/10/persepolis-criterion-channel.html> (dostęp: 1.05.2020).

Łukasz Sławomir Fraszka*

<https://doi.org/10.18778/8220-375-2.06>

Soft power jako narzędzie budowania „strategicznej głębi” w polityce zagranicznej Turcji w latach 2003–2016

Abstract

Soft power as a tool for building „strategic depth” in Turkey’s foreign policy in 2003–2016

The takeover of power in Turkey by the Justice and Progress Party in 2002 opened a new chapter for that country. The practical application of the doctrine of Ahmet Davutoğlu’s „strategic depth” and soft power resources has led to a redefinition of the state’s position in the international arena and a departure from the static foreign policy paradigm. This led to a change in the role and importance of Turkey as a participant in international relations and to its active involvement in global politics. This article attempts to answer a number of key questions relating to the issues in the title. First, it will answer what is the place and role of the soft power concept in international relations theory. Then, what role and significance did the doctrine of „strategic depth” play in Turkey’s foreign policy. Finally, how Turkey used the soft power concept in its foreign policy based on „strategic depth”. And what role did Ahmet Davutoğlu play in this. The historical method was used to achieve the research objective.

Keywords: soft power, „strategic depth”, foreign policy, Turkey, Ahmet Davutoğlu
Słowa kluczowe: *soft power*, „strategiczna głębia”, polityka zagraniczna Turcji, Ahmet Davutoğlu

Wprowadzenie

Istnieje wiele definicji mających na celu wytłumaczenie tego, czym są potęga i siła państwa. W najprostszy sposób można powiedzieć, że potęga jest tym, co dane państwo posiada. Mówimy tu więc o uwarunkowaniach geograficznych, czyli o rozmiarze terytorium i jego położeniu, a także o uwarunkowaniach demograficznych, czyli o potencjale ludnościowym. Mamy również do czynienia z uwarunkowaniami wojskowymi (potęga militarna), ekonomicznymi (potęga gospodarcza) oraz społeczno-kulturowo-politycznymi. Do tych ostatnich zaliczyć należy wartości polityczne i religijne, politykę zagraniczną i dyplomację publiczną, kulturę (zarówno wysoką, jak i popularną), edukację, a także czynniki społeczno-ekonomiczne oraz społeczno-polityczne.

* Absolwent studiów I stopnia, kierunek *politologia*, specjalność *bezpieczeństwo międzynarodowe* na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politologicznych Uniwersytetu Łódzkiego, student studiów II stopnia, kierunek *politologia*, specjalność *strategie bezpieczeństwa i prognozowanie w polityce* oraz kierunek *stosunki międzynarodowe*, specjalność *orientalna* WSMiP UŁ; e-mail: lukasz.fraszka@gmail.com.

Siłę należy zaś rozumieć jako działanie państwa, będącego uczestnikiem stosunków międzynarodowych, mające na celu mądre wykorzystanie swojej potęgi. W zależności od tego jaki rodzaj potęgi wykorzystuje dane państwo w realizacji własnych celów, można wyróżnić dwa przeciwstawne rodzaje siły. Po pierwsze, siłę w wymiarze twardym (*hard power*), która wykorzystuje uwarunkowania geograficzne, wojskowe i ekonomiczne do wywierania presji wobec innych podmiotów w celu uzyskania pewnych korzyści. Po drugie, siłę w wymiarze miękkim (*soft power*), gdzie państwo wykorzystuje swoje zdolności społeczno-kulturowo-polityczne do promocji i poszerzania własnych wpływów w celu zawierania długotrwałego partnerstwa.

Niniejszy artykuł stanowi próbę odpowiedzi na kilka kluczowych pytań odnoszących się do problematyki zawartej w tytule: Jakie jest miejsce i rola koncepcji *soft power* w teorii stosunków międzynarodowych? Jaką rolę doktryna „strategicznej głębi” odegrała w polityce zagranicznej Turcji? Wreszcie, jak Turcja w swojej polityce zagranicznej, opartej na „strategicznej głębi”, korzystała z koncepcji *soft power* i jakie znaczenie miał w tym Ahmet Davutoğlu? Dla realizacji celu badań wykorzystano metodę historyczną.

Bazę źródłową opracowania stanowią prace naukowe w języku polskim i angielskim. Przegląd literatury przedmiotu, dotyczący tematu *soft power*, stanowią książki Josepha S. Nye’a *Soft power. Jak osiągnąć sukces w polityce światowej?* oraz *Przyszłość siły*, a także prace polskich badaczy: Beaty Ociepki *Miękka siła i dyplomacja publiczna Polski* oraz Roberta Łosia *Soft power we współczesnych stosunkach międzynarodowych*. Jeśli chodzi o część poświęconą „strategicznej głębi”, zważywszy na brak tłumaczenia z języka tureckiego dzieła Ahmeta Davutoğlu *Stratejik derinlik* (Strategiczna głębia), pomocny okazał się artykuł Alexandra Murinsona *The Strategic Depth Doctrine of Turkish Foreign Policy*.

Soft power w ujęciu teoretycznym

Nowe podejście do postrzegania potęgi stanowi następstwo szeroko zachodzących procesów globalizacyjnych, które przyczyniły się do powstania sieci współzależności między podmiotami stosunków międzynarodowych. Państwa są obecnie ekonomicznie współzależne nie tylko poprzez handel, ale także ze względu na nowe formy komunikacji i łączności. Wynika z tego, że „w stosunkach międzynarodowych buduje się relacje, które potencjalnie mogą być korzystne dla obu stron, bez użycia przemocy, w tym sankcji gospodarczych”¹. Zastraszanie nie stanowi już skutecznej metody osiągania przez państwo celów na arenie międzynarodowej.

Soft power i *hard power* nie są jednak przeciwieństwami, ponieważ stanowią dwa aspekty tej samej umiejętności, czyli osiągania celu poprzez wpływ na za-

¹B. Ociepka, *Miękka siła i dyplomacja publiczna Polski*, Warszawa 2013, s. 25.

chowanie innych uczestników stosunków międzynarodowych. Rozróżnienie między nimi polega na tym, że *hard power* opiera się na metodzie zastraszania, zaś *soft power* na „zdolności kształtowania preferencji innych”². Tym samym koncepcję tę w teorii stosunków międzynarodowych należy rozumieć jako przeciwwagę dla potęgi w jej militarno-ekonomicznym rozumieniu. Koncepcja owa polega „na atrakcyjności kultury podmiotu sterującego upodobaniami innych bądź na manipulowaniu przekazem politycznym trafiającym w oczekiwania innych”³. Należy jednak zaznaczyć, że utożsamianie *soft power* z manipulacją jest niepoprawne.

Soft power można zastosować jako umiejętność przekonywania i argumentacji oraz przyciągania. To także forma „strategii politycznej danego kraju w stosunkach międzynarodowych, która charakteryzuje się nieobecnością wszelkich form (pośrednich i bezpośrednich) dyskryminacji, przymusu i przemocy wobec innych organizmów państwowych”⁴. Do głównych narzędzi *soft power* należy zaliczyć odwoływanie się do wspólnych wartości (politycznych, kulturowych, religijnych) czy ideologii.

Soft power, mimo że miało być przeciwwagą wobec kategorii *hard power*, zaczęło czerpać z twardych zasobów. Wiąże się to z sytuacją, kiedy „sprawne siły zbrojne mogą stanowić źródło atrakcyjności, zaś współpraca wojskowa oraz programy szkoleniowe mogą wytworzyć sieć międzynarodowych powiązań, wzmacniając miękką siłę danego kraju”⁵. Siły zbrojne jednego kraju mogą stać się atrakcyjne dla drugiego „przez wzbudzanie podziwu czy świadczenie pomocy w sytuacjach zagrożenia klęskami naturalnymi”⁶. W tym kontekście atrakcyjność państwa wynika ze sprawności jego armii.

Państwa, oprócz zapewnienia bezpieczeństwa w wymiarze militarnym i ekonomicznym, muszą budować silną markę (*branding narodowy*) poprzez promocję kraju za granicą. W tym celu wykorzystuje się również „dużą część zasobów ekonomicznych w sferze współpracy [oraz – Ł.S.F.] powiązań”⁷. Tym samym do podstawowych funkcji *soft power* należy stworzenie pozytywnego wizerunku państwa, wpływającego bezpośrednio na jego wzmocnienie na zewnątrz. Celem tego jest przyciąganie nowych inwestycji zagranicznych, wspomaganie handlu międzynarodowego, w tym eksportu wyrobów czy wymiany usług, a nawet rozwinięcie sektora turystycznego.

²J.S. Nye, *Soft power. Jak osiągnąć sukces w polityce światowej*, Warszawa 2007, s. 34.

³R. Łoś, *Soft power we współczesnych stosunkach międzynarodowych*, Łódź 2017, s. 59.

⁴R. Potocki, D. Miłoszewska, *Rola „soft power” w środowisku międzynarodowym*, <https://repositorium.amu.edu.pl/handle/10593/966> (dostęp: 23.04.2020).

⁵J.S. Nye, *Przyszłość siły*, Warszawa 2012, s. 167.

⁶R. Łoś, *Soft power...*, Łódź 2017, s. 64.

⁷*Idem*, *Soft power we współczesnych stosunkach międzynarodowych*, [w:] *Stosunki międzynarodowe – wokół zagadnień teoretycznych*, red. K. Kącka, Toruń 2014, s. 250.

Źródła *soft power* należy szukać, po pierwsze, w kulturze danego kraju, ponieważ posiada ona bardzo ważny wpływ na kształtowanie się narodowej tożsamości. Po drugie, w wartościach politycznych, które wyrażają idee, jakimi państwo kieruje się zarówno wewnątrz, jak i na arenie międzynarodowej. To właśnie od ich atrakcyjności zależy międzynarodowe uznanie państwa. Zależy ono także od prowadzonej polityki zagranicznej, która powinna być realizowana w duchu idei i wartości danego państwa. Koncepcja *soft power* sprowadza się zatem do formy „przekonywania do własnej racji, włączania innych do własnego systemu wartości czy działań w jakiejś dziedzinie, poprzez przekonanie innych podmiotów o słuszności swoich zasad czy przedsięwzięć”⁸. Każde państwo, promując swoje wartości i idee, powinno mieć na uwadze to, że musi szanować je u innych państw, nawet w sytuacji, gdy są ze sobą sprzeczne.

Globalna sieć współzależności wymusza na państwie dostosowanie własnych *środków oddziaływania do sytuacji, w której przyszło mu uczestniczyć na arenie międzynarodowej*. Państwo powinno w pełni wykorzystywać swoje „zdolności do oddziaływania na inne podmioty poprzez szeroko rozumianą atrakcyjność kulturowo-polityczno-ekonomiczną”⁹. Jak widać, pojęcie *soft power* jest bardzo szerokie, odnosi się zarówno do zasobów państwa, jak i jego atrakcyjności i umiejętności/zdolności oraz działalności na arenie międzynarodowej.

Tym samym *soft power* należy uznać za strategię działalności państwa jako uczestnika stosunków międzynarodowych, która ma na celu miękkie wykorzystanie jego potęgi w ramach racjonalnie prowadzonej polityki zagranicznej, wykorzystując przy tym m.in. (miękkie) wywieranie wpływu, przekonywanie, przyciąganie, kreowanie wizerunku oraz promocję na arenie międzynarodowej. Właśnie na takie działania na początku XXI wieku przekierowała swoją politykę zagraniczną Republika Turcji.

Regionalizm jako nowe podejście do tureckiej polityki zagranicznej

Przejęcie władzy przez Partię Sprawiedliwości i Rozwoju (*Adalet ve Kalkınma Partisi*, AKP) w Turcji w 2002 roku doprowadziło do zmiany tego państwa ze statycznego uczestnika stosunków międzynarodowych na aktora prowadzącego proaktywną politykę zagraniczną, ukierunkowaną na globalną ekspansję swoich wpływów. Zmiana, jaką przeprowadziły władze w Ankarze, przyczyniła się do tego, „że polityka [zagraniczna i – Ł.S.F.] bezpieczeństwa Turcji przeniosła się z neutralności do aktywnej roli w okresie pozimnowojennym”¹⁰.

⁸M. Wielopolska-Szymura, *Radio dla zagranicy – od hard power do soft power w międzynarodowej nadawczości radiowej*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Litteraria Polonica” 2017, nr 1, s. 179–180.

⁹J. Sadłocha, *Pomiędzy miękką a twardą siłą: smart power*, „Wrocławskie Studia Politolologiczne” 2012, nr 13, s. 37.

¹⁰K. Bieniek, *Turkey's security in the 20th and 21st century*, [w:] *Changing the world: Social, cultural and political pedagogies in civic education*, ed. M. Champion, Kraków 2013, s. 205.

Doprowadziło to m.in. do napięcia turecko-amerykańskiego podczas II wojny w Zatoce Perskiej w 2003 roku, kiedy Turcja nie wyraziła zgody na wykorzystanie przez Stany Zjednoczone swojego terytorium do inwazji na Irak. Była to „decyzja ówczesnego ministra spraw zagranicznych kraju Ahmeda Davutoğlu, który nie zgodził się na otwarcie tzw. frontu tureckiego podczas drugiej wojny w Zatoce Perskiej”¹¹. Ważnym powodem odmowy było zagrożenie płynące ze strony irackich Kurdów, którzy upatrywali w tej sytuacji okazję na wybić się na niepodległość.

Polityka zagraniczna prowadzona przez AKP została oparta na tzw. ideologii nowoturckiej, polegającej na zmianach na płaszczyźnie tożsamościowej kraju, a także na reorganizacji dotychczasowej polityki oraz przebudowie wartości społeczno-politycznych, na których się opierała. Doprowadziły one do tego, że Turcja zaczęła koncentrować się „na sąsiednich regionach w celu zapewnienia stabilności i bezpieczeństwa”¹² oraz na sceptycyzmie wobec Stanów Zjednoczonych. Także zamrożenie akcesu Turcji do Unii Europejskiej przyczyniło się do tego, że władze w Ankarze porzuciły „tradycyjną, utrwaloną w okresie zimnej wojny rolę państwa peryferyjnego w stosunku do Unii Europejskiej czy NATO i [postanowiły – Ł.S.F.] wypracować własny paradygmat polityki międzynarodowej”¹³, oparty na przynależności Turcji do kontynentu azjatyckiego, Bliskiego Wschodu oraz świata islamu.

Dotychczasowy brak angażowania się w sprawy Bliskiego Wschodu należy uznać za największy błąd Ankary. Ignorowanie naturalnego zaplecza, jakim dla Turcji jest ten obszar, stanowiło znaczącą przeszkodę w prowadzeniu przez nią skutecznej polityki zagranicznej. Jedynie „wyłoniwszy się z cienia izolacjonizmu sprzed II wojny światowej i uzależnienia w czasie zimnej wojny, Turcja”¹⁴ może odgrywać znaczącą rolę w regionie. Powinna ona bronić swoich interesów zarówno na arenie międzynarodowej, jak i we własnym otoczeniu.

Takie podejście znacząco wpłynęło na kształtowanie się wizji geopolitycznej Ahmeta Davutoğlu¹⁵, który opracował nowatorską wizję pozycji Turcji na arenie międzynarodowej. Powinna ona korzystać nie tylko z potencjału gospodarczego, ale także z możliwości geograficznych oraz historycznych wynikających z dziedzictwa Imperium Osmańskiego. Powinna także prowadzić

¹¹J. Niemiec, *Kierunki oddziaływania Turcji wobec wyzwań regionalnej integracji politycznej w XXI wieku*, „Annales – Sectio M” 2017, nr 2, s. 155.

¹²K. Bieniek, *op. cit.*, s. 205.

¹³A. Urbanik, *Neosmanizm. Polityka zagraniczna Turcji okresu rządów Partii Sprawiedliwości i Rozwoju*, „Edukacja Humanistyczna” 2014, nr 2(31), s. 35.

¹⁴J.W. Walker, *Turkey's global strategy. Introduction: The sources of Turkish grand strategy – „strategic depth” and „zero-problems” in context*, ed. N. Kitchen, „IDEAS Reports. Special Reports” 2011, s. 6.

¹⁵Nauczyciel akademicki, doradca ds. międzynarodowych w rządzie Recepa Tayyipa Erdoğan (2003–2009), następnie minister spraw zagranicznych Turcji (2009–2014) i szef rządu oraz przewodniczący AKP (2014–2016).

„politykę utrzymania pokoju w szerokim pasie geograficznym, rozpościerającym się od Kaukazu, przez Bliski Wschód i region czarnomorski, a skończywszy na Bałkanach Zachodnich”¹⁶. Zadaniem władz w Ankarze jest prowadzenie takiej polityki, aby w przyszłości Turcja stała się liderem krajów muzułmańskich i uzyskała status światowego mocarstwa. Według Davutoğlu Turcja powinna prowadzić aktywną politykę zagraniczną, mającą na celu stworzenie „strategicznej głębi”, polegającej na rozszerzeniu tureckiej strefy wpływów głównie na wspomnianym obszarze bliskowschodnim, ale także na Zakaukaziu czy w Azji Centralnej. Głównym instrumentem budowy regionalizmu w tureckiej polityce zagranicznej jest rozwój bilateralnych relacji opartych na zasobach *soft power*, tj. odwoływanie się do wspólnej historii, kultury oraz religii, a także języka i pochodzenia.

„Strategiczna głębia” w myśli geopolitycznej Ahmeta Davutoğlu

Pierwszym filarem, na którym powinna opierać się „strategiczna głębia”, jest tzw. głębia geograficzna. Obszar euroazjatycki stanowi kluczową strefę dla światowej (geo)polityki, dlatego też Turcja, znajdująca się w jego centrum, będąc przy tym pomostem między Wschodem i Zachodem, powinna wykorzystać swoje położenie do rozszerzenia własnych wpływów poprzez stworzenie „strategicznej głębi”.

Davutoğlu uważał dotychczasowe (kemalistyczne) podejście do polityki zagranicznej za błędne, zaś Turcja, według niego, nie powinna poprzez swoje położenie geopolityczne pozwalać na rozprzestrzenianie się zachodniej strefy wpływów w regionach z nią graniczących. To podejście przeciwstawne interesom narodowym Turcji, ponieważ stanowi naruszenie jej naturalnego zaplecza, zwłaszcza gdy granice regionu zacierają się wskutek zwiększonego handlu, wspólnej historii i przenikania się kultur.

„Głębia geograficzna” stanowi zatem wypadkową nachodzących na siebie czynników (geo)politycznych (sieć powiązań politycznych), (geo)kulturowych (przenikanie się kultur, religii, tradycji) oraz (geo)ekonomicznych (sieć współzależności gospodarczych, energetycznych, łączności i komunikacji). Davutoğlu w tym kontekście wyróżnia trzy obszary (strefy) wpływów. Pierwszy to tzw. bliski obszar kontynentalny – „w przeciwieństwie do Niemiec, Turcja jest tak samo krajem europejskim, jak krajem azjatyckim”¹⁷. Wskazuje to na to, że Turcja jest położona na styku trzech kontynentów: europejskiego, azjatyckiego, a także afrykańskiego. Drugi to tzw. bliski obszar regionalny – „Turcja to nie tylko jakiś stary śródziemnomorski kraj. Jedną z ważnych cech odróżniających ją od, powiedzmy, Rumunii lub Grecji, jest to, że Turcja jest jednocześnie

¹⁶ T. Kopyś, *Polityka Turcji wobec Bałkanów Zachodnich po 2008 roku*, „Politeja” 2018, t. 15, nr 2(53), s. 128.

¹⁷ A. Murinson, *The Strategic Depth Doctrine of Turkish Foreign Policy*, „Middle Eastern Studies” 2006, Vol. 42, No. 6, s. 952.

krajem bliskowschodnim, jak i kaukaskim”¹⁸. Wskazuje to na to, że naturalnymi strefami wpływu dla Turcji jest kilka regionów, tj. Bałkany, Bliski Wschód, Kaukaz oraz Azja Centralna. Trzeci obszar wpływów stanowi tzw. bliski obszar morski, w tym kontekście podkreślone jest, że „Turcja jest tak samo krajem czarnomorskim, jak śródziemnomorskim”¹⁹, czyli posiada dostęp bezpośredni lub pośredni do najważniejszych handlowych dróg morskich.

Wszystko to sprawia, że Turcja to zarówno kraj europejski, jak i azjatycki, bałkański, jak i bliskowschodni, śródziemnomorski, jak i czarnomorski. Zatem „koncepcja strategicznej głębi stanowi teoretyczną ramę, która bada głównie kulturowe (cywilizacyjne), geograficzne i przestrzenne aspekty tureckiej polityki zagranicznej”²⁰. Turcja znajduje się w centrum wielu obszarów geopolitycznych, zaś w jej interesie narodowym leży aktywne zaangażowanie się w każdy region w sąsiedztwie. Powinna więc odejść od „poprzednich dyskursów polityki zagranicznej, które nie mogły skorzystać z zalet oferowanych przez bogate historyczne i geograficzne korzenie Turcji”²¹. Ponieważ stanowi ona pomost pomiędzy tymi regionami, zważywszy na ich różnorodność kulturową, musi zatem sformułować taką politykę zagraniczną, która to uwzględni.

Oczywiście, nie można zapomnieć, że położenie geopolityczne Turcji to nie tylko aspekt pozytywny, ale także negatywny. Obydwa opierają się na tym, że państwo to leży w centralnym punkcie, w którym przecinają się szlaki handlowe oraz komunikacyjne. W związku z tym stanowi ona bufor między państwami Bliskiego Wschodu, Półwyspu Bałkańskiego, Afryki Północnej, Zakaukazia, a także Federacji Rosyjskiej czy Azji Centralnej.

Położenie Turcji między „Wschodem” a „Zachodem” predestynuje ją do odgrywania roli promotora dialogu między „światem zachodnim” a „światem islamu” oraz inicjatora działań mających rozładowywać napięcia na tle kulturowym²².

Zapewnić jej to powinno status ośrodka komunikacji i wymiany towarów, tworząc z niej tym samym pewien łącznik pomiędzy tymi obszarami, nie tylko w strefie handlowej, ale także kulturowej. Tym samym Turcja musi sobie „wyznaczyć dalekosiężne cele i, co więcej, podejmowane działania muszą być regularne i jednolite, tak aby zachować spójność wizerunku i ugruntować pozycję w sferze międzynarodowej”²³. Powinno to podnieść rangę tego państwa

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ D.H. Aslan, O. Eralmac, S. Ozaydin, *Turkey's Foreign Policy and the Middle East under AKP Rule (2002–2012)*, „Zeszyty Naukowe Uczelni Vistula” 2016, Vol. 48(3), s. 7.

²¹ *Ibidem*.

²² A. Szymański, *Wpływ położenia geopolitycznego na politykę zagraniczną Turcji*, „Stosunki Międzynarodowe – International Relations” 2011, t. 44, nr 3–4, s. 189.

²³ P. Jędrowiak, K. Baraniuk, *Miękka siła „państw twardych” – porównanie Turcji i Rosji*, „Historia i Polityka” 2019, nr 29(36), s. 46.

zarówno w regionie, jak i na arenie międzynarodowej, dając jej możliwość osiągnięcia pozycji lidera.

Jednak takie położenie wpływa negatywnie na tureckie poczucie bezpieczeństwa, co wynika z niestabilności sąsiednich obszarów. Owa niepewność wymuszała na przestrzeni lat na Turcji jej statyczną politykę zagraniczną, co jednocześnie nie pozwalało jej na zmianę pozycji na arenie międzynarodowej czy wybicia się na pozycję regionalnego lidera.

Trzeba pamiętać, że obok położenia geograficznego, siły militarnej, gospodarczej oraz potencjału demograficznego, do wyznaczników potęgi państwa (a co za tym idzie, zapewnienia mu bezpieczeństwa) należy zaliczyć również tradycję, kulturę a także dziedzictwo historyczne²⁴, które wspólnie tworzą tzw. głębię historyczną²⁵. Umiejętne wykorzystanie wszystkich czynników ma warunkować uzyskanie przez państwo statusu mocarstwa. Tym samym „strategiczna głębia opiera się na głębi historycznej i głębi geograficznej. Davutoğlu określa głębię historyczną jako cechę kraju, który jest w epicentrum wydarzeń [historycznych]”²⁶. Związek Turcji z państwami muzułmańskimi poprzez wyznawaną religię daje władzom w Ankarze możliwość rozszerzenia swoich wpływów nie tylko na republiki posowieckie, ale także na arabskie kraje Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej.

Davutoğlu w swojej koncepcji wykorzystywał religijne dogmaty *tawhid* (jedność z Allahem) oraz *tanzih* (wiarę w czystość Allaha) do stworzenia paradygmatu jedności cywilizacji islamskiej pomimo różnic istniejących w jej odłamach. Próbował przy tym stworzyć podwaliny pod tzw. osmański obszar geopolityczny. Miało to posłużyć do odejścia

od wąskiego postrzegania polityki zagranicznej wyłącznie w zimnowojennych kategoriach bezpieczeństwa na rzecz wielkowsymulacji. Oznaczało to również, że Turcja nie mogła odcinać się od swoich historycznych korzeni, spuścizny osmańskiej i relacji ze światem arabskim i szerzej, pozaatlantyckim²⁷.

²⁴ Zob. Sz. Ananicz, *Samotność w cnocie. Ideologia nowoturecka w polityce zagranicznej Turcji*, „Punkt Widzenia” 2015, nr 49, s. 15.

²⁵ Przyglądając się „głębi historycznej”, można odnieść wrażenie, że istnieją dwie jej płaszczyzny, węższa i szersza. „Głębia historyczna” w węższym rozumieniu odnosi się do jedności kulturowej i językowej z ludami tureckimi. Ową jedność etniczno-kulturową z tymi regionami upatrywać można w tzw. głębi etnicznej, a zatem leży ona u podstaw idei panturkizmu i rozwijaniu przyjaznych relacji z tureckimi państwami na terenach Zakaukazia i Azji Centralnej. „Głębia historyczna” w szerszym rozumieniu odnosi się do jedności religijnej, która stanowi tzw. głębię religijną. Upatrywać jej należy w idei panislamizmu, która głosi nie tylko jedność ludów tureckich, ale całego świata muzułmańskiego.

²⁶ A. Murinson, *op. cit.*, s. 951.

²⁷ J. Wódka, *Polityka zagraniczna „nowej” Turcji. Implikacje dla partnerstwa transatlantyckiego*, Warszawa 2013, s. 43.

Cywilizacja islamska, powiązana wspólną historią i kulturą zakorzenioną w tych dogmatach, może stawić opór rozprzestrzenianiu się zachodniej myśli.

Zważywszy na to, że Turcja jest spadkobierczynią Imperium Osmańskiego, które niegdyś jednoczyło świat muzułmański, posiada ona naturalną zdolność do stania się muzułmańską potęgą. Przez wielu uznawana jest za

model, który wskazuje na kompatybilność islamu z wartościami demokratycznymi, sekularyzmem i zachodnią tradycją polityczną. Kluczem do sukcesu państw muzułmańskich miała być promowana koncepcja *moderate islam* – tak zwanego umiarkowanego islamu, stanowiącego przeciwagę dla fundamentalizmu muzułmańskiego²⁸.

Odcięcie się od dziedzictwa Imperium Osmańskiego, według Davutoğlu, było dla Turcji odrzuceniem jej własnej podmiotowości. Państwo stało się przez to introwertyczne, skupione jedynie na wewnętrznych sporach, problemach i podziałach oraz na konfliktowaniu się ze swoimi sąsiadami.

Turcja nie korzystała w pełni z potencjału wynikającego z jej położenia i bezpośrednich związków z kontynentem azjatyckim czy zakorzenienia w świecie muzułmańskim. Zamiast tego poświęciła się na rzecz integracji z UE i poddańczej relacji wobec Stanów Zjednoczonych. Davutoğlu zauważa, że Turcja nie może ciągle czekać na przyjęcie w struktury UE i musi opracować własną wielowektorową politykę zagraniczną, wykorzystując narzędzia *soft power*.

„Strategiczna głębia” jako doktryna polityki zagranicznej Turcji

Odstępując od kemalistycznego hasła „pokój w domu, pokój na świecie”, nowa polityka zagraniczna Turcji, odwołująca się do założeń koncepcji „strategicznej głębi”, miała opierać się na pięciu głównych zasadach. Pierwszą z nich jest „równowaga pomiędzy demokracją a bezpieczeństwem kraju”, dotycząca tego, że bezpieczeństwo można osiągnąć poprzez rozszerzenie swobód obywatelskich oraz budowę „państwa opartego na zasadach demokratycznych z poszanowaniem wartości islamu i obecnością tych wartości w przestrzeni publicznej”²⁹. Zmiany te wynikały z procesu akcesyjnego oraz z nacisku UE na przeprowadzenie w Turcji demokratycznych reform państwa. Zasada owa „sprowadza się do dążenia do tego, by wszystkie relacje zewnętrzne, w których Turcja pozostaje, oparte były na zasadzie wolności i zaufania”³⁰. Odegrała ona znaczącą rolę w tureckiej polityce regionalnej, zwłaszcza na Bliskim Wschodzie,

²⁸ A. Wójcik, *Czy współczesna Turcja może być modelem dla arabskiego Bliskiego Wschodu?*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2012, nr 1, s. 245.

²⁹ P. Jędrowiak, K. Baraniuk, *op. cit.*, s. 46.

³⁰ M. Szukdlarek, *Turcja w Unii Europejskiej – realna perspektywa czy polityczna fikcja?*, „Przełęcz Zachodni” 2015, nr 1, s. 77.

w której władze w Ankarze starały się promować tzw. turecki styl, oparty na islamie i demokracji.

Drugim filarem jest polityka „zero problemów z sąsiadami”, polegająca na poprawie relacji Turcji z wszystkimi otaczającymi ją państwami. Podjęto próby rozwiązania dotychczas istniejących animozji, a także

wypracowania sytuacji, w której bezpośrednie sąsiedztwo nie generuje zagrożeń dla realizacji nowej tureckiej polityki zagranicznej i umożliwia osiągnięcie nadrzędnego jej celu, jakim jest pozycja regionalnego mocarstwa oraz lidera i reprezentanta sunnickich państw Bliskiego Wschodu i północnej Afryki oraz tureckich państw Azji Centralnej³¹.

Prowadzenie takiej polityki miało służyć stworzeniu stabilnej przestrzeni wokół Turcji. Polityka ta miała także za zadanie „rozwiązywać problemy w stosunkach z sąsiadami, które blokują potencjał Turcji do odgrywania ważnej roli na scenie międzynarodowej (nierozwiązana kwestia cypryjska, zamrożone stosunki z Armenią, wrogie stosunki z Syrią itd.)”³². Niestety, zasada ta nie wytrzymała zderzenia z rzeczywistością, bo zapomniano, że próba rozwiązania problemu lub normalizacji stosunków z jednym krajem może spowodować zaognienie stosunków z innym.

Trzecią zasadą jest „rozwijanie relacji z państwami sąsiedniej strefy wpływów”. Celem Turcji stała się proaktywna polityka mająca służyć rozwiązywaniu już istniejących kryzysów w „bliskiej strefie wpływów” oraz zapobieganiu nowym, a także rozwijaniu przyjaznych relacji z innymi krajami. Tym samym Turcja powinna

polegać na eksponowaniu elementów tożsamości wschodniej (jak kultura czy religia) w kontaktach z partnerami ze wschodniej hemisfery, a zachodniej (jak ustabilizowana demokracja, poszanowanie praw człowieka, członkostwo w NATO czy kandydatura do UE) w relacjach z partnerami zachodnimi³³.

Zasada powyższa może „kreować wizerunek Turcji jako państwa konstruktywnego, dążącego do zachowania równowagi i korzystnego dla wszystkich rozwoju”³⁴. Przewiduje ona także aktywną rolę tego państwa w polityce międzynarodowej, jako globalnego aktora uczestniczącego w instytucjach międzynarodowych oraz biorącego aktywny udział w kwestiach dotyczących globalnej polityki.

³¹ *Ibidem*.

³² Sz. Ananicz, *op. cit.*, s. 17.

³³ M. Szkudlarek, *op. cit.*, s. 77.

³⁴ A. Urbanik, *op. cit.*, s. 36.

Czwarta zasada to „wielowektorowość polityki zagranicznej”. AKP zrozumiała, że prowadzenie jednowymiarowej polityki zagranicznej, opartej na jednym partnerze, stało się mało opłacalne i nie zmieni dotychczasowej pozycji Turcji na arenie międzynarodowej. Zasada owa

polega na wykorzystywaniu w budowie międzynarodowej pozycji Turcji z jednej strony czynników stosowanych tradycyjnie, jak siła ekonomiczna i potencjał wojskowy, z drugiej zaś odwoływaniu się do wspólnoty historycznej i kulturowej, jaka istnieje pomiędzy nią a państwami Azji Centralnej i Afryki Północnej³⁵.

Jednoznaczne stało się to, że Turcja musi stać się bardziej aktywna na arenie międzynarodowej oraz prowadzić w tym samym czasie zrównoważone relacje z różnymi międzynarodowymi aktorami. Tym samym turecka polityka zagraniczna nie może opierać się na jednym państwie czy regionie, ale powinna reprezentować pełen wachlarz możliwości, które powinny się poniekąd uzupełniać. Założenie to przewiduje również aktywny udział Turcji w międzynarodowych przedsięwzięciach, co umożliwiłoby ponowne zdefiniowanie tureckiej pozycji na arenie międzynarodowej

Ostatnią zasadą jest wykorzystanie „dyplomacji jako *soft power*”. Turecka dyplomacja powinna opierać się na promocji tureckiej kultury, prowadzeniu dialogu oraz współpracy z regionalnymi partnerami, wzajemnej zależności ekonomicznej i historycznym zrozumieniu. Musi być też „nastawiona na działania długofalowe i na żmudną, lecz konsekwentną budowę wizerunku i pozycji państwa na arenie międzynarodowej”³⁶. Wykorzystanie *soft power* „sprawdza się do możliwie najwyższej intensyfikacji kontaktów bilateralnych, których fundamentem powinny być regularne wizyty przedstawicieli państw na wszystkich szczeblach”³⁷. Zasada owa miała na celu odejście Turcji od polityki zastraszania na rzecz polityki przekonywania.

Ahmet Davutoğlu jako architekt globalnego wymiaru tureckiej polityki zagranicznej?

Myśl geopolityczna Ahmeta Davutoğlu zdominowała wizję tureckiej polityki zagranicznej w latach 2003–2016 oraz przyczyniła się do dążenia Ankary do przededefiniowania swojego miejsca w globalnej równowadze sił:

Postulowane przez A. Davutoğlu zerwanie z niezdrową zależnością od zachodnich partnerów ma na celu utworzenie nowego rozdziału w historii tureckich relacji zagranicznych, gdzie za pomocą aktywnej dyplomacji, umów handlowych i współpracy bilateralnej Turcja zdobędzie stabilną pozycję jako państwo rdzenia w regionie³⁸.

³⁵ M. Szkudlarek, *op. cit.*, s. 77.

³⁶ Sz. Ananicz, *op. cit.*, s. 17.

³⁷ M. Szkudlarek, *op. cit.*, s. 77.

³⁸ J. Niemiec, *op. cit.*, s. 155.

Turecka polityka „zero problemów z sąsiadami” jako swoje główne zadania wyznaczyła promowanie handlu i inwestycji na Bliskim Wschodzie, przyjaznych więzi z Irakiem, Syrią i Iranem oraz mediacji w konflikcie arabsko-izraelskim. W tym kontekście można mówić o Turcji jako o „państwie centralnym», tj. aktorze znajdującym się w centrum najważniejszych procesów rozgrywających się na arenie międzynarodowej i mającym wpływ na te procesy”³⁹. Postępująca współzależność gospodarcza stała się sposobem zapobiegania konfliktom w otaczających ją regionach.

Davutoğlu był zdeterminowany, aby wyznaczyć nowy cel dla Turcji, którym, oprócz aktywnego uczestnictwa na forach organizacji międzynarodowych oraz w globalnych instytucjach ekonomicznych i finansowych, powinno być dążenie do redefinicji ładu międzynarodowego. Zależało mu także na

zwiększeniu udziału tureckiej dyplomacji w pracach organizacji ponadnarodowych. W tej grupie znalazły się między innymi Organizacja Narodów Zjednoczonych, Sojusz Północnoatlantycki, Organizacja Współpracy Islamskiej, Unia Afrykańska, Organizacja Państw Amerykańskich oraz Stowarzyszenie Państw Karaibskich⁴⁰.

Między innymi dzięki takim działaniom Turcja otrzymała niestałe członkostwo w Radzie Bezpieczeństwa ONZ (2009–2010). Ważną rolę w tym procesie odegrał również rozwój bliskich stosunków ze wszystkimi wschodzącymi potęgami światowymi (Brazylią, Rosją, Indiami czy Chinami).

Turcja zaczęła odgrywać nadrzędną rolę w dialogu międzyreligijnym, który stał się jednym z jej głównych priorytetów, poprzez wykorzystanie swojego dziedzictwa historyczno-kulturowego, nie tylko w regionie, ale i na świecie. Spowodowane było to tym, że „równoważone podejście do wszystkich głównych regionalnych czy globalnych aktorów umożliwia, według Davutoğlu, prowadzenie przez państwo tureckie aktywnej polityki w bliższym i dalszym sąsiedztwie”⁴¹. Ścisłejsze stosunki ze wschodzącymi potęgami sprawiły, że ani Stany Zjednoczone, ani sama Unia Europejska nie zajmują dzisiaj w polityce zagranicznej Turcji tego samego miejsca jak w okresie zimnowojennym czy jeszcze na początku XXI wieku.

To z inicjatywy tego polityka Turcja podjęła wysiłki na rzecz rozwiązania lokalnych sporów na Bałkanach, Kaukazie Południowym i Bliskim Wschodzie i „stała się jednym z głównych graczy w regionie bliskowschodnim, a jej aspiracje sięgają nawet dalej – do Afryki, Azji Środkowej, Azji Południowo-Wschodniej, a nawet Ameryki Łacińskiej”⁴². Trójstronne mechanizmy konsultacji

³⁹ A. Szymański, *op. cit.*, s. 186.

⁴⁰ A. Urbanik, *op. cit.*, s. 36.

⁴¹ A. Szymański, *op. cit.*, s. 186.

⁴² P. Osiewicz, *Wpływ procesu zmian politycznych w państwach arabskich na politykę zagraniczną Turcji po 2010 roku*, „Przegląd Strategiczny” 2013, nr 1, s. 148.

między Bośnią i Hercegowiną, Serbią i Kosowem były konstruktywnymi inicjatywami wspierającymi integrację regionalną z organami transatlantyckimi i europejskimi. Doprowadzono nawet do mediacji z sąsiadującą Armenią, które przeszły do opinii publicznej jako „dyplomacja futbolowa”⁴³.

Kolejnym z działań globalnych zainicjowanych przez Davutoğlu była wspólna inicjatywa z Brazylią dotycząca irańskich rozmów nuklearnych. Turcja chciała „budować swoje wpływy w regionie, jak również angażować się jako mediator na rzecz rozwiązywania sporów i konfliktów regionalnych”⁴⁴. Chociaż Waszyngton odrzucił umowę, po raz pierwszy ukazany został potencjał wschodzących mocarstw (Turcji i Brazylii) jako mediatorów na arenie międzynarodowej.

Rosnące zainteresowanie Turcji dotychczas zaniedbanymi częściami świata jest kolejną cechą wdrażania doktryny Davutoğlu. Afryka Subsaharyjska i Ameryka Łacińska przyciągnęły bezprecedensową uwagę tureckich władz dyplomatycznych, ponieważ

aktywny rozwój stosunków Turcji dotyczy, zgodnie z globalnymi ambicjami, nie tylko najbliższego sąsiedztwa, ale też państw, które są położone nieco dalej w danych regionach [...] lub znajdują się w odległych częściach świata, na innych kontynentach⁴⁵.

W Turcji zorganizowano wiele szczytów Turcja–Afryka z udziałem licznych przywódców afrykańskich. Davutoğlu zainicjował ponadto otwarcie nowych ambasad w Afryce Subsaharyjskiej i Ameryce Łacińskiej.

Ankara zaczęła szukać swojej roli w przebudowie światowego porządku, która będzie ją odróżniać od innych potęg. Davutoğlu w prowadzonej przez siebie polityce zagranicznej kierował się przekonaniem, że Turcja ma do odegrania ważną rolę w procesie powstawania nowych globalnych norm ekonomicznych, politycznych i kulturowych.

Podsumowanie

Koncepcja *soft power* w dzisiejszych czasach stanowi najbardziej powszechną i skuteczną strategię działalności państwa na arenie międzynarodowej. Państwo poprzez miękkie wykorzystanie swojej potęgi w ramach racjonalnie

⁴³ Skutkiem tzw. dyplomacji futbolowej były protokoły z Zurychu z 10 października 2009 roku, dotyczące rozwoju stosunków dwustronnych oraz nawiązania stosunków dyplomatycznych. Miały one stanowić ramy normalizacji kontaktów między Turcją i Armenią, jednak proces ich ratyfikacji, po pierwsze, został zawieszony przez władze w Erewaniu, a po drugie, zostały one wycofane z obrad tureckiego parlamentu.

⁴⁴ A. Wójcik, *op. cit.*, s. 247.

⁴⁵ A. Szymański, *op. cit.*, s. 190.

prowadzonej polityki zagranicznej może nawiązywać relacje (polityczne, ekonomiczne oraz społeczno-kulturowe) z innymi uczestnikami stosunków międzynarodowych. Może także wywierać na nich pozytywny wpływ, co umacnia jego prestiż i wpływa na jego promocję.

To właśnie byłego premiera Ahmeta Davutoğlu należy określić jako architekta aktywnego wymiaru tureckiej polityki zagranicznej, ponieważ jego koncepcja „strategicznej głębi” spowodowała dużą zmianę w polityce zagranicznej Turcji w latach 2003–2016. Turcja odeszła wówczas od argumentów siły i zaczęła polegać na zdolności do osiągnięcia celu bez użycia środków wojskowych bądź ekonomicznych. W ten sposób całkowicie zmieniła styl uprawiania swojej polityki, który wcześniej opierał się na zastraszaniu przeciwnika.

Wraz z koncepcją „strategicznej głębi” Turcja przełamała swoją peryferyjną mentalność. Państwo zaczęło opierać się na pewności siebie, a także na ambicji, że może pełnić rolę nie tylko regionalnego, ale światowego mocarstwa, potrafiącego zapewnić bezpieczeństwo zarówno w aspekcie międzynarodowym, jak i wewnętrznym.

Racjonalne wykorzystanie potęgi (położenie między trzema kontynentami, szybkość przyrostu naturalnego, dobrze rozwijająca się gospodarka, silna armia oraz korzystanie z dziedzictwa osmańskiego) pozwoliło Turcji na prowadzenie aktywnej dyplomacji (będącej narzędziem *soft power*). Rezultatem tego było podjęcie się roli mediatora w sporach regionalnych i pozaregionalnych. Dzięki tym działaniom Turcja wyszła z cienia Stanów Zjednoczonych i zaczęła być postrzegana jako integralna część globalnej wspólnoty. Jeśli chodzi o samą postawę Turcji, to w kontekście historycznym, jako osierocona córka po Imperium Osmańskim, w swoim resentymentencie zaczęła ona kierować się pamięcią o wielkości i potędze, jaką cieszyła się jej matka.

Bibliografia

- Ananicz Sz., *Samotność w cnocie. Ideologia nowoturecka w polityce zagranicznej Turcji*, Warszawa 2015.
- Aslan D.H., Eralmac O., Ozaydin S., *Turkey's Foreign Policy and the Middle East under AKP Rule (2002–2012)*, „Zeszyty Naukowe Uczelni Vistula” 2016, 48(3), s. 5–24.
- Bieniek K., *Turkey's security in the 20th and 21st century*, [w:] *Changing the world: Social, cultural and political pedagogies in civic education*, ed. M. Campion, Kraków 2013, s. 195–206.
- Jędrowiak P., Baraniuk K., *Miękka siła „państw twardych” – porównanie Turcji i Rosji*, „Historia i Polityka” 2019, nr 29(36), s. 43–56.
- Kopyś T., *Polityka Turcji wobec Bałkanów Zachodnich po 2008 roku*, „Politeja” 2018, t. 15, nr 2(53), s. 127–149.

- Łoś R., *Soft power we współczesnych stosunkach międzynarodowych*, [w:] *Stosunki międzynarodowe – wokół zagadnień teoretycznych*, red. K. Kącka, Toruń 2014, s. 235–253.
- Łoś R., *Soft power we współczesnych stosunkach międzynarodowych*, Łódź 2017.
- Murinson A., *The Strategic Depth Doctrine of Turkish Foreign Policy*, „Middle Eastern Studies” 2006, Vol. 42, No. 6, s. 945–964.
- Niemiec J., *Kierunki oddziaływania Turcji wobec wyzwań regionalnej integracji politycznej w XXI wieku*, „Annales – Sectio M” 2017, nr 2, s. 151–167.
- Nye J.S., *Przyszłość siły*, Warszawa 2012.
- Nye J.S., *Soft power. Jak osiągnąć sukces w polityce światowej*, Warszawa 2007.
- Ociepka B., *Miękka siła i dyplomacja publiczna Polski*, Warszawa 2013.
- Osiewicz P., *Wpływ procesu zmian politycznych w państwach arabskich na politykę zagraniczną Turcji po 2010 roku*, „Przegląd Strategiczny” 2013, nr 1, s. 139–152.
- Potocki R., Miłoszewska D., *Rola „soft power” w środowisku międzynarodowym*, <https://repozytorium.amu.edu.pl/handle/10593/966> (dostęp: 23.04.2020).
- Sadłocha J., *Pomiędzy miękką a twardą siłą: smart power*, „Wrocławskie Studia Polilogiczne” 2012, nr 13, s. 37–46.
- Szkudlarek M., *Turcja w Unii Europejskiej – realna perspektywa czy polityczna fikcja?*, „Przegląd Zachodni” 2015, nr 1, s. 71–88.
- Szymański A., *Wpływ położenia geopolitycznego na politykę zagraniczną Turcji*, „Stosunki Międzynarodowe – International Relations” 2011, t. 44, nr 3–4, s. 179–195.
- Urbanik A., *Neosmanizm. Polityka zagraniczna Turcji okresu rządów Partii Sprawiedliwości i Rozwoju*, „Edukacja Humanistyczna” 2014, nr 2(31), s. 29–44.
- Walker J.W., *Turkey’s global strategy. Introduction: The sources of Turkish grand strategy – „strategic depth” and „zero-problems” in context*, ed. N. Kitchen, „IDEAS Reports. Special Reports” 2011, s. 6–12.
- Wielopolska-Szymura M., *Radio dla zagranicy – od hard power do soft power w międzynarodowej nadawczości radiowej*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica” 2017, nr 1, s. 169–184.
- Wódka J., *Polityka zagraniczna „nowej” Turcji. Implikacje dla partnerstwa transatlantyckiego*, Warszawa 2013.
- Wójcik A., *Czy współczesna Turcja może być modelem dla arabskiego Bliskiego Wschodu?*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2012, nr 1, s. 243–255.

Dorota Siemińska*

<https://doi.org/10.18778/8220-375-2.07>

Koreańska Fala jako główne narzędzie *soft power* Korei Południowej

Abstract

Korean Wave as the main soft power tool of South Korea

The Korean Wave is a very important element of South Korea's soft power and has been bringing a lot of benefits to the country for many years. Over the past decade, it has evolved into a global sensation and gradually the whole world is becoming interested in it. This is a phenomenon worth investigating due to the wide range of aspects in which it applies. Politicians around the world recognize it as a powerful phenomenon and it appears in the speeches of not only the presidents of South Korea, but also foreign presidents in relation to the Korean state. In addition to politics, the Korean Wave also helps to increase the level of the economy and influences social views. The main purpose of this work was to show the impact of the Korean Wave and how the government uses it to build the image of the country. The methodology used to study this topic is mainly qualitative and quantitative data. The author also uses a comparative method, discussing, for example, the views of different countries on the Korean Wave and its impact on mutual relations. The work answers the questions: how the Korean Wave has changed over the past twenty years; how the head of state connects official meetings with Korean culture; how it affects relations with specific countries. The thesis was adopted: The Korean Wave has a positive impact on building the image of the state, and the Korean government has noticed its potential and skilfully uses it. As a result of the analysis of available literature and Internet data, this thesis has been confirmed.

Keywords: soft power, Korean Wave, culture, politics

Słowa kluczowe: *soft power*, Koreańska Fala, kultura, polityka

Wprowadzenie

Kultura jest obecna na każdym kroku i w każdym aspekcie naszego życia. Wiele krajów posiada własną kulturę, którą pielęgnuje poprzez podtrzymywanie tradycji. Niektóre z nich rodzą się poprzez połączenie istniejących już wcześniej z zupełnie nowymi elementami. Koncept kultury jest ściśle powiązany

* Absolwentka studiów I stopnia, kierunek *stosunki międzynarodowe*, specjalność *Asian Studies* na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politologicznych Uniwersytetu Łódzkiego, studentka studiów II stopnia, kierunek *stosunki międzynarodowe*, specjalność *orientalna* WSMiP UŁ; e-mail: dorota.sieminska@unilodz.eu.

z kulturą popularną, która zapewnia rozrywkę i daje początek wielu ciekawym pasjom. Niektóre z nich są rozpoznawalne na całym świecie i mają znaczący wpływ nie tylko na społeczeństwo, ale także na strefy biznesu i polityki. Tak jest w przypadku kultury popularnej Korei Południowej, szerzej znanej pod nazwą Koreańskiej Fali lub *Hallyu*, w ostatnich latach rozwijającej się niezwykle dynamicznie i wciąż zdobywającej tłumy nowych odbiorców.

Koreańska Fala była początkowo popularna tylko w Azji Wschodniej, obecnie jej wpływy sięgają każdego zakątka świata. Związany z nią przemysł prosperuje bardzo dobrze i przynosi duży dochód koreańskiej gospodarce. Ludzie na całym świecie lubią koreańską muzykę, filmy, kosmetyki, jedzenie i wiele innych. Wzrosła liczba osób podróżujących do Korei Południowej, tak jak zainteresowanie językiem koreańskim i tradycjami tego kraju. Będąc tak potężnym zjawiskiem, Koreańska Fala stała się kluczowym elementem południowokoreańskiego *soft power*, które opiera się na zdolności państwa do zdobywania wpływów dzięki atrakcyjności własnej kultury i polityki. Rząd Korei Południowej oficjalnie promuje i finansuje Koreańską Falę, a inne kraje marzą o odniesieniu takiego samego sukcesu. Celem niniejszego artykułu jest ukazanie wpływów *Hallyu* oraz tego, jak rząd Korei Południowej wykorzystuje jej potencjał w sferze politycznej.

Aby lepiej zrozumieć fenomen, jakim stała się Koreańska Fala, powinniśmy cofnąć się do jej początków. Wywodzi się ona z Korei Południowej i zyskała rozpoznawalność dzięki erze Internetu i social mediów. Termin ten, w języku koreańskim funkcjonujący jako *Hallyu*, został stworzony w 1999 roku przez chińskich dziennikarzy, którzy byli zafascynowani gwałtownym wzrostem popularności południowokoreańskiej kultury i rozrywki w Chinach¹. Na Koreańską Falę składa się każdy aspekt kultury Korei, od muzyki (k-popu) i dram (seriali telewizyjnych) po język, kuchnię i tradycje². Światowy zasięg doprowadził do używania jej jako narzędzia *soft power*, wpłynął na społeczeństwo i stworzył dochodowy biznes. Tak zwana Pierwsza Fala *Hallyu*, która trwała od 1997 do 2007 roku, skupiała się głównie na eksporcie programów telewizyjnych i filmów. Dla kontrastu, trwająca od 2008 roku do dziś, Druga Fala *Hallyu* kładzie nacisk na kreatywne treści i technologie cyfrowe³. Rząd Korei Południowej odgrywa znaczącą rolę w finansowaniu *Hallyu* i promuje Koreańską Falę jako oficjalną politykę mającą na celu poprawę ekonomii państwa. Rozpowszechnianie się zjawiska można porównać do japońskiej kultury popularnej w latach 2000., na przykład anime, gry i jedzenie. Era cyfrowa odgrywa

¹S. Lee, *The Korean Wave: The Seoul of Asia*, „The Elon Journal of Undergraduate Research in Communications” 2011, Vol. 2, No. 1, s. 86.

²R. Lukmanda, *Popular Culture through Globalization. The Power of Hallyu*, https://www.academia.edu/9339896/Popular_Culture_through_Globalization_The_Power_of_Hallyu (dostęp: 1.12.2019).

³D. Jin, *New Korean Wave: Transnational Cultural Power in the Age of Social Media*, University of Illinois Press 2016, s. 8–9.

kluczową rolę w odbiorze *Hallyu*, ponieważ jest ona konsumowana głównie poprzez Internet i social media⁴.

Koreańska Fala składa się z wielu elementów, zaś najbardziej znany jest k-pop. Ten gatunek muzyczny zaczął być popularny na wielką skalę w ostatniej dekadzie. Powstał z połączenia elementów zachodnich i kultury azjatyckiej i stanowi mieszankę innych gatunków, takich jak hip-hop, jazz, R&B czy reggae⁵. Przełomem dla koreańskiego popu był występ grupy Seo Taiji and Boys w 1992 roku. Był to szok kulturowy dla Korei Południowej, ponieważ piosenka była silnie inspirowana amerykańskim hip-hopem. W latach 80. Południowi Koreańczycy byli zmuszani do słuchania patriotycznych utworów, takich jak *Och, Republika Korei!*, ponieważ jedynie treści zatwierdzone przez rząd były dopuszczane do emisji. Taka cenzura popkultury została zapoczątkowana przez ówczesnego dyktatora Park Chung-hee i utrzymywana przez wiele lat po jego śmierci w 1979 roku⁶. Z powodu tak wielkich restrykcji różnorodność muzyki dostępnej dla mieszkańców kończyła się na balladach. Właśnie dlatego telewizyjny debiut Seo Taiji and Boys był nietypowy i pokazał, że rozwój kulturalny i otwartość na wpływy zewnętrzne stały się możliwe. Sam zespół został swego rodzaju symbolem, wyrażającym proces zmian nie tylko branży kulturowej, ale całego państwa⁷. Grupa została wybrana jako jedna z 50 postaci, które od 1945 roku znacząco wpłynęły na koreańskie społeczeństwo⁸.

W latach 60. XX wieku Korea Południowa była jednym z najbiedniejszych krajów, z 34. PKB na świecie (3,9 miliarda dolarów), a w 1996 roku, krótko po rozwiązaniu Seo Taiji and Boys, zajmowała 11. miejsce (598 miliardów dolarów). W 2017 roku posiadała już dochody rzędu półtora biliona dolarów rocznie i obecnie utrzymuje pozycję jednego z najbogatszych państw na świecie⁹. Koreański biznesmen i były artysta Lee Soo-man, zainspirowany sukcesem grupy Seo Taiji and Boys, wpadł na pomysł podboju świata poprzez muzykę. Znalazł niszę na rynku i zapoczątkował sprzedaż muzyki jako towaru kulturalnego. Na każdym kroku podkreślał, że jest ona produkowana właśnie w Korei. Kiedy w 1997 roku kraj został dotknięty przez Azjatycki Kryzys Finansowy, rząd Korei Południowej miał taki sam pomysł jak Lee Soo-man i przedstawiał kulturę jako towar eksportowy. W 1999 roku uchwalono ustawę poświęconą

⁴ Y. Kuwahara, *The Korean Wave: Korean Popular Culture in Global Context*, Palgrave Macmillan 2014, s. 1.

⁵ T.N. Laurie, *Global Glam and Popular Music Style and Spectacle from the 1970s to the 2000s*, New York 2016, s. 216–217.

⁶ E. Klein, J. Posner, *K-pop, Explained*, Netflix, USA, 30.05.2018.

⁷ *Ibidem*.

⁸ D. Shim, *Hybridity and the rise of Korean popular culture in Asia*, „Journal of Media, Culture & Society” 2006, Vol. 28, No. 1, s. 36–37.

⁹ World Bank, *GDP (Current US\$) Korea, Rep*, <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=KR> (dostęp: 1.12.2019).

wspieraniu sztuki i obiecano przeznaczyć co najmniej jeden procent całego budżetu państwa na kulturę¹⁰.

Kluczowym momentem w prezentacji Koreańskiej Fali globalnej publiczności był rok 2012. Gdy artysta PSY (Park Jae-sang) wydał utwór o nazwie *Gangnam Style*, oczy świata zwróciły się w kierunku Korei. Jako pierwszy w historii film przełamał barierę miliarda wyświetleń na portalu YouTube i zapoznał wiele osób z koreańską kulturą popularną. Wcześniej mało kto spoza Korei Południowej wiedział o k-popie czy miał jakiegokolwiek pojęcie na temat koreańskiej kultury. Piosenka nawiązuje do zamożnej koreańskiej dzielnicy Gangnam, często porównywanej do Midtown w Nowym Jorku lub Beverly Hills w Kalifornii. Dawniej były tam pola uprawne, a obecnie to centrum mody, symbol luksusowego życia i materializmu, generujący 7% PKB¹¹.

Koreańska Fala jako *soft power* oraz działania rządu

Korea Południowa w umiejętny sposób wykorzystuje swoją kulturę jako narzędzie *soft power*. Po raz pierwszy koncept ten przedstawił Joseph S. Nye w książce *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power*, kiedy opisywał Stany Zjednoczone jako najpotężniejszy naród w dziedzinie atrakcyjności, poza posiadaniem ogromnych zasobów militarnych i statusu jednej z największych gospodarek na świecie¹². Zdefiniował on siłę jako zdolność wywierania wpływu na działania innych i osiągnięcia pożądanego rezultatu. Istnieją trzy rodzaje siły: twarda (*hard power*), miękka (*soft power*) oraz połączenie tych dwóch, zwana inteligentną (*smart power*). W kontekście *hard power* kontrola uzyskiwana jest poprzez groźby lub wymuszenia, natomiast *soft power* wykorzystuje przyciąganie uwagi i kierowanie współpracą w taki sposób, aby ludzie robili to, czego się od nich oczekuje¹³.

Jako pierwszy możliwość wykorzystania kultury koreańskiej jako narzędzia *soft power* zauważył Kim Gu, szósty i ostatni prezydent Rządu Tymczasowego Republiki Korei (1927, 1939–1948). Jego autobiografia *Baekbeomilji* (Dziennik Baekbeom), opublikowana po raz pierwszy w 1947 roku, jest niezwykle istotna dla koreańskich historyków, a rząd nadał jej status skarbu kultury. W książce tej Kim Gu podkreśla pragnienie narodu koreańskiego bycia siłą kulturalną, a nie militarną:

Chcę, aby nasz naród był najpiękniejszy na świecie. Nie mam na myśli najpotężniejszego narodu. Ponieważ odczułem ból związany z inwazją innego narodu, nie chcę, aby mój naród najechał innych. Wystarczy, że

¹⁰ E. Klein, J. Posner, *op. cit.*

¹¹ N. Duran, *OPPA GANGNAM STYLE PHENOMENON: Dance Craze, Images, and the Perception of the Philippine Audience*, https://www.academia.edu/7590669/OPPA_GANGNAM_STYLE_PHENOMENON_Dance_Craze_Images_and_the_Perception_of_the_Philippine_Audience (dostęp: 1.12.2019).

¹² J.S. Nye, *Soft Power: The Means to Success in World Politics*, New York 2004, s. XI.

¹³ *Ibidem*, s. 68.

nasze bogactwo wzbogaci nasze życie, wystarczy, że nasza siła jest w stanie zapobiec obcym najazdom. Jediną rzeczą, której pragnę w nieskończonej ilości, jest siła szlachetnej kultury. Jest tak, ponieważ siła kultury zarówno nas cieszy, jak i daje szczęście innym¹⁴.

Pierwszym prezydentem, który oficjalnie wspominał o fenomenie *Hallyu* był Kim Dae-jung. W przemówieniu na Trzeciej Konferencji Promowania Turystyki w 2001 roku¹⁵ podkreślił on znaczenie rozwoju branży turystycznej i wkład kultury kraju we wzrost gospodarczy. Podczas Pierwszej Fali *Hallyu* rząd koreański wspierał przemysł kulturalny tylko pośrednio. Wraz z przejściem w Drugą Falę skupiono się na polityce kulturalnej, a rząd zaczął bezpośrednio i aktywnie wspierać oraz finansować ten fenomen. Pionierami tej zmiany byli prezydenci Lee Myung-bak i Park Geun-hye¹⁶.

Niedługo później zauważono, że odpowiednia organizacja światowych wydarzeń jest oznaką nowoczesności i niezwykle opłacalną reklamą dla kraju. Pierwszymi próbami przedstawienia państwa koreańskiego międzynarodowej publiczności były Letnie Igrzyska Olimpijskie w 1988 roku oraz Mistrzostwa Świata w Piłce Nożnej w 2002 roku. Te dwa wydarzenia były nie tylko wyjątkowymi okresami w historii tego kraju, ale także poważnymi projektami, w które była zaangażowana koreańska gospodarka i polityka. Kiedy jakieś państwo jest gospodarzem Igrzysk Olimpijskich, zyskuje ono szacunek i jest postrzegane jako ważny aktor na scenie międzynarodowej. Korea wykorzystwała wydarzenia sportowe, aby stworzyć swój pozytywny wizerunek. Na poziomie krajowym nastąpiło skierowanie polityki w kierunku stosunków międzynarodowych z włączeniem kultury¹⁷.

Ministerstwo Spraw Zagranicznych Korei Południowej jest zaangażowane w globalną promocję *Hallyu*. Jednym z największych organizowanych przez nie wydarzeń jest coroczny K-Pop World Festival. To doskonała okazja dla fanów, aby zasmakować życia gwiazdy k-popu. Grupy taneczne i wokalne z całego świata przesyłają zgłoszenia, a następnie kilkoro szczęśliwców jest zapraszanych przez rząd, aby zaprezentować się w koreańskim mieście Changwon¹⁸.

W 2018 roku Republika Korei była gospodarzem Zimowych Igrzysk Olimpijskich w Pyeongchangu. Podczas tak ważnego wydarzenia rząd koreański po raz kolejny polegał na kulturze popularnej swojego kraju. Na ceremonii

¹⁴ Kim Koo, https://en.wikipedia.org/wiki/Kim_Koo (dostęp: 1.12.2019).

¹⁵ D. Jin, T. Kim, *Cultural Policy in the Korean Wave: An Analysis of Cultural Diplomacy Embedded in Presidential Speeches*, „International Journal of Communication” 2016, Vol. 10, s. 5522.

¹⁶ D. Jin, *op. cit.*, s. 67.

¹⁷ J. Kim, *Rethinking Media Flow under Globalisation: Rising Korean Wave and Korean TV and Film Policy since 1980s*, Centre for Cultural Policy Studies of University of Warwick, maj 2007, s. 150–152.

¹⁸ Ministry of Foreign Affairs in South Korea, *Foreign Ministry to Host a K-Pop Show as Part of Hallyu Diplomacy*, 3.05.2012, https://www.mofa.go.kr/eng/brd/m_5676/view.do?seq=311119&srchFr=&srchTo=&srchWord=&srchTp=&multi_itm_seq=0&itm_seq_1=0&itm_seq_2=0&company_cd=&company_nm=&page=404&titleNm= (dostęp: 1.12.2019).

zamknięcia wystąpiły koreańskie gwiazdy rozpoznawalne na całym świecie – wokalistka CL z zespołu 2NE1 oraz grupa EXO. Transmisja wydarzenia przyciągnęła nie tylko rzesze fanów, ale sprawiła również, że wiele osób, które miały styczność z koreańską popkulturą, zaczęło zgłębiać temat. Kolejny raz działania rządu, wspomagane działaniami mediów, przyczyniły się do efektywnego *soft power*¹⁹. Po sukcesie Zimowych Igrzysk zespół EXO został nagrodzony przez Korea Minting, Security Printing & ID Card Operation Corporation (KOMSCO – koreańska korporacja rządowa odpowiedzialna za emisję koreańskiej waluty won oraz innych ważnych dokumentów i kart, takich jak dowody osobiste) specjalnymi medalami. To jedyna grupa k-popowa, która otrzymała tego rodzaju prestiżową nagrodę z rąk rządu za gigantyczny wkład w globalną promocję kultury koreańskiej²⁰.

Koreańska Fala w działaniach głowy państwa

Od kilku lat czołowi koreańscy politycy otwarcie wprowadzają elementy Koreańskiej Fali do swoich kampanii prezydenckich. Gdy w 2012 roku kandydaci Park Geun-hye i Moon Jae-in walczyli o władzę, koreańska popkultura przysłała im na ratunek, ponieważ oboje wykorzystali piosenki k-popowe jako motywy przewodnie swoich kampanii. Wraz z rosnącą popularnością *Hallyu* wśród młodych ludzi politycy coraz chętniej wspierają ten nowy gatunek muzyki i stopniowo wprowadzają go do swojej działalności²¹.

Podczas sprawowania swojego urzędu prezydent Park Geun-hye była świadoma rosnącej popularności Koreańskiej Fali, wspierała ją i promowała. Zwracając się do narodu w przemówieniu inauguracyjnym, podkreśliła ogromne znaczenie kultury w funkcjonowaniu państwa: „W XXI wieku kultura jest potęgą. To era, w której wyobraźnia staje się twórczą treścią. Na całym świecie Koreańska Fala jest przyjmowana z wielką sympatią, która nie tylko wywołuje szczęście i radość, ale także wzbudza dumę u wszystkich Koreańczyków”²². Jej wizyty dyplomatyczne w wielu krajach były często związane z wydarzeniami kulturalnymi. Zawsze próbowała przekazywać koreańskie tradycje i kulturę. Podkreślała ogromne znaczenie wymiany kulturowej w budowaniu długoterminowych relacji²³. Na przykład, w grudniu 2015 roku w Pradze, podczas

¹⁹ M. Belam, *EXO: K-pop boyband thrills Winter Olympics closing ceremony*, „The Guardian”, 24.02.2018, <https://www.theguardian.com/sport/2018/feb/24/who-are-exo-the-boyband-about-to-thrill-the-winter-olympics-south-korea-k-pop/> (dostęp: 1.12.2019).

²⁰ Y. Magcamit, *EXO Becomes First K-Pop Act to Be Awarded Own Commemorative Medals*, „Hello Kpop”, 18.04.2018, <https://www.hellokpop.com/news/exo-receives-komsco-official-commemorative-medals/> (dostęp: 1.12.2019).

²¹ I. Oh, H. Lee, *K-pop in Korea: How the Pop Music Industry is Changing a Post-developmental Society*, „Cross-Currents: East Asian History and Culture Review” 2013, No. 9, s. 116–118.

²² Yonhap News Agency, *Full text of Park's inauguration speech*, 25.02.2013, <https://en.yna.co.kr/view/AEN20130225001500315> (dostęp: 1.12.2019).

²³ A. Faure, *K-Culture Diplomacy: From São Paulo to Tehran*, „The Diplomat”, 10.05.2016, <https://thediplomat.com/2016/05/k-culture-diplomacy-from-sao-paulo-to-tehran/> (dostęp: 1.12.2019).

spotkania z przedstawicielami Grupy Wyszehradzkiej (V4) – Czech, Węgier, Polski i Słowacji, Park przygotowała minikoncert z udziałem popularnych grup k-popowych Red Velvet i SHINee. Na zakończenie prezydent wygłosiła przemówienie, mówiąc, że jest wdzięczna za popularność *Hallyu* zagranicą i za sposób, w jaki łączy ona ludzi pomimo różnych języków i odległości²⁴.

Abstrahując od odwołania jej ze stanowiska w 2017 roku w związku ze skandalem politycznym, w przeszłości Park Geun-hye nie była postrzegana jako dobra kandydatka na prezydenta, a koreańska kultura stała się nawet swoistą bronią przeciwko niej. Władze Korei Północnej zamieściły w Internecie parodię piosenki *Gangnam Style* z udziałem Park Geun-hye, zatytułowaną *Yushin Style*. Utwór miał na celu krytykę jej poparcia dla dawnego systemu autokratycznych rządów Yushin, ustanowionego przez jej ojca, dyktatora Park Chung-hee²⁵.

Obecny prezydent Republiki Korei Moon Jae-in również zdaje sobie sprawę z siły *Hallyu*, wspiera jej rozwój i wykorzystuje ją do tworzenia przyjaznej atmosfery podczas oficjalnych spotkań na szczeblu międzynarodowym. W listopadzie 2017 roku, kiedy prezydent Stanów Zjednoczonych Donald Trump odwiedził Koreę, członek zespołu k-popowego SHINee towarzyszył jego małżonce, Pierwszej Damie Melanii Trump podczas pobytu. Kiedy Moon Jae-in udał się do Indonezji na spotkanie z prezydentem Joko Widodo, obdarował jego córkę albumem grupy EXO z podpisami członków zespołu, a także nagraniem z udziałem grupy SHINee, w którym muzycy składali jej gratulacje z okazji ślubu²⁶. W grudniu 2017 roku miało miejsce istotne wydarzenie pomiędzy Chinami i Koreą Południową – szczyt Partnerstwa Handlowego Korea-Chiny w Pekinie. Koreański prezydent zabrał wówczas ze sobą członków grupy EXO oraz aktorkę Song Hye-kyo jako oficjalnych ambasadorów kultury. Wyróżniającym się zabiegiem koreańskiej dyplomacji publicznej była wizyta prezydenta Republiki Korei w Pyeongyangu w celu rozmów z Najwyższym Przywódcą Korei Północnej Kim Jong-unem. Wtedy to około 40 artystów po raz pierwszy zaprezentowało się na północnokoreańskiej scenie. Podobno Kim specjalnie dopasował swój grafik, aby uczestniczyć w koncercie jako widz i wyraził chęć sprowadzenia swoich artystów do Seulu na podobne wydarzenie²⁷. Wreszcie

²⁴ Korea.net, *Prague K-pop concert bridges cultural differences*, 7.12.2015, <http://korea.net/NewsFocus/Culture/view?articleId=131251> (dostęp: 1.12.2019).

²⁵ K.J. Kwon, J. Mullen, *North Korean Video Evokes „Gangnam Style” to Taunt South Korean Candidate*, CNN, 20.09.2012, <https://edition.cnn.com/2012/09/20/world/asia/north-korea-gangnam-video/index.html> (dostęp: 1.12.2019).

²⁶ Y.C. Kim, *Korean President Gifts Autographed EXO Album to the Daughter of Indonesian President*, Allkpop, 9.11.2017, <https://www.allkpop.com/article/2017/11/korean-president-gifts-autographed-exo-album-to-the-daughter-of-indonesian-president> (dostęp: 1.12.2019).

²⁷ D. Kim, *SM Entertainment Supports President Moon Jaein with His Diplomatic Activities*, K-pop Love Blog, 4.04.2018, <http://kpoplove.koreadaily.com/sm-entertainment-supports-president-moon-jae-in-with-his-diplomatic-activities/> (dostęp: 1.12.2019).

w czerwcu 2019 roku, na spotkanie prezydenta Moon Jae-ina z Donaldem Trumpem, na specjalne życzenie jego córki Ivanki, zaproszono grupę EXO²⁸.

Prezydent Moon ma świadomość siły, jaką posiada Koreańska Fala i umiejętnie wykorzystuje jej potencjał w celu przechylenia szali na korzyść Korei Południowej. Podejmowane przez niego działania w postaci zabierania ze sobą członków grup k-popowych na ważne spotkania na poziomie międzynarodowym mają na celu stworzenie przyjaznej atmosfery i otwartości oraz są rodzajem perswazji.

Koreańska Fala w stosunkach międzynarodowych

Bez wątpienia *Hallyu* zmieniło wizerunek Korei, która w przeszłości była postrzegana głównie przez pryzmat wieloletniej okupacji Japonii i napięte stosunki z Koreą Północną. Obecnie jest to kraj demokratyczny, otwarty na stosunki z resztą świata, który przez ostatnie lata poprawił relację z wieloma państwami. Możliwe, że koreańska kultura popularna będzie kluczem do pojednania Korei Północnej i Południowej. Podczas swojej prezydentury Roh Moo-hyun mówił o przyszłym wykorzystaniu Koreańskiej Fali jako narzędzia do zjednoczenia²⁹.

W ciągu ostatniej dekady wielu chińskich polityków pozytywnie wypowiedało się na temat Koreańskiej Fali. Przykładowo, prezydent Hu Jintao i premier Wen Jiabao przyznali: „Jeśli chodzi o zjawisko *Hallyu*, Chińczycy, a zwłaszcza młodzież, są szczególnie zainteresowani, a rząd chiński uważa zjawisko *Hallyu* za istotny wkład we wzajemną wymianę kulturową między Koreą Południową i Chinami”³⁰. Jednak na przełomie 2016 i 2017 roku Korea napotkała duży problem w promocji na rynku chińskim. Stało się tak z powodu zgody na rozstawienie na koreańskim terytorium amerykańskiego systemu rakiet antybalistycznych (*Terminal High Altitude Area Defense*, THAAD). Rząd chiński uznał to za możliwe zagrożenie dla bezpieczeństwa swojego kraju, mimo że głównym założeniem THAAD była ochrona przed potencjalnym atakiem ze strony Korei Północnej. Od tego czasu Chiny stopniowo wprowadzały zakaz importu koreańskiej kultury i powiązanych z nią produktów, określając to jako karę dla Republiki Korei i tym samym zawierając przesłanie polityczne. Był to wielki cios, ponieważ Korea jest trzecim największym partnerem handlowym

²⁸ E. Lau, *Donald Trump met K-pop boy band Exo and fans give mixed reaction*, „The National”, 30.06.2019, <https://www.thenational.ae/arts-culture/music/donald-trump-met-k-pop-boy-band-exo-and-fans-give-mixed-reaction-1.881122> (dostęp: 1.12.2019).

²⁹ S. Kang, *„Korean Wave” set to swamp North Korea, academics say*, Reuters, 29.04.2011, <https://www.reuters.com/article/us-media-northkorea-idUSTRE73S5J420110429> (dostęp: 1.12.2019).

³⁰ *Prime Minister Wen Jiabao accepts joint interviews with the Korean media*, Xinhuanet, 5.04.2007, https://web.archive.org/web/20151223160723/http://news.xinhuanet.com/world/2007-04/05/content_5940122.htm (dostęp: 1.12.2019).

Chin, a Chiny są największym partnerem handlowym Korei. Sytuacja uległa poprawie dopiero pod koniec 2017 roku, kiedy Chiny zaczęły powoli znosić zakaz³¹.

Zarówno Japonia, jak i Korea Południowa wykorzystują kulturę popularną jako narzędzie *soft power*. Ze względu na problematyczną przeszłość, głównie z powodu japońskiej okupacji Korei od 1910 do 1945 roku, ich relacje bywają nieprzyjazne. Oba narody walczyły o dominującą pozycję swojej kultury w Azji. Na początku Japonia uważała koreańskie produkty kulturalne za słabą imitację własnych, a Korea utrzymywała zakaz importu kultury japońskiej do lat 90. Rywalizacja o kulturę była odzwierciedleniem ówczesnych stosunków politycznych i społecznych. Zmiana nastąpiła pod koniec lat 90., kiedy koreańskie dramy zaczęły zyskiwać ogromną popularność na rynku japońskim³².

Od 2000 roku *Hallyu* ma także pozytywny wpływ na poprawę nastrojów tajwańskich wobec Korei. Wcześniej Tajwan postrzegał Koreę Południową negatywnie, jednak Koreańska Fala ułatwiła kontakty na szczeblu cywilnym między tymi dwoma krajami i odegrała znaczącą rolę w poprawie stosunków dyplomatycznych. Jak powiedział Dyrektor Ministerstwa Kultury i Turystyki Korei: „Lokalny sentyment do Korei nie był dobry od czasu zerwania stosunków dyplomatycznych, ale *Hallyu* zasadniczo zmienił lokalne postrzeganie Korei, a wiele osób mówi teraz, że chce wiedzieć więcej o Korei i odwiedzić ten kraj”³³.

Co więcej, w maju 2013 roku prezydent Stanów Zjednoczonych Barack Obama, podczas konferencji prasowej z prezydent Park Geun-hye, zwrócił uwagę na to, że *Hallyu* stopniowo porywa cały świat, a także żartował, że jego córki chciały go nauczyć tańca do *Gangnam Style*³⁴. Fenomen koreańskiej popkultury został poruszony również na spotkaniu Organizacji Narodów Zjednoczonych, kiedy to sekretarz Ban Ki-moon wspominał o międzynarodowym sukcesie Korei w dziedzinie sztuki, kultury i sportu, które pozostawiają ślady w każdym zakątku świata³⁵.

Zjawisko *Hallyu* wspiera ponadto poprawę stosunków z Afryką Północną i Bliskim Wschodem. Aby lepiej promować się w tych regionach, w 2008 roku utworzono Korea TV (Korea Global Media Group), w nadziei na emocjonalne

³¹ J.K. Jackson, *Future of Hallyu beyond China?*, Korea Herald, 1.01.2017, <http://www.korea-herald.com/view.php?ud=20170101000168> (dostęp: 1.12.2019).

³² S. Epstein, *J-Pop, K-Pop and transnational reconciliation*, [w:] *Korean Studies in Shift: PACKS 2010 Proceedings*, ed. Ch. Song, Auckland 2011, s. 60–64.

³³ J. Kim, *op. cit.*, s. 31.

³⁴ *Obama White House, Remarks by President Obama and President Park of South Korea in a Joint Press Conference*, 7.05.2013, <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2013/05/07/remarks-president-obama-and-president-park-south-korea-joint-press-conference> (dostęp: 1.12.2019).

³⁵ United Nations, *Addressing National Assembly of Republic of Korea, Secretary-General Expresses Confidence That Country Will Become Stronger Partner of United Nations*, 1.11.2012, <https://www.un.org/press/en/2012/sgsm14610.doc.htm> (dostęp: 1.12.2019).

i kulturowe zbliżenie. W ten sposób udowodniono też równorzędne znaczenie zarówno wymiany kulturalnej, jak i gospodarczej oraz politycznej³⁶.

Ciekawe jest to, że Koreańska Fala pomaga nie tylko w sprawach dotyczących kraju, z którego pochodzi. W przyszłości może być ona czynnikiem, który poprawi stosunki między dwoma całkowicie odrębnymi krajami. Na przykład konflikt między Izraelem a Palestyną może zostać złagodzony z powodu zainteresowania tamtejszej młodzieży kulturą koreańską. Jak powiedziała jedna z uczennic z tamtego regionu: „Jest to coś, co daje nadzieję, a w Jerozolimie czasami trudno jest ją znaleźć”³⁷.

Konkluzje

Podsumowując, koreańska kultura popularna jest istotnym elementem *soft power* Korei Południowej i od lat przynosi wiele korzyści. W ciągu ostatniej dekady ewoluowała w globalną sensację, która stopniowo porywa za sobą cały świat. W ciągu dwóch ostatnich dekad przeszła ona wiele zmian. Począwszy od azjatyckiego kryzysu finansowego, rząd południowokoreański zauważył potencjał kultury kraju jako towaru eksportowego do odbudowy gospodarki. Zniesiono cenzurę rozrywki i stworzono prawo wspierania sztuki, na które przeznaczano jeden procent z budżetu państwa. W tym czasie rząd Korei przeszedł z pośredniego wsparcia sektora kultury na bezpośrednie i zwiększył dotacje. Przełomem stał się światowy sukces utworu *Gangnam Style*, który miał udział w budowaniu pozytywnego wizerunku kraju. W ostatnich latach jest to kontynuowane m.in. przez grupę EXO.

W sferze politycznej Koreańska Fala znacznie poprawiła sposób, w jaki inne kraje postrzegają Republikę Korei. Możliwość użycia kultury jako *soft power* została zauważona już w połowie XX wieku przez prezydenta Kima Gu, ale to prezydent Kim Dae-jung po raz pierwszy wspominał o tym fenomenie w oficjalnym przemówieniu. Rząd koreański zauważył, że równie ważna jest odpowiednia organizacja międzynarodowych wydarzeń, dlatego, na przykład, podczas Zimowych Igrzysk Olimpijskich w 2018 roku w Pyeongchangu sięgnął po pomoc koreańskich gwiazd popkultury. Dodatkowo co roku organizuje on festiwal skupiający fanów k-popu z całego świata. Elementy popkultury były też używane w kampaniach prezydenckich Park Geun-hye i Moon Jae-ina, a także w ciągu ich kadencji. Istotną częścią było organizowanie spotkań na szczeblu międzynarodowym, na których obecne były koreańskie gwiazdy, w celu stworzenia przyjaznej atmosfery. Zarówno politycy, jak i zwykli obywatele

³⁶ *The „Asian Wave” hits Saudi Arabia*, „Saudi Gazette”, 6.01.2014, <https://web.archive.org/web/20140106181245/http://www.saudigazette.com.sa/index.cfm?method=home.regco&contentID=2010072579067> (dostęp: 1.12.2019).

³⁷ *Middle East: Korean pop „brings hope for peace”*, BBC, 7.08.2013, <https://www.bbc.com/news/blogs-news-from-elsewhere-23606319> (dostęp: 1.12.2019).

na całym świecie wspominali o *Hallyu*, będąc pod wrażeniem jego popularności i pozytywnych reakcji, jakie wywołuje. Przejawem *soft power* Korei Południowej była także poprawa relacji z poszczególnymi krajami.

Jednak pomimo znacznej liczby pozytywnych rezultatów Koreańskiej Fali dla Korei Południowej, nie powinniśmy zapomnieć o pewnych wydarzeniach, które mogłyby osłabić skuteczność *soft power*. Koreańska popkultura zwróciła się przeciwko prezydent Park Geun-hye, kiedy Korea Północna stworzyła parodię *Yushin Style*. Również chiński import dóbr kulturalnych z Korei negatywnie wpłynął na państwo, generując spore straty finansowe.

Przyjęta teza, że Koreańska Fala ma pozytywny wpływ na budowanie wizerunku państwa, a rząd koreański zauważył jej siłę i umiejętnie ją wykorzystuje, została więc potwierdzona. Rząd Korei zauważył potencjał *Hallyu* i próbuje wykorzystać go jako podstawowy element *soft power*. Jego zastosowanie stale się rozwija i w nadchodzących latach przyniesie jeszcze więcej korzyści i zysków. Inne kraje już próbują czerpać pomysły z udanej polityki Korei, a wkrótce ich kultura może stać się równie, a może nawet jeszcze bardziej ważna. W ciągu najbliższych lat prezydent Moon Jae-in zrobi bez wątpienia jeszcze wiele dla kraju dzięki Koreańskiej Fali. Nie można jednak przewidzieć, czy w przyszłości nie będzie podobnego wydarzenia jak kontrowersyjny THAAD, który tym razem może skutecznie obniżyć status *Hallyu* jako elementu strategii *soft power*, a tym samym poważnie zaszkodzić międzynarodowemu wizerunkowi Korei Południowej.

Bibliografia

- The „Asian Wave” hits Saudi Arabia, „Saudi Gazette”, 6.01.2014, <https://web.archive.org/web/20140106181245/http://www.saudigazette.com.sa/index.cfm?method=home.regco&contentID=2010072579067> (dostęp: 1.12.2019).
- Belam M., *EXO: K-pop boyband thrills Winter Olympics closing ceremony*, „The Guardian”, 24.02.2018, <https://www.theguardian.com/sport/2018/feb/24/who-are-exo-the-boy-band-about-to-thrill-the-winter-olympics-south-korea-k-pop/> (dostęp: 1.12.2019).
- Duran N., *OPPA GANGNAM STYLE PHENOMENON: Dance Craze, Images, and the Perception of the Philippine Audience*, https://www.academia.edu/7590669/OPPA_GANGNAM_STYLE_PHENOMENON_Dance_Craze_Images_and_the_Perception_of_the_Philippine_Audience (dostęp: 1.12.2019).
- Epstein S., *J-Pop, K-Pop and transnational reconciliation*, [w:] *Korean Studies in Shift: PACKS 2010 Proceedings*, ed. Ch. Song, Auckland 2011, s. 57–71.
- Faure A., *K-Culture Diplomacy: From São Paulo to Tehran*, „The Diplomat”, 10.05.2016, <https://thediplomat.com/2016/05/k-culture-diplomacy-from-sao-paulo-to-tehran/> (dostęp: 1.12.2019).
- Jackson J.K., *Future of Hallyu beyond China?*, Korea Herald, 1.01.2017, <http://www.koreaherald.com/view.php?ud=20170101000168> (dostęp: 1.12.2019).

- Jin D., *New Korean Wave: Transnational Cultural Power in the Age of Social Media*, University of Illinois Press 2016.
- Kang S., „*Korean Wave*” set to swamp North Korea, academics say, Reuters, 29.04.2011, <https://www.reuters.com/article/us-media-northkorea-idUSTRE73S5J420110429> (dostęp: 1.12.2019).
- Kim D., *SM Entertainment Supports President Moon Jae-in with His Diplomatic Activities*, Kpop Love Blog, 4.04.2019, <http://kpoplove.koreadaily.com/sm-entertainment-supports-president-moon-jae-in-with-his-diplomatic-activities/> (dostęp: 1.12.2019).
- Kim J., *Rethinking Media Flow under Globalisation: Rising Korean Wave and Korean TV and Film Policy since 1980s*, Centre for Cultural Policy Studies of University of Warwick, maj 2007.
- Kim Koo, https://en.wikipedia.org/wiki/Kim_Koo (dostęp: 1.12.2019).
- Kim T., Jin D., *Cultural Policy in the Korean Wave: An Analysis of Cultural Diplomacy Embedded in Presidential Speeches*, „International Journal of Communication” 2016, Vol. 10, s. 5514–5534.
- Kim Y.C., *Korean President Gifts Autographed EXO Album to the Daughter of Indonesian President*, Allkpop, 9.11.2017, <https://www.allkpop.com/article/2017/11/korean-president-gifts-autographed-exo-album-to-the-daughter-of-indonesian-president> (dostęp: 1.12.2019).
- Klein E., Posner J., *K-pop, Explained*, Netflix, USA, 30.05.2018.
- Kuwahara Y., *The Korean Wave: Korean Popular Culture in Global Context*, Palgrave Macmillan 2014.
- Kwon K.J., Mullen J., *North Korean Video Evokes „Gangnam Style” to Taunt South Korean Candidate*, CNN, 20.09.2012, <https://edition.cnn.com/2012/09/20/world/asia/north-korea-gangnam-video/index.html> (dostęp: 1.12.2019).
- Lau E., *Donald Trump met K-pop boy band Exo and fans give mixed reaction*, „The National”, 30.06.2019, <https://www.thenational.ae/arts-culture/music/donald-trump-meet-k-pop-boy-band-exo-and-fans-give-mixed-reaction-1.881122> (dostęp: 1.12.2019).
- Laurie T.N., *Global Glam and Popular Music Style and Spectacle from the 1970s to the 2000s*, New York 2016.
- Lee S., *The Korean Wave: The Seoul of Asia*, „The Elon Journal of Undergraduate Research in Communications” 2011, Vol. 2, No. 1, s. 85–93.
- Lukmanda R., *Popular Culture through Globalization. The Power of Hallyu, Popular Culture through Globalization; The Power of Hallyu*, https://www.academia.edu/9339896/Popular_Culture_through_Globalization_The_Power_of_Hallyu (dostęp: 1.12.2019).
- Magcamit Y., *EXO Becomes First K-Pop Act to Be Awarded Own Commemorative Medals*, „Hello Kpop”, 18.04.2018, <https://www.hellokpop.com/news/exo-receives-komsco-official-commemorative-medals/> (dostęp: 1.12.2019).
- Middle East: Korean pop „brings hope for peace”*, BBC, 7.08.2013, <https://www.bbc.com/news/blogs-news-from-elsewhere-23606319> (dostęp: 1.12.2019).
- Ministry of Foreign Affairs in South Korea, *Foreign Ministry to Host a K-Pop Show as Part of Hallyu Diplomacy*, 3.05.2012, https://www.mofa.go.kr/eng/brd/m_5676/view.do?seq=311119&srchFr=&srchTo=&srchWord=&srchTp=&multiitm_seq=0&itm_seq_1=0&itm_seq_2=0&company_cd=&company_nm=&page=404&titleNm= (dostęp: 1.12.2019).

- Nye J.S., *Soft Power: The Means to Success in World Politics*, New York 2004.
- Obama White House, *Remarks by President Obama and President Park of South Korea in a Joint Press Conference*, 7.05.2013, <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2013/05/07/remarks-president-obama-and-president-park-south-korea-joint-press-confe> (dostęp: 1.12.2019).
- Oh I., Lee H., *K-pop in Korea: How the Pop Music Industry is Changing a Post-developmental Society*, „Cross-Currents: East Asian History and Culture Review” 2013, No. 9, s. 105–124.
- Prague K-pop concert bridges cultural differences*, Korea.net, 7.12.2015, <http://korea.net/NewsFocus/Culture/view?articleId=131251> (dostęp: 1.12.2019).
- Prime Minister Wen Jiabao accepts joint interviews with the Korean media*, Xinhuanet, 5.04.2007, https://web.archive.org/web/20151223160723/http://news.xinhuanet.com/world/2007-04/05/content_5940122.htm (dostęp: 1.12.2019).
- Shim D., *Hybridity and the rise of Korean popular culture in Asia*, „Journal of Media, Culture & Society” 2006, Vol. 28, No. 1, s. 25–44.
- United Nations, *Addressing National Assembly of Republic of Korea, Secretary-General Expresses Confidence That Country Will Become Stronger Partner of United Nations*, 1.11.2012, <https://www.un.org/press/en/2012/sgsm14610.doc.htm> (dostęp: 1.12.2019).
- World Bank, *GDP (Current US\$) Korea, Rep*, <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=KR> (dostęp: 1.12.2019).
- Yonhap News Agency, *Full text of Park's inauguration speech*, 25.02.2013, <https://en.yna.co.kr/view/AEN20130225001500315> (dostęp: 1.12.2019).

Mateusz Klucjasz*

<https://doi.org/10.18778/8220-375-2.08>

Relacje gospodarcze pomiędzy Chińską Republiką Ludową i państwami Afryki od 2000 roku Inwestycje infrastrukturalne i związane z nimi kontrowersje

Abstract

Economic relations between the People's Republic of China and African countries since 2000. Infrastructure investments and related controversies

From the beginning of the twenty-first century, we can see the intensification of political and economic relations between the People's Republic of China and the African continent. One of the most important factors that shape these relationships is the economic aspect. The aim of the study was to check how these relations developed and what character the current economic relations between the People's Republic of China and African countries have. Research questions focus on: people who contributed to the establishment of relations between the PRC and African countries; the position of the African continent in the Chinese strategy, with particular emphasis on infrastructure investments carried out under the One Belt One Road (OBOR) plan; processes that contribute to the interest of major players internationally in African countries; implications of the Chinese-African relationship for African countries. The historical, statistical and content analysis method was used to examine this topic. Quantitative and qualitative data were used during the study. The sources used here were press articles, reports, books and statistical data. Intensification of political relations between the People's Republic of China and the African continent has a direct impact on trade and economic relations. The announcement of plans related to the construction of transport infrastructure played an important role in this. Investments and the presence of Chinese enterprises in Africa have a positive effect on building the social capital of African countries. In Chinese-African relations, the issue of debt diplomacy is a frequently raised issue, but doubts about the profitability of certain investment projects are a much more important issue in these relations.

Keywords: economic relations between the People's Republic of China and African countries, foreign investments, OBR, infrastructure

Słowa kluczowe: chińsko-afrykańskie relacje gospodarcze, inwestycje zagraniczne, OBOR, infrastruktura

* Absolwent logistyki na Uniwersytecie Łódzkim, student studiów II stopnia, kierunek *stosunki międzynarodowe*, specjalność *orientalna* na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politycznych UŁ; e-mail: mateusz.klucjasz@unilodz.eu.

Wstęp

Waszyngtońscy politycy jako główny powód rozpoczęcia wojny gospodarczej z Chinami wskazują deficyt Stanów Zjednoczonych w handlu z Chińską Republiką Ludową. Jest to ważny czynnik kształtujący relacje ekonomiczne tych państw. Z tego powodu należy zwrócić uwagę na szerszy kontekst powstałej sytuacji. Chiny od 2013 roku oficjalnie zaczęły kontestować pozycję USA jako głównego aktora w gospodarce światowej. Aby uzyskać przewagę nad Stanami Zjednoczonymi, państwo to musi zdobyć większą kontrolę nad głównymi szlakami transportowymi. Z tego powodu kluczową rolę w strategii władz chińskich odgrywa kontynent afrykański. Region ten, nieposiadający dobrze rozwiniętej infrastruktury transportowej, stał się jednym z beneficjentów ogłoszonych stosunkowo niedawno programów inwestycyjnych realizowanych przy udziale oraz wsparciu chińskich podmiotów gospodarczych. Afryka posiada duży potencjał, aby w bliskiej przyszłości stać się jednym z ważniejszych rynków światowego handlu, dlatego w interesie Chin leży pomoc krajom afrykańskim w ich rozwoju. Projekty te są realizowane za pomocą kredytów, które niosą za sobą ryzyko związane z przeszacowaniem inwestycji, co może powodować problemy z płynnością finansową państw afrykańskich.

Niniejsza publikacja ma na celu przedstawienie relacji gospodarczych pomiędzy Chińską Republiką Ludową i kontynentem afrykańskim w XXI wieku. Zwraca się w niej również uwagę na istotne znaczenie Afryki w chińskiej polityce międzynarodowej. W pierwszej części skupiono się na wydarzeniach konstytuujących owe stosunki oraz skutki ekonomiczne tych zdarzeń. Druga część pracy przedstawia główne projekty inwestycyjne realizowane przez podmioty chińskie oraz źródło ich finansowania. W trzeciej części artykułu zwrócono uwagę na kontrowersje dotyczące realizacji projektów transportowych, oskarżenia kierowane przez zachodnie państwa w kierunku Chińskiej Republiki Ludowej oraz wpływ inwestycji na lokalne społeczności i ich sytuację ekonomiczną.

Kształtowanie się relacji politycznych i gospodarczych pomiędzy Chińską Republiką Ludową i Afryką

W pierwszych latach po II wojnie światowej Chiny w kontaktach z Afryką kierowały się przede wszystkim względami ideologicznymi. Otwarcie wspierały one dążenia narodów afrykańskich do uzyskania niepodległości w okresie dekolonizacji¹. Pomoc ta nie miała jedynie charakteru deklaratywnego, gdyż w latach 50. i 60. XX wieku część krajów afrykańskich otrzymała również wsparcie materialne od narodu chińskiego². Jednym z ważniejszych wydarzeń

¹ W. Nowak, *China–Africa and India–Africa trade in the years 2000–2014*, „Procedia Economics and Finance” 2016, Vol. XXXIX, s. 140–146.

² *Idem*, *China’s Development Aid Strategies*, „Chinese Business Review” 2015, Vol. XIV, No. 4, s. 201–209.

kształtujących relacje pomiędzy Chinami i Afryką były wizyty premiera ChRL Zhou Enlaia w dziesięciu afrykańskich państwach na przełomie lat 1963–1964. Podczas tych spotkań chiński przedstawiciel zapewniał kraje afrykańskie „o niesłabnącym wsparciu w ich walce z siłami imperialistycznymi”³. Z punktu widzenia ekonomicznego rozwoju kontynentu istotniejszą kwestią była jednak deklaracja dotycząca finansowania projektów inwestycyjnych, które miały stymulować wzrost gospodarczy nowo powstałych państw⁴. Najbardziej znanym przedsięwzięciem z tamtego okresu było chińskie wsparcie budowy linii kolejowej, która połączyła Tanzanię z Zambią⁵.

W kształtowaniu się relacji chińsko-afrykańskich kluczową rolę odegrał przywódca ChRL Mao Zedong. Pierwsza połowa lat 70. stała pod znakiem zmiany układu sił na arenie międzynarodowej. Wizyta prezydenta Stanów Zjednoczonych Richarda Nixona w Chińskiej Republice Ludowej⁶ oraz późniejsze kroki zmierzające ku normalizacji stosunków pomiędzy oboma państwami umożliwiły Chinom sformułowanie nowej koncepcji dotyczącej relacji z partnerami zewnętrznymi. Mao Zedong na początku 1974 roku ogłosił teorię trzech światów, która dzieliła państwa na trzy kategorie. Stany Zjednoczone oraz Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich zostały uznane za członków „pierwszego świata”, natomiast Chiny wraz z krajami rozwijającymi się należały do państw trzeciej kategorii. Taki podział dał możliwość Chińskiej Republice Ludowej na większą niezależność w kontaktach z krajami afrykańskimi. Mogła się ona również pozycjonować jako lider państw, które dążą do uzyskania suwerenności i stabilności ekonomicznej⁷.

Choć z doktryną tą wiązano duże nadzieje, to polityka zagraniczna Państwa Środka w drugiej połowie lat 70. musiała zejść na drugi plan. Było to związane z rozpoczęciem rewolucji kulturalnej oraz wielkich reform gospodarczych, które w znaczący sposób wpłynęły na relacje Chin z państwami afrykańskimi⁸. W okresie tym można zauważyć wyraźny spadek wymiany handlowej pomiędzy Chińską Republiką Ludową i Afryką. Głównym powodem tego było skupienie się Chin na rozwiązywaniu problemów wewnętrznych, przez co relacje te zostały zaniedbane. Doktryna trzech światów znalazła jednak zastosowanie w późniejszych latach i była wielokrotnie przywoływana przez przywódców ChRL podczas kontaktów z państwami Afryki.

³ Premier Zhou Enlai's Three Tours of Asian and African Countries, https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/ziliao_665539/3602_665543/3604_665547/t18001.shtml (dostęp: 20.12.2019).

⁴ *Ibidem*.

⁵ J. Monson, *Africa's Freedom Railway: How a Chinese Development Project Changed Lives and Livelihoods in Tanzania*, Bloomington 2009, s. 22.

⁶ H. Kissinger, *O Chinach*, Wołowiec 2014, s. 264.

⁷ *Ibidem*, s. 308–309.

⁸ E. Obuah, *Trade between China and Africa: Trends, Changes, and Challenges*, „International Journal of China Marketing” 2012, Vol. II, No. 2, s. 74–88.

Prawdziwy rozkwit w relacjach gospodarczych pomiędzy Chinami i kontynentem afrykańskim rozpoczął się w 1994 roku wraz z wprowadzeniem przez chiński rząd Wielkiego Planu Współpracy Ekonomicznej i Handlowej. W tym właśnie roku utworzono EXIM Bank of China, którego zadaniem miało być udzielanie pożyczek krajom rozwijającym się na projekty inwestycyjne związane z rozwojem handlu światowego. Od powstania Chińsko-Afrykańskiego Forum Współpracy (*Forum on China-Africa Cooperation*, FOCAC) w 2000 roku można zauważyć wiele decyzji przedstawicieli chińskich, które prowadziły do ułatwień w handlu oraz współpracy gospodarczej pomiędzy tymi podmiotami. Jednym z pierwszych postanowień zawartych w ramach Forum było umorzenie przez ChRL długu o wartości 10 miliardów dolarów najbiedniejszym państwom afrykańskim⁹. Gest ten świadczył o tym, że chińska współpraca gospodarcza z krajami Afryki ma mieć charakter długotrwały i strategiczny.

Piąta generacja przywódców Chińskiej Republiki Ludowej, która kieruje państwem od marca 2013 roku¹⁰, również zdążyła już pokazać, jak ważne są dla niej stosunki polityczne i gospodarcze z Afryką. Obecny prezydent Xi Jinping w ramach swojej pierwszej wizyty zagranicznej udał się na kontynent afrykański¹¹. Podczas przemówienia w Dar es Salaam przywódca ChRL, nawiązując do wspólnej historii, zaznaczył, że Chiny w dalszym ciągu będą wspierać finansowo Afrykę, szanując przy tym jej niezależność w podejmowaniu decyzji o wyborze drogi rozwoju. Podkreślił również, że interesy narodu chińskiego są zbieżne z interesami krajów afrykańskich. To pierwsze stwierdzenie budzi najwięcej kontrowersji w krajach zachodnich, które często oskarżają Chiny o wspieranie przywódców autorytarnych. Strategia Chińskiej Republiki Ludowej dotycząca Afryki nie opiera się jedynie na pogłębianiu współpracy gospodarczej. Podczas tego samego wystąpienia wspomniano też o zacieśnianiu stosunków międzyludzkich poprzez wspólne programy edukacyjne, które mają pomóc w rozwoju kapitału społecznego państw afrykańskich¹².

Prezydent Xi Jinping już w pierwszym roku swojej kadencji sformułował plany dotyczące pozycji Chińskiej Republiki Ludowej w światowym systemie gospodarczym. Podczas wizyty w Astanie 7 września 2013 roku przedstawił zarys inicjatywy „Jeden pas, jedna droga” (*One Belt, One Road*, OBOR), która przez wielu specjalistów nazywana jest nowym „planem Marshalla”¹³. Projekt zakłada budowę lub modernizację infrastruktury transportowej, tworząc tym

⁹ W. Nowak, *China-Africa and India-Africa...*

¹⁰ B. Góralczyk, *Chiny piątej generacji*, <https://www.obserwatorfinansowy.pl/tematyka/makroekonomia/chinypiatejgeneracji/> (dostęp: 20.12.2019).

¹¹ *More than minerals*, „The Economist”, 23.03.2013, s. 35–36.

¹² X. Jinping, *Innowacyjne Chiny*, Warszawa 2015, s. 314.

¹³ R. ZiroMwatela, Z. Changfeng, *Africa in China's „One Belt, One Road” Initiative: A Critical Analysis*, „IOSR Journal of Humanities and Social Science” 2016, Vol. XXI, No. 12, s. 10–21.

samym nowe szlaki tranzytowe łączące Chiny z regionem euroazjatyckim oraz Afryką. Koncepcja owa składa się z dwóch elementów: Lądowego Jedwabnego Szlaku i Morskiego Jedwabnego Szlaku¹⁴. Plan ma znaczenie strategiczne dla rozwoju Chińskiej Republiki Ludowej oraz kontynentu afrykańskiego. Chiny dzięki niemu zyskają większą kontrolę nad międzynarodowym handlem, co znacząco poprawi ich pozycję w światowym systemie ekonomicznym. Dla Afryki projekt ten jest szansą na rozwój swojej infrastruktury transportu morskiego oraz kolejowego, która będzie stymulować wzrost gospodarczy regionu poprzez wymianę handlową¹⁵.

Wykres 1. Handel zagraniczny pomiędzy Chinami i Afryką w latach 2000–2018

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Organizacji Narodów Zjednoczonych, <http://www.sais-cari.org/data-china-africa-trade> (dostęp: 19.12.2019).

Kroki podjęte przez chińskie władze w celu pogłębienia relacji gospodarczych z kontynentem afrykańskim mają odzwierciedlenie w danych dotyczących handlu zagranicznego (wykres 1). Wymiana towarowa pomiędzy Chinami i Afryką od początku XXI wieku wzrosła niemal dwudziestokrotnie. Oznacza to, że Chińska Republika Ludowa stała się największym partnerem handlowym kontynentu afrykańskiego¹⁶. Trend wzrostowy w wyżej wymienionym okresie był przerywany dwukrotnie. W 2008 roku upadek Lehmann Brothers spowodował kryzys gospodarczy, który wyrządził szkody wszystkim aktorom operującym na rynku światowym¹⁷, natomiast rok 2015 stał w Chinach pod znakiem

¹⁴P. Nantulya, *Implications for Africa from China's One Belt One Road Strategy*, <https://africacenter.org/spotlight/implicationsforafricachinaonebeltoneroadstrategy/> (dostęp: 21.12.2019).

¹⁵*Ibidem*.

¹⁶Opracowanie własne na podstawie <http://www.sais-cari.org/datachinaafricatrade> (dostęp: 21.12.2019).

¹⁷M. Gawęda, *Lehman Brothers – symboliczny upadek, który rozpoczął kryzys finansowy*, <https://www.forbes.pl/gospodarka/upadek-lehman-brothers-rozpoznal-kryzys-finansowy-w-2008-roku/7j1fgjh> (dostęp: 21.12.2019).

dużych spadków na giełdzie papierów wartościowych, które stały się jednym z powodów zmniejszenia wartości eksportu oraz importu¹⁸.

Produktami najchętniej kupowanymi przez Chińską Republikę Ludową od krajów afrykańskich są surowce naturalne i paliwa, dzięki którym Chiny mogą nadal utrzymywać wysokie tempo wzrostu¹⁹. W ostatnich latach, z powodu rosnącego zapotrzebowania w chińskim społeczeństwie na produkty rolne, przewiduje się, że to właśnie ta kategoria dóbr w przyszłości może odgrywać większą rolę w handlu pomiędzy tymi dwoma regionami²⁰. Państwa Afryki, które w ostatnich latach bardzo szybko rozwijają swoją infrastrukturę energetyczną oraz transportową, kupują od Chin maszyny i sprzęt budowlany. Warto tu jednak zaznaczyć, że dużą rolę w eksporcie chińskim do Afryki odgrywają również dobra konsumpcyjne²¹, co świadczy o bogaceniu się społeczeństw afrykańskich.

Chińskie inwestycje na kontynencie afrykańskim

Zwiększanie się zagranicznego kapitału w Afryce jest w dużej mierze spowodowane potencjałem ekonomicznym tego regionu. Według raportów organizacji międzynarodowych, Afryka subsaharyjska może w niedługim czasie wyprzedzić Chiny pod względem liczby ludności²². Z tego powodu zaobserwować można wzrost znaczenia tego kontynentu na arenie międzynarodowej. Główni aktorzy systemu światowego chętniej otwierają tam swoje ambasady w celu pogłębiania stosunków dyplomatycznych z krajami afrykańskimi. Wzrost populacji danego regionu stwarza możliwość osiągnięcia większych zysków ze sprzedaży dóbr lub usług. Dlatego właśnie coraz więcej inwestorów zaczyna lokować swoje środki w Afryce. Choć firmy brytyjskie i amerykańskie wciąż inwestują tam najwięcej, to jednak chińskie przedsiębiorstwa w szybkim tempie zaczynają doganiać zachodnią konkurencję²³.

Większość projektów mających na celu modernizację infrastruktury na kontynencie afrykańskim nie mogłaby dojść do skutku bez pożyczek zaciąganych u zagranicznych partnerów. Kredyty udzielane przez zachodnich sojuszników są bardzo często obwarowane dodatkowymi warunkami związanymi z przestrzeganiem wartości demokratycznych przez pożyczkobiorców. Wiele państw

¹⁸ *China has a serious crisis on its hands*, <https://www.youtube.com/watch?v=Zpzh0y1RUo> (dostęp: 21.12.2019).

¹⁹ J. Holslag, *China's New Mercantilism in Central Africa*, „African and Asian Studies” 2006, Vol. V, No. 2, s. 133–169.

²⁰ *One among many*, „The Economist”, 17.01.2015, s. 32.

²¹ <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/CHN/Year/2017/TradeFlow/Export/Partner/SSF/Product/all-groups> (dostęp: 21.12.2019).

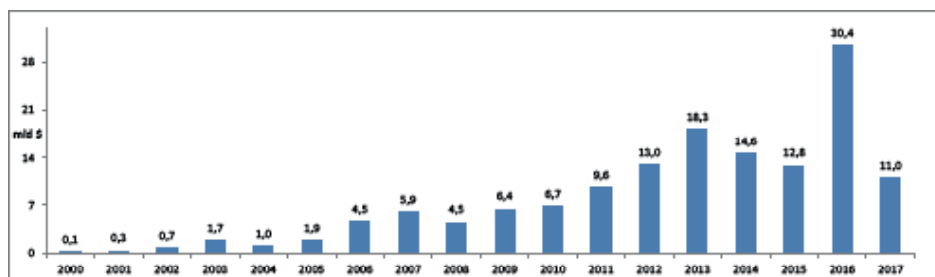
²² C. Cookson, *Africa to propel world's population towards 10 bn by 2050*, <https://www.ft.com/content/868e20d090ec11e9b7ea60e35ef678d2> (dostęp: 21.12.2019).

²³ *The new scramble for Africa*, „The Economist”, 9.03.2019, s. 9.

Afryki ma jednak problemy z przestrzeganiem praw człowieka, dlatego też niechętnie decydują się na tego typu zobowiązania²⁴. W takich sytuacjach z pomocą przychodzi Chińska Republika Ludowa, udzielająca wsparcia finansowego zgodnie z wypracowanym przez siebie modelem „konsensusu pekińskiego”, który zakłada nieingerowanie w wewnętrzną politykę państw²⁵.

W ostatnich latach można zaobserwować znaczący wzrost ilości pieniędzy, które pożyczane są przez chińskie instytucje krajom afrykańskim (wykres 2). Najwięcej środków z tego źródła otrzymuje Angola²⁶, kraj bogaty w surowce naturalne, jednak cierpiący na brak odpowiedniej infrastruktury, dzięki której mógłby się odpowiednio rozwijać²⁷. Na drugim miejscu znajduje się Etiopia, mogąca się pochwalić szybkim wzrostem gospodarczym, który w głównej mierze nie był oparty na wydobyciu surowców naturalnych²⁸. Oznacza to, że chińska pomoc nie we wszystkich przypadkach jest kierowana do państw mogących zaoferować w zamian paliwa kopalne i metale szlachetne.

Wykres 2. Wartość pożyczek udzielonych przez podmioty chińskie krajom Afryki w latach 2000–2017

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych China–Africa Research Initiative, <http://www.sais-cari.org/data> (dostęp: 19.12.2019).

Środki te w dużej mierze były przekazywane na projekty związane z infrastrukturą transportową (30,57% udziału w ogólnej kwocie pożyczek), energetyczną (24,12%) i wydobywczą (15,37%). Inwestycje w zaplecze transportowe są możliwe dzięki inicjatywie OBOR, w ramach której stworzono

²⁴ *Beijing curbs its enthusiasm*, „The Economist”, 29.06.2019, s. 33–34.

²⁵ E. Lammers, *How will the Beijing Consensus benefit Africa? – China and Africa*, <https://www.thebrokeronline.eu/howwillthebeijingconsensusbenefitafrica/> (dostęp: 21.12.2019).

²⁶ <http://www.sais-cari.org/data> (dostęp: 22.12.2019).

²⁷ *Rich in resources but poor and corrupt*, <https://www.dw.com/en/richinresourcesbutpoorandcorrupt/av40200307> (dostęp: 23.12.2019).

²⁸ *Can Ethiopia’s Resource Wealth Contribute to its Growth and Transformation?*, <https://www.worldbank.org/en/news/feature/2015/01/26/ethiopiaextractivesminingstrategicassessmentmineralssector> (dostęp: 23.12.2019).

specjalne instytucje mające na celu finansowanie tych przedsięwzięć. Trzeba zaznaczyć, że wiele projektów zostało dotowanych przez EXIM Bank of China, utworzony przed ogłoszeniem planów dotyczących realizacji koncepcji „Jeden pas, jedna droga”²⁹. Znając model chiński, można przypuszczać, że wszystkie pożyczki pochodzące z instytucji finansowych lub banków komercyjnych są realizowane za zgodą władz w Pekinie.

Projekty inwestycyjne w obszarze transportu, które cieszą się największym zainteresowaniem badaczy, realizowane są w Kenii oraz Dżibuti. Chiński bank razem z rządem kenijskim finansuje modernizację portu w Mombasie oraz budowę portu w Lamu. Kapitał pochodzący z Chin dotuje też rozwój linii kolejowej i gazociągu, który ma połączyć w przyszłości porty w Kenii z polami ropy naftowej w Ugandzie i Sudanie Południowym³⁰. Inwestycje te są strategiczne dla Chin oraz państw regionu, ponieważ umożliwiają bezpieczny transport dóbr mających największe znaczenie dla rozwoju gospodarczego tych państw. Gazociąg odgrywa szczególnie ważną rolę w polityce gospodarczej Sudanu Południowego, ponieważ dzięki niemu państwo to może się uniezależnić od infrastruktury należącej do Sudanu³¹. Istotnym ogniwiem w tranzycie lądowym jest transport kolejowy, uważany za jeden z najlepszych sposobów przemieszczania dóbr. Dlatego projekt dotyczący połączenia Kenii z Ugandą ma tak duże znaczenie dla takich krajów, jak Rwanda i Burundi, które dzięki realizacji inwestycji uzyskają możliwość sprawnego połączenia z portem w Mombasie³².

Dżibuti to państwo znajdujące się na wschodnim wybrzeżu Afryki, które ma kluczowe znaczenie dla transportu międzynarodowego³³. Jego położenie w pobliżu Morza Czerwonego, Zatoki Adeńskiej oraz Kanału Sueskiego, przez wody którego przepływa 8% światowego handlu³⁴, implikuje duże zainteresowanie głównych aktorów ładu międzynarodowego. Chińskie podmioty finansowe dotowały w tym kraju budowę linii kolejowej, która połączyła port w Dżibuti ze stolicą Etiopii – Addis Abebą. Przez port ten przechodzą towary, które stanowią 95% etiopskiego eksportu³⁵. Chińskie zaangażowanie nie ogranicza się tu jedynie do finansowania projektów inwestycyjnych. Przedsiębiorstwo ma-

²⁹ <http://www.sais-cari.org/> (dostęp: 23.12.2019).

³⁰ R. ZiroMwatela, Z. Changfeng, *op. cit.*

³¹ D. Scopas, *Bound by oil: How petroleum is bringing Sudan and South Sudan closer together*, <https://www.middleeasteye.net/news/boundoilhowpetroleumbringingsudanandsouthsudanclosetogether> (dostęp: 23.12.2019).

³² R. ZiroMwatela, Z. Changfeng, *op. cit.*

³³ *World powers look to Djibouti for trade, military access*, <https://www.youtube.com/watch?v=k6XjFPI3QAA> (dostęp: 27.12.2019).

³⁴ *Suez Canal: China's Trade Flows via the Suez*, <https://www.business.hsbc.ae/engb/ae/article/suezcanalchinastradeflowsviathesuez> (dostęp: 27.12.2019).

³⁵ H. Wismayer, *A Remarkable Rail Journey Into the Horn of Africa's Past, and Future*, <https://www.nytimes.com/2019/04/08/travel/ethiopiainhararaddisababa.html> (dostęp: 27.12.2019).

jące kapitał pochodzący z Chin posiada pakiet akcji terminalu kontenerowego, który został w kontrowersyjnych okolicznościach odebrany dotychczasowym właścicielom³⁶. Firma chińska odpowiada też za stworzenie strefy handlowej, na terenie której pracę znajdzie 20 tysięcy osób³⁷. Liczba oraz znaczenie tych inwestycji pokazuje, jak ważnym miejscem dla chińskich interesów jest to niewielkie państwo, które również potrafi skutecznie czerpać korzyści ze swojego strategicznego położenia. W 2017 roku Chińska Republika Ludowa otworzyła swoją pierwszą zagraniczną bazę wojskową właśnie na terenie tego państwa. Dołączyła ona tym samym do grona takich graczy międzynarodowych, jak Stany Zjednoczone, Włochy, Japonia oraz Francja, które również posiadają tego typu obiekty w Dżibuti³⁸. Kraj ten za dzierżawę terenów rocznie otrzymuje około 150 mln dolarów, co w znaczący sposób zwiększa jego budżet³⁹. Chiny w dużej mierze koncentrują się na budowie infrastruktury, która ma zapewnić korzyści światowemu handlu oraz rozszerzyć ich wpływy na świecie, jednak realizują również projekty humanitarne. Przykładem tego typu działań jest budowa wodociągu pomiędzy Etiopią i Dżibuti, dostarczającego wodę pitną dla 700 tysięcy mieszkańców Dżibuti⁴⁰.

Konsekwencje obecności chińskich inwestycji w Afryce

Wraz ze zwiększającym się zaangażowaniem chińskiego kapitału w krajach afrykańskich pojawiło się wiele komentarzy, które zwracały uwagę na implikacje ekonomiczne tej obecności. Głównym zarzutem kierowanym w stronę Chińskiej Republiki Ludowej jest prowadzenie polityki *debt diplomacy* (dyplomacja długu – M.K.). Mechanizm ten polega na oferowaniu kredytów państwom rozwijającym się w takich ilościach, aby nie mogły one ich spłacić. W konsekwencji pożyczkobiorca staje się podmiotem zależnym od woli pożyczkodawcy. Jeżeli taka sytuacja wystąpiłaby w krajach Afryki, to chińskie podmioty mogłyby przejąć kontrolę nad strategiczną infrastrukturą transportową oraz energetyczną⁴¹. Argumenty powyższe są używane nie tylko

³⁶ M.A. Kuo, *China in Djibouti: The Power of Ports*, <https://thediplomat.com/2019/03/chinaindjiboutithepowerofports/> (dostęp: 28.12.2019).

³⁷ *China's Belt and Road initiative and its implications for Africa* – WWF, Nairobi 2016, s. 22, http://assets.wwfke.panda.org/downloads/china_s_belt_and_road_initiative_and_its_implications_for_africa.pdf (dostęp: 27.12.2019).

³⁸ L. Blanchard, S.R. Collins, *China's Engagement in Djibouti*, <https://fas.org/sgp/crs/row/IF11304.pdf> (dostęp: 27.12.2019).

³⁹ *World powers look to Djibouti for trade...*

⁴⁰ *Ethiopia-Djibouti Water Project to be inaugurated soon*, <https://www.africanreview.com/manufacturing/water-a-environment/ethiopia-djibouti-water-project-to-be-inaugurated-soon> (dostęp: 29.12.2019).

⁴¹ M. Green, *China's Debt Diplomacy*, <https://foreignpolicy.com/2019/04/25/chinasdebtdiplomacy/> (dostęp: 29.12.2019).

przez analityków lub badaczy, lecz również przez polityków międzynarodowych. Jako przykład można tu podać przemówienie wiceprezydenta Stanów Zjednoczonych z października 2018 roku, w którym wprost zarzucił Chinom stosowanie mechanizmu *debt diplomacy*⁴².

Głównym przykładem przedstawianym przez krytyków Chińskiej Republiki Ludowej jest sytuacja Sri Lanki, która z powodu zadłużenia zdecydowała się na oddanie 70% udziałów oraz przekazanie w dzierżawę na 99 lat nowo wybudowanego portu w Hambantota. Jednak po dokładniejszej analizie tego przypadku można dojść do wniosku, że dług zaciągnięty u chińskich podmiotów nie jest głównym powodem problemów tego azjatyckiego kraju⁴³. Państwem afrykańskim, o którym najwięcej pisze się w kontekście *debt diplomacy*, jest Dżibuti – zobowiązania względem chińskich podmiotów stanowią 80% długu zagranicznego⁴⁴. Znając strategiczne położenie tego kraju, sytuacja ta musi budzić zaniepokojenie graczy międzynarodowych. Jednak przyglądając się bliżej opisywanemu zjawisku, można stwierdzić, że argumenty związane z celowym stosowaniem dyplomacji długu są przesadzone. Badacze wskazują, że 20% całego długu zagranicznego kontynentu afrykańskiego należy do Chin, natomiast 35% do organizacji multilateralnych (np. Banku Światowego)⁴⁵. Natomiast port w Hambantota jest jedynym przypadkiem na ponad 3000 projektów, w którym przekazano infrastrukturę transportową chińskim wierzycielom⁴⁶. Państwom afrykańskim udawało się również renegecjonować umowy kredytowe. Przykładem jest tu Demokratyczna Republika Kongo, która wydłużyła czas zwrotu pożyczonych pieniędzy o 15 lat, zaś Etiopii umorzono część kredytów zaciągniętych na budowę linii kolejowej⁴⁷. Ogółem w latach 2000–2017 odnotowano powyżej 80 przypadków, w których to chińskie podmioty renegecjonowały warunki spłaty zadłużenia⁴⁸. Przywołane przykłady pokazują, że głównym celem Chińskiej Republiki Ludowej nie jest przejmowanie krytycznej infrastruktury państw rozwijających się za pomocą stosowania mechanizmu *debt diplomacy*. Tego typu działania mogłyby mieć duże konsekwencje ekonomiczne oraz polityczne dla Chin. Temu państwu w trwającej obecnie wojnie handlowej

⁴² *Remarks by Vice President Pence on the Administration's Policy Toward China*, <https://www.whitehouse.gov/briefings-statements/remarks-vice-president-pence-administrations-policy-toward-china/> (dostęp: 29.12.2019).

⁴³ U. Moramudali, *Is Sri Lanka Really a Victim of China's „Debt Trap”?*, <https://thediplomat.com/2019/05/is-sri-lanka-really-a-victim-of-chinas-debt-trap/> (dostęp: 29.12.2019).

⁴⁴ *The risk of relying on Chinese cash*, „The Economist”, 21.07.2018, s. 26.

⁴⁵ *Choices on the continent*, „The Economist”, 9.03.2019, s. 18–20.

⁴⁶ *Seeds of suspicion*, „The Economist”, 27.04.2019, s. 47–48.

⁴⁷ J. Nyabiage, *Are Chinese infrastructure loans putting Africa on the debt trap express?*, <https://www.scmp.com/news/china/diplomacy/article/3020394/are-chinese-infrastructure-loans-putting-africa-on-the-debt-trap> (dostęp: 29.12.2019).

⁴⁸ *Seeds of suspicion...*

ze Stanami Zjednoczonymi potrzebni są sojusznicy. Stosowanie dyplomacji długu mogłoby natomiast przynieść skutek odstrasżający.

Rzeczywistym problemem, z którym zmagają się państwa afrykańskie oraz Chiny, jest fakt nieopłacalności niektórych projektów inwestycyjnych. Przykładem godnym odnotowania jest linia kolejowa łącząca Etiopię z Dżibuti. Z powodu małej liczby pasażerów korzystających z tego rodzaju transportu chiński ubezpieczyciel stracił już miliard dolarów⁴⁹. W Kenii, która zmagają się z korupcją, opłata za przewóz dóbr transportem kolejowym jest dwa razy wyższa od średniej światowej, co jest ceną zaporową dla wielu przedsiębiorców działających na tamtejszym rynku. W trakcie budowy linii kolejowej popełniono również błędy obliczeniowe związane z przepustowością, w wyniku czego działa ona w mniejszym stopniu, niż planowano⁵⁰. Choć cechą projektów dotyczących infrastruktury lądowej jest fakt długiego okresu zwrotu inwestycji, to kraje afrykańskie oraz chińskie podmioty z większą uwagą oraz roztropnością powinny podchodzić do fazy planowania inwestycji. Bez dróg dojazdowych do portów lub stacji przeładunkowych nie uda się stworzyć odpowiednich warunków do sprawnej wymiany handlowej.

Konsekwencją wspomnianych wyżej błędów jest wycofywanie się niektórych państw afrykańskich z projektów inwestycyjnych. Sierra Leone z powodu wątpliwości co do opłacalności budowy lotniska zdecydowało, że nie zgodzi się na jego budowę, która miała być finansowana przez chiński bank. Takie samo stanowisko przyjęła Tanzania w związku z budową portu w Bagamoyo. W jej przypadku nie zgodzono się na zaporowe warunki najmu tej infrastruktury przez chiński podmiot⁵¹. Decyzje owe uderzyły bezpośrednio we flagowy projekt prezydentury Xi Jinpinga, w rezultacie Chiny zostały zmuszone do zmiany podejścia do projektów infrastrukturalnych. W kwietniu 2019 roku prezydent Chińskiej Republiki Ludowej zapowiedział, że od tej pory przy zawieraniu umów będzie się przywiązywało większą wagę do transparentności procesu oraz możliwości kredytowych pożyczkobiorcy⁵². Słowa te są implikacją wcześniejszych decyzji, ponieważ już w 2017 roku Chiny zmniejszyły kwotę pożyczek dla krajów afrykańskich do poziomu około 11 mld dolarów – w 2016 roku łączna suma kredytów przekraczała 30 mld dolarów⁵³. Redukcja ta mogła mieć związek z przewidywaniami chińskich władz co do rozpoczęcia wojny handlowej przez Stany Zjednoczone. Zapowiedzi Chin, związane z zapewnieniem

⁴⁹ *Choices on the continent...*

⁵⁰ *Beijing curbs its...*

⁵¹ L. Hartman, *Countries in Africa Reject Belt and Road Deals*, <https://share.america.gov/countriesinaficarejectbeltandroaddeals/> (dostęp: 29.12.2019).

⁵² C.H. Wong, J.T. Areddy, *China's Xi Vows New Direction for „Belt and Road” after Criticism*, <https://www.wsj.com/articles/chinas-xi-vows-new-direction-for-belt-and-road-after-criticism-11556249652> (dostęp: 29.12.2019).

⁵³ *Beijing curbs its...*

większej transparentności w trakcie procesów kredytowych, można uznać za ruch w dobrą stronę. Będą one mieć wpływ na stopień uczestnictwa w projektach inwestycyjnych partnerów zagranicznych.

Chińskie inwestycje mają również duży wpływ na codzienne życie mieszkańców państw afrykańskich. Wraz z napływem kapitału rośnie zapotrzebowanie na pracowników, przez co zwiększa się liczba zatrudnionych⁵⁴. Praca jest głównym czynnikiem wzrostu poziomu dobrobytu i to na tym fundamencie powinno się budować przyszłość społeczeństwa. Chińskie przedsiębiorstwa działające w branży budowlanej, które obecne są w Ghanie, oferują swoim pracownikom kursy mające ich przygotować do wypełniania swoich zawodowych obowiązków. Oprócz szkoleń dotyczących bezpieczeństwa, pracownicy mają możliwość wzięcia udziału w specjalnie dla nich przygotowanych programach, których celem jest rozwinięcie ich umiejętności potrzebnych do pracy w sektorze budowlanym⁵⁵. Podobne praktyki stosowane są też w firmach tekstylnych, które mają swoje siedziby w specjalnej strefie ekonomicznej w Etiopii. Osoby tam zatrudnione są przygotowywane do szycia ubrań eksportowanych następnie do Europy⁵⁶. Działania podejmowane przez chińskie przedsiębiorstwa przyczyniają się do budowania kapitału społecznego w państwach afrykańskich. Osoby uczestniczące w szkoleniach zwiększają swoją pozycję na lokalnym rynku pracy. W wielu przypadkach nie mają potem problemów ze znalezieniem zatrudnienia w lepiej płatnych gałęziach gospodarki⁵⁷.

Zgodnie z zasadami zrównoważonego rozwoju coraz więcej chińskich firm angażuje się w projekty społeczne. Przedsiębiorstwa te biorą udział w budowie budynków użyteczności publicznej⁵⁸ oraz dotują programy rekompensacyjne dla mieszkańców, którzy musieli zmienić miejsce zamieszkania⁵⁹ z powodu re-

⁵⁴ D. Fei, *Work, Employment, and Training through Africa-China Cooperation Zones: Evidence from the Eastern Industrial Zone in Ethiopia*, s. 15, https://static1.squarespace.com/static/5652847de4b033f56d2bdc29/t/5b9a9dcd575d1f3c474af67f/1536859598690/Ding+Fei+_+Working+Paper+_+V2.pdf (dostęp: 4.03.2020).

⁵⁵ M. Qingwei, E. Nyantakyi, *Local Skill Development from China's Engagement in Africa: Comparative Evidence from the Construction Sector in Ghana*, s. 8, <https://static1.squarespace.com/static/5652847de4b033f56d2bdc29/t/5cdc2a3be79c70bc2cb9f1d0/1557932603882/WP22MengandNyantakyiLocalSkillDevelopment.pdf> (dostęp: 4.03.2020).

⁵⁶ D. Fei, *op. cit.*, s. 20.

⁵⁷ M. Qingwei, E. Nyantakyi, *op. cit.*, s. 22.

⁵⁸ W. Cheng, G. Liang, *Social responsibility of Chinese investment in Africa: What does it mean for EU-China Cooperation on development policy towards Africa?*, <https://www.ictsd.org/bridgesnews/tradenegotiationsinsights/news/socialresponsibilityofchineseinvestmentinafrica> (dostęp: 4.04.2020).

⁵⁹ T. Keyi, Y. Shen, *Do China Financed Dams in Sub-Saharan Africa Improve the Region's Social Welfare? A Case Study of the Impacts of Ghana's Bui Dam*, s. 13, <https://static1.squarespace.com/static/5652847de4b033f56d2bdc29/t/5cdc2a755fbd1300012a2aa0/1557932662293/WP201904TangShenBuiDam.pdf> (dostęp: 4.04.2020).

alizacji inwestycji infrastrukturalnych. Znany jest również przypadek, gdy to firma chińska z branży budowlanej realizuje szkolenia dla nauczycieli szkół zawodowych, aby mogli oni odpowiednio przygotować młodzież do wejścia na rynek pracy⁶⁰. Powyższe przykłady potwierdzają, że duże przedsiębiorstwa z Chin zaczynają czerpać wzorce z zachodnich firm, które również zwracają uwagę na zagadnienia związane ze wsparciem społeczności lokalnych.

Działalność chińskich firm w Afryce ma również negatywne oblicze. W wielu przedsiębiorstwach droga awansu dla lokalnych pracowników jest ograniczona. Nawet po odbyciu kursów i dłuższym stażu pracy nie są oni angażowani w podejmowanie decyzji związanych ze strategiczną działalnością firm⁶¹. Menadżerowie z Chin nie zawsze są odpowiednio przygotowani do rozwiązywania konfliktów z pracownikami. Brak zrozumienia dla pewnych różnic kulturowych może doprowadzić do tragedii. Przykładem jest strajk osób zatrudnionych w zambijskiej kopalni, w wyniku którego życie stracili górnicy⁶². Łamanie praw pracowniczych to również spory problem przedsiębiorstw działających w Afryce. W chińskich firmach dochodziło do przypadków zwolnień z powodu chęci stworzenia związków zawodowych w zakładach pracy⁶³. Wiele osób zatrudnionych w tych przedsiębiorstwach nie zawsze posiada stosowną umowę o pracę, przez co nie mają zagwarantowanego podstawowego pakietu socjalnego⁶⁴. Tego typu sytuacje występują nie tylko w firmach z chińskim kapitałem. To praktyka powszechna w przedsiębiorstwach, które obecnie funkcjonują na całym świecie.

Konkluzje

Chińska Republika Ludowa i państwa Afryki posiadają długą historię wspólnej kooperacji. Choć po II wojnie światowej współpraca ta była motywowana głównie kwestiami ideologicznymi, to w ostatnich latach ma ona podłoże czysto ekonomiczne, związane z szybko rozwijającym się rynkiem kontynentu afrykańskiego. Kraje Afryki zajmują też ważne miejsce w strategii ChRL. Koncepcja OBOR ma na celu poprawę pozycji Chin w systemie gospodarczym, jednak może mieć również pozytywny wpływ na rozwój ekonomiczny państw Afryki. Decyzje podjęte w ramach współpracy pomiędzy ChRL i kontynentem

⁶⁰ S.I. Yuan, L. Qi, *Creating a market for skills transfer: A case study of a AVIC International's skills transfer programs in Kenya*, s. 16, <https://static1.squarespace.com/static/5652847de4b033f56d2bd-c29/t/59c16bdd32601e607092429a/1505848312981/irene+v2.pdf> (dostęp: 4.04.2020).

⁶¹ D. Fei, *op. cit.*, s. 19.

⁶² *China's rising influence in Africa: Is there room for CSR?*, s. 4, https://www.bsr.org/reports/BSR_China_Rising_Influence_in_Africa.pdf (dostęp: 4.04.2020).

⁶³ R. Zander, H. Huang, *We are not so different: A comparative study of employment relations at Chinese and American firms in Kenya*, s. 11, <https://static1.squarespace.com/static/5652847de4b033f56d2bd-c29/t/58da9416e4fcb5845eb6da4a/1490719767135/zander+v1.pdf> (dostęp: 4.04.2020).

⁶⁴ *Ibidem*.

afrykańskim skutkują zwiększeniem wartości wymiany handlowej pomiędzy tymi podmiotami, a także wzrostem wzajemnych współzależności.

Kapitał chiński jest inwestowany głównie w projekty modernizujące szlaki transportowe, co jest zgodne z kierunkiem wytyczonym przez prezydenta Chińskiej Republiki Ludowej Xi Jinpinga. Bez realizacji tych koncepcji Chinom nie uda się uzyskać większej kontroli nad głównymi drogami tranzytowymi. Głównymi beneficjentami tych planów będą jednak państwa Afryki, które w większym stopniu zostaną zintegrowane z międzynarodowym systemem handlowym.

Wraz ze zwiększającym się zaangażowaniem chińskich firm w regionie afrykańskim zaczęły pojawiać się komentarze mające na celu zdyskredytowanie metod działań przedstawicieli z Chin. Głównym argumentem wysuwany przez krytyków jest stosowanie polityki *debt diplomacy*, która ma prowadzić do odbierania afrykańskim partnerom strategicznych elementów infrastruktury transportowej. Kroki podejmowane przez chińskie podmioty nie wskazują jednak na celowe stosowanie dyplomacji długu, a oskarżenia te mają przede wszystkim zniechęcić potencjalnych partnerów do współpracy z Chinami. Sytuację należy uważnie monitorować, ponieważ strata płynności finansowej przez państwa afrykańskie może mieć poważne konsekwencje dla sytuacji gospodarczej państw regionu.

Chińskie przedsiębiorstwa inwestując w Afryce, zmieniają codzienne życie jej mieszkańców. Dzięki ich finansowemu zaangażowaniu ludzie mają możliwość znalezienia pracy, co podnosi poziom ich życia. Firmy te angażują się również w projekty mające na celu budowę kapitału społecznego w państwach afrykańskich, przez co poprawia się sytuacja lokalnych mieszkańców na rynku pracy. Programy skierowane na rozwój kompetencji zawodowych oraz podniesienie poziomu edukacji to jedyna droga do wzrostu gospodarczego państw. W przeszłości to właśnie podobna strategia zapewniła Chinom dzisiejszą pozycję na arenie międzynarodowej. Kluczową kwestią wydaje się zwrócenie większej uwagi na różnice kulturowe oraz prawne dzielące ChRL i kraje afrykańskie. Zastosowanie odpowiednich narzędzi związanych z ochroną praw pracowników może przynieść pozytywne efekty dla wzrostu gospodarczego Afryki.

Bibliografia

- Beijing curbs its enthusiasm*, „The Economist”, 29.06.2019.
Blanchard L., Collins R.S., *China's Engagement in Djibouti*, <https://fas.org/sgp/crs/row/IF11304.pdf> (dostęp: 27.12.2019).
Can Ethiopia's Resource Wealth Contribute to its Growth and Transformation?, <https://www.worldbank.org/en/news/feature/2015/01/26/ethiopia-extractives-mining-strategic-assessment-mineral-sector> (dostęp: 23.12.2019).

- Cheng W., Liang G., *Social responsibility of Chinese investment in Africa: What does it mean for EU-China Cooperation on development policy towards Africa?*, <https://www.ictsd.org/bridges-news/trade-negotiations-insights/news/social-responsibility-of-chinese-investment-in-africa> (dostęp: 4.04.2020).
- China has a serious crisis on its hands*, <https://www.youtube.com/watch?v=Zpzhh0y1RUo> (dostęp: 21.12.2019).
- China's Belt and Road initiative and its implications for Africa – WWF*, Nairobi 2016, http://assets.wwfke.panda.org/downloads/china_s_belt_and_road_initiative_and_its_implications_for_africa.pdf (dostęp: 27.12.2019).
- China's rising influence in Africa: Is there room for CSR?*, https://www.bsr.org/reports/BSR_China_Rising_Influence_in_Africa.pdf (dostęp: 21.12.2019).
- Choices on the continent*, „The Economist”, 9.03.2019.
- Cookson C., *Africa to propel world's population towards 10bn by 2050*, <https://www.ft.com/content/868e20d0-90ec-11e9-b7ea-60e35ef678d2> (dostęp: 21.12.2019).
- Ethiopia-Djibouti Water Project to be inaugurated soon*, <https://www.africanreview.com/manufacturing/water-a-environment/ethiopia-djibouti-water-project-to-be-inaugurated-soon> (dostęp: 29.12.2019).
- Fei D., *Work, Employment, and Training through Africa-China Cooperation Zones: Evidence from the Eastern Industrial Zone in Ethiopia*, https://static1.squarespace.com/static/5652847de4b033f56d2bdc29/t/5b9a9dc575d1f3c474af67f/1536859598690/Ding+Fei+_+Working+Paper+_+V2.pdf (dostęp: 4.03.2020).
- Gawęda W., *Lehman Brothers – symboliczny upadek, który rozpoczął kryzys finansowy*, <https://www.forbes.pl/gospodarka/upadek-lehman-brothers-rozpoznal-kryzys-finansowy-w-2008-roku/7j1fgjh> (dostęp: 21.12.2020).
- Góralczyk B., *Chiny piątej generacji*, <https://www.obserwatorfinansowy.pl/tematyka/makroekonomia/chiny-piatej-generacji/> (dostęp: 20.12.2020).
- Green M., *China's Debt Diplomacy*, <https://foreignpolicy.com/2019/04/25/chinas-debt-diplomacy/> (dostęp: 29.12.2019).
- Hartman L., *Countries in Africa Reject Belt and Road Deals*, <https://share.america.gov/countries-in-africa-reject-belt-and-road-deals/> (dostęp: 29.12.2019).
- Holslag J., *China's New Mercantilism in Central Africa*, „African and Asian Studies” 2006, Vol. V, No. 2.
- Jinping X., *Innowacyjne Chiny*, Warszawa 2015.
- Keyi T., Shen Y., *Do China-Financed Dams in Sub-Saharan Africa Improve the Region's Social Welfare? A Case Study of the Impacts of Ghana's Bui Dam*, <https://static1.squarespace.com/static/5652847de4b033f56d2bdc29/t/5cdc2a755fbd1300012a2aa0/1557932662293/WP-2019-04-Tang-Shen-Bui-Dam.pdf> (dostęp: 4.04.2020).
- Kissinger H., *O Chinach*, Wołowiec 2014.
- Kuo M.A., *China in Djibouti: The Power of Ports*, <https://thediplomat.com/2019/03/china-in-djibouti-the-power-of-ports/> (dostęp: 28.12.2019).
- Lammers E., *How will the Beijing Consensus benefit Africa? – China and Africa*, <https://www.thebrokeronline.eu/how-will-the-beijing-consensus-benefit-africa/> (dostęp: 21.12.2020).

- Monson J., *Africa's Freedom Railway: How a Chinese Development Project Changed Lives and Livelihoods in Tanzania*, Bloomington 2009.
- Moramudali U., *Is Sri Lanka Really a Victim of China's „Debt Trap“?*, <https://thediplomat.com/2019/05/is-sri-lanka-really-a-victim-of-chinas-debt-trap/> (dostęp: 29.12.2019).
- More than minerals*, „The Economist”, 23.03.2013.
- Nantulya P., *Implications for Africa from China's One Belt One Road Strategy*, <https://africacenter.org/spotlight/implicationsforafricachinaonebeltoneroadstrategy/> (dostęp: 21.12.2020).
- The new scramble for Africa*, „The Economist”, 9.03.2019.
- Nowak W., *China-Africa and India-Africa trade in the years 2000–2014*, „Procedia Economics and Finance” 2016, Vol. XXXIX.
- Nowak W., *China's Development Aid Strategies*, „Chinese Business Review” 2015, Vol. XIV, No. 4.
- Nyabiage J., *Are Chinese infrastructure loans putting Africa on the debt-trap express?*, <https://www.scmp.com/news/china/diplomacy/article/3020394/are-chinese-infrastructureloans-puttingafrica-debt-trap> (dostęp: 29.12.2019).
- Obuah E., *Trade between China and Africa: Trends, Changes, and Challenges*, „International Journal of China Marketing” 2012, Vol. II, No. 2.
- One among many*, „The Economist”, 17.01.2015.
- Premier Zhou Enlai's Three Tours of Asian and African Countries*, https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/ziliao_665539/3602_665543/3604_665547/t18001.shtml (dostęp: 20.12.2020).
- Qingwei M., Nyantakyi E., *Local Skill Development from China's Engagement in Africa: Comparative Evidence from the Construction Sector in Ghana*, <https://static1.squarespace.com/static/5652847de4b033f56d2bdc29/t/5cdc2a3be79c70bc2cb9f1d0/1557932603882/WP-22-Meng-and-Nyantakyi-Local-Skill-Development.pdf> (dostęp: 4.03.2020).
- Remarks by Vice President Pence on the Administration's Policy Toward China*, <https://www.whitehouse.gov/briefings-statements/remarks-vice-president-pence-administrations-policy-toward-china/> (dostęp: 29.12.2019).
- Rich in resources but poor and corrupt*, <https://www.dw.com/en/rich-in-resources-but-poor-and-corrupt/av-40200307> (dostęp: 23.12.2019).
- The risk of relying on Chinese cash*, „The Economist”, 21.07.2018.
- Scopas D., *Bound by oil: How petroleum is bringing Sudan and South Sudan closer together*, <https://www.middleeasteye.net/news/bound-oil-how-petroleum-bringing-sudan-and-south-sudan-closer-together> (dostęp: 23.12.2019).
- Seeds of suspicion*, „The Economist”, 27.04.2019.
- Suez Canal: China's Trade Flows Via The Suez*, <https://www.business.hsbc.ae/en-gb/ae/article/suez-canal-chinas-trade-flows-via-the-suez> (dostęp: 27.12.2019).
- Wismayer H., *A Remarkable Rail Journey Into the Horn of Africa's Past, and Future*, <https://www.nytimes.com/2019/04/08/travel/ethiopia-train-harar-addis-ababa.html> (dostęp: 27.12.2019).
- Wong U., Areddy J.T., *China's Xi Vows New Direction for „Belt and Road” after Criticism*, <https://www.wsj.com/articles/chinas-xi-vows-new-direction-for-belt-and-road-after-criticism-11556249652> (dostęp: 29.12.2019).

World powers look to Djibouti for trade, military access, <https://www.youtube.com/watch?v=k6XjFPI3QAA> (dostęp: 27.12.2019).

Yuan I.S., Qi L., *Creating a market for skills transfer: A case study of a AVIC International's skills transfer programs in Kenya*, <https://static1.squarespace.com/static/5652847de4b033f56d2bdc29/t/59c16bdd32601e607092429a/1505848312981/irene+v2.pdf> (dostęp: 4.04.2020).

Zander R., Huang H., *We are not so different: A comparative study of employment relations at Chinese and American firms in Kenya*, <https://static1.squarespace.com/static/5652847de4b033f56d2bdc29/t/58da9416e4fcb5845eb6da4a/1490719767135/zander+v1.pdf> (dostęp: 4.04.2020).

ZiroMwatela R., Changfeng Z., *Africa in China's „One Belt, One Road” Initiative: A Critical Analysis*, „IOSR Journal of Humanities And Social Science” 2016, Vol. XXI, No. 12, s. 10–21.

<http://www.sais-cari.org/data> (dostęp: 23.12.2019).

<http://www.sais-cari.org/data-china-africa-trade> (dostęp: 21.12.2019).

<https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/CHN/Year/2017/TradeFlow/Export/Partner/SSF/Product/all-groups> (dostęp: 21.12.2019).

Michał Bożęcki*

<https://doi.org/10.18778/8220-375-2.09>

Chińska pomoc zagraniczna dla Korei Północnej w XX i XXI wieku

Abstract

Chinese foreign assistance to North Korea in the 20th and 21st century

China's relationship with North Korea has been very close for years, more so than any other state's. However, in the context of Kim Jong-un's controversial political decisions it may prove difficult for an European observer to understand. Imposing sanctions, but at the same time funding an extensive cooperation program with North Korea – the dualism of China's operations in this area makes one wonder about their real motive. Does this relationship still benefit China, or has it become a shameful relic of the past? The aim of this article is to show how this multi-dimensional relationship developed in the 20th century, through the lens of Chinese foreign aid to North Korea. It makes an attempt to answer the question why China is so interested in keeping good relations with its totalitarian neighbour, despite their growing political and ideological differences. Analysis of articles published by scientific journals, news websites, government portals and private company websites has been used to achieve the research goal.

Keywords: foreign aid, China-North Korea relations

Słowa kluczowe: pomoc zagraniczna, relacje Chiny-Korea Północna

Wstęp

Jednym z niewątpliwych filarów współczesnej dyplomacji chińskiej jest program pomocy zagranicznej – People's Republic of China Foreign Aid (中华人民共和国对外援助¹). Odgrywa on ogromną rolę m.in. w stosunkach Chin z państwami Afryki, Ameryki Południowej oraz Azji Południowo-Wschodniej. W każdym z tych krajów kwitną inwestycje chińskie, wokół których narastają kontrowersje. Zwolennicy widzą w nich szansę na rozwój biedniejszych regionów świata, a przeciwnicy – wyzysk i wykorzystanie taniej

* Absolwent filologii dalekowschodniej Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Wrocławskiego, specjalność *chińska*, student studiów II stopnia, kierunek *stosunki międzynarodowe*, specjalność *orientalna* na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politologicznych Uniwersytetu Łódzkiego; e-mail: michal.bozecki8@gmail.com.

¹ 中华人民共和国商务部对外援助司 (strona internetowa People's Republic of China Foreign Aid), <http://yws.mofcom.gov.cn/article/b/> (dostęp: 23.04.2020).

siły roboczej w formie zbliżonej do kolonializmu (którego ofiarą padły przecież niegdyś same Chiny).

Prawdopodobnie jednak najbardziej kontrowersyjnym regionem objętym programem chińskiej pomocy zagranicznej jest Koreańska Republika Ludowo-Demokratyczna (KRLD). Wspieranie jedyne go na świecie państwa totalitarnego o potencjale nuklearnym jest dość oczywistym obiektem krytyki, zarówno mediów, jak i niezależnych obserwatorów na całym świecie. Fakt samej współpracy Chin z rządem Korei Północnej niejednokrotnie widziany jest jako działanie mające na celu podważenie znaczenia sankcji nałożonych na ten kraj z powodu przeprowadzanych co kilka lat kolejnych prób nuklearnych². Z względu na to, że chińskie dotacje znacznie wykraczają poza niezbędną pomoc humanitarną, często odczytywane są jako próba utrzymania w Korei obecnej, totalitarnej władzy.

Kwestia programu pomocy chińskiej dla Korei Północnej nie jest jednak tak oczywista i jednowymiarowa – przedstawienie jej w ten sposób nie oddaje w pełni wewnętrznych dysonansów i skomplikowania tego zagadnienia. Zadaniem niniejszego artykułu jest przybliżenie czytelnikowi znaczenia chińskiej pomocy zagranicznej dla KRLD, a także próba ukazania jej roli w sposób bardziej szczegółowy, rozpoczynając od zarysu historycznego, a kończąc na czasach współczesnych.

Historia wsparcia Chin dla Korei Północnej w XX wieku

Formalny początek chińskiego programu pomocy zagranicznej przypada na 23 listopada 1953 roku, niedługo po zakończeniu wojny koreańskiej, wraz z podpisaniem Umowy o współpracy gospodarczej i kulturalnej między Koreańską Republiką Ludowo-Demokratyczną i Chińską Republiką Ludową³. W umowie tej Chiny umorzyły swoim sąsiadom dług wojenny w wysokości ponad 360 mln dolarów. Rząd Mao Zedonga wspomógł ich również dotacją na kolejne 400 mln dolarów, oferując jednocześnie pół miliona własnych robotników do naprawy wojennych zniszczeń na obszarze Korei. Oprócz odbudowy dróg, mostów i budynków, program chińskiej pomocy pomógł postawić na nogi koreańskie rolnictwo i służbę medyczną. Działania prowadzone były na niezwyklej skalę, zważając na sytuację materialną ówczesnego rządu Chin – w 1954 roku pochłonęły aż 3,4% całkowitego budżetu państwa⁴. Wspomagana także przez Związek Radziecki gospodarka Korei Północnej w krótkim czasie powróciła do tempa sprzed wojny, a nawet znacząco je przekroczyła. Lata 50. to również czas szybkiego wzrostu handlu pomiędzy Chinami i KRLD.

²J. Reilly, *The Curious Case of China's Aid to North Korea*, „Asian Survey” 2014, No. 6(54), s. 1158–1183, <https://doi.org/10.1525/as.2014.54.6.1158> (dostęp: 13.01.2020).

³*Mao Zedong's Remarks at the Banquet for the North Korean Government Delegation*, Wilson Center Digital Archive 1953, <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/114167> (dostęp: 23.04.2020).

⁴J. Reilly, *op. cit.*

Pomoc Chin dla Korei trudno, oczywiście, uznać za bezinteresowną. Szybkie ustabilizowanie kryzysu na Półwyspie Koreańskim było bardzo ważne dla bezpieczeństwa samych Chin, jak również zachowania równowagi sił w regionie. Korea Północna, w której także po wojnie stacjonowały chińskie wojska, miała przeciwważyć wspieraną przez USA i ONZ Koreę Południową – właśnie stąd interwencja zbrojna wojsk Chińskiej Republiki Ludowej podczas wojny koreańskiej. Mao wiedział, że utrata kontroli nad granicą z Koreą byłby niezwykle niebezpieczna, dlatego zdecydował się interweniować – mimo że prawdopodobnie odbyło się to kosztem liberacji Tajwanu⁵. W języku chińskim relację tę dobrze oddaje analogia 唇齿相依 – „zębów” i „ust”⁶. Bez „ust”, czyli Półwyspu Koreańskiego, odsłonięte są „zęby” – Chiny. Sam Mao Zedong w okresie tuż po wojnie koreańskiej opisywał to w podobny sposób, podkreślając wagę „heroicznych czynów” Koreańczyków z Północy jako swoistej linii frontu dającej gwarancję bezpieczeństwa Chin. Wszystko to pokazuje, że stosunki ChRL z KRLD nie są przypadkiem typowej relacji wielkiego państwa z małym. Ogromne znaczenie strategiczne Korei w geopolityce Chin sprawia, że mimo relatywnie małej powierzchni i liczby ludności jest to kraj dla nich niezwykle ważny. Chiny potrzebują Korei Północnej niemal tak samo, jak ona potrzebuje ich, co sprawia, że pomoc zagraniczna staje się niezwykle ważnym narzędziem politycznym.

Czas rewolucji kulturalnej w Chinach odcisnął swoje piętno na wszystkich relacjach z zagranicą; wewnętrzne problemy i Wielki Głód osłabiły w tym czasie handel i pomoc chińską zagraniczną, nie wyłączając KRLD. Po tym trudnym okresie, w latach 70., stosunki handlowe między państwami wróciły do normy⁷.

Pomoc Chin dla Korei Północnej w tym czasie opierała się na trzech filarach: handlu barterowym, pożyczkach i szkoleniach. Ponieważ oba kraje w czasach zimnej wojny prowadziły gospodarkę planowaną, ich umowy handlowe były w rzeczywistości zaplanowanymi rządowo wymianami towarów, trwającymi przez czas określony w umowie. Wymiany te najczęściej były bardzo korzystne dla strony koreańskiej, często tak naprawdę był to transfer dóbr z Chin do Korei⁸. Podobnie działały pożyczki oferowane rządowi KRLD przez sąsiada – zasady, na jakich działały, dawały duże pole do manewru podczas spłacania, ich stopy procentowe były niskie (a nawet zerowe), a w przypadkach niespłacenia należności w danym terminie przedłużano czas na spłatę. Niejednokrotnie

⁵J.H. Chung, M. Choi, *Uncertain allies or uncomfortable neighbors? Making sense of China-North Korea Relations, 1949–2010*, „The Pacific Review” 2013, No. 26/3, <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09512748.2012.759262> (dostęp: 23.04.2020).

⁶唇齿相依 (汉语成语) _ 百度百科 (Być blisko jak zęby i usta; analogia chińska), <https://baike.baidu.com/item/%E5%94%87%E9%BD%BF%E7%9B%B8%E4%BE%9D/2069313> (dostęp: 23.04.2020).

⁷J. Choo, *Mirroring North Korea's Growing Economic Dependence on China: Political Ramifications*, „Asian Survey” 2008, No. 2(48), s. 343–372, <https://doi.org/10.1525/as.2008.48.2.343> (dostęp: 23.04.2020).

⁸J. Reilly, *op. cit.*

pożyczki były nawet „odpuszczane”. Pomoc chińska już w tamtym czasie nie była jednak wyłącznie pomocą materialną – organizowano również szkolenia dla koreańskich studentów i specjalistów, prowadzone przez techników przysyłanych przez Pekin⁹.

Zmiana nastawienia polityki dyplomatycznej Chin na mniej rewolucyjną po reformach końca lat 70. i początku 80. oziębila stosunki tego kraju z KRLD. Rząd Kim Il-sunga nadal podkreślał wielkie znaczenie Chin w procesie unifikacji Korei pod komunistyczną flagą, Chińska Republika Ludowa zaczęła jednak przywiązywać większą wagę do utrzymania pokoju i stabilizacji w regionie. Dowodem na to mogą być słowa ówczesnego chińskiego ministra spraw zagranicznych, Huang Hua, ze stycznia 1980 roku: „Mało prawdopodobne jest, że w najbliższej przyszłości nastąpi unifikacja Korei (...) Stabilność w rejonie Półwyspu Koreańskiego przyczynia się do stabilności całego regionu [Azji Wschodniej – M.B.]”¹⁰. Rozbieżności w sposobie myślenia i celach obu państw sprawiły, że Koreańczycy skupili się bardziej na relacjach ze Związkiem Radzieckim. Rozwój handlu między Chinami i Koreą Północną ustał, szczególnie po roku 1981 – między krajami wciąż jednak przepływały towary o wartości między 400 a 500 mln dolarów rocznie¹¹. Razem z handlem zwolniła także pomoc zagraniczna Chińczyków dla Korei, która jednak wciąż odpowiadała za niemal 30% całej pomocy zagranicznej ofiarowanej KRLD w latach 80. W tej kwestii Chiny wyprzedzał nieznacznie jedynie Związek Radziecki¹².

Wraz z adaptacją polityki „dobrego sąsiada” (睦邻友好) po roku 1989 Chiny rozpoczęły proces normalizacji stosunków z państwami ościennymi, w tym z Koreą Południową. Mimo niezadowolenia KRLD, w 1992 roku nastąpiła pełna normalizacja stosunków chińsko-południowokoreańskich¹³. Postępująca pragmatyzacja polityki chińskich stosunków ekonomicznych z zagranicą doprowadziła do zmian także w relacjach z Koreą Północną. W 1992 roku Chiny zmieniły sposób handlu z sąsiadem – z planowego na rynkowy. Frustracja ChRL, związana z brakiem poszanowania przez stronę koreańską terminów spłat długów, przyczyniła się do końca „przyjacielskich” cen w handlu z KRLD¹⁴ oraz spadku znaczenia programu pomocy zagranicznej w tym obszarze. Nagły wzrost cen importu z Chin (w tym artykułów żywnościowych) i upadek ZSRR, dotychczasowego głównego partnera handlowego Korei Północnej, połączone z niespodziewaną katastrofą naturalną, miały tragiczne skutki. Fala powodzi i susz w odizolowanej politycznie i handlowo KRLD dopełniła dzieła znisz-

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ J.H. Chung, M. Choi, *op. cit.*

¹¹ J. Choo, *op. cit.*

¹² J. Reilly, *op. cit.*

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ J. Choo, *op. cit.*

czenia; w 1995 roku w kraju nastąpiła klęska głodu¹⁵. W czasie kryzysu Chiny stały się największym źródłem pomocy humanitarnej dla Koreańczyków. Oprócz bezpośrednich gestów, jak wysyłka żywności, przyjęły około 300 tysięcy północnokoreańskich imigrantów¹⁶.

Sytuacja ta niewątpliwie miała wpływ na ponowne zacieśnienie stosunków między państwami w kolejnych latach. Od 1995 roku powróciły „przyjacielskie” ceny na importowane z ChRL artykuły i surowce. Podpisany został również nowy, pięcioletni plan pomocy zagranicznej dla Korei Północnej. Już w roku 1997 odnotowano wzrost handlu między państwami. Od 2000 roku przybrał on niespotykane wcześniej tempo, wzrastając o 30% rocznie aż do roku 2004¹⁷.

Obecna pomoc chińska dla KRLD

W obecnych czasach działalność Chin w programie pomocy zagranicznej dla Korei Północnej przybiera różnorodne formy. Oprócz zapewniania dostaw żywności, wsparcia w sytuacjach kryzysowych i korzystnego handlu dobrami niespotykanymi w samej Korei, ogromne znaczenie dla gospodarki kraju mają kolejne chińskie inwestycje¹⁸.

Większość decyzji dotyczących chińskiego programu pomocy zagranicznej podejmowana jest podczas wizyt dyplomatycznych. Kluczową rolę w tym procesie odgrywają dyplomaci – ich zadaniem jest ewaluacja proponowanych przez przedstawicieli KRLD projektów; decyzja o zgodzie na dany układ ma kluczowy wpływ na relacje między państwami. W przypadku takich okazji, jak święta narodowe czy wybranie nowego lidera, projekty są stosunkowo większe. Dla przykładu, podpisanie takiej „umowy-prezentu” miało miejsce podczas przejęcia władzy przez Kim Jong-una¹⁹, jak również w setną rocznicę narodzin Kim Il-sunga²⁰. W obu przypadkach Chiny przekazały Korei Północnej m.in. materiały konstrukcyjne i żywność o łącznej wartości kilkudziesięciu milionów dolarów.

Obiektem inwestycji chińskich w Korei Północnej są m.in. fabryki, mosty, elektrownie, drogi i połączenia kolejowe. Liczne większe projekty mają znaczenie symboliczne, jak renowacja Mostu Przyjaźni Chińsko-Koreańskiej²¹ lub

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ J. Reilly, *op. cit.*

¹⁷ J. Choo, *op. cit.*

¹⁸ J. Lin, M. Jin, 金正恩执政后朝鲜经济好转原因及其走势 (Przyczyny i trendy poprawy ekonomicznej w Korei Północnej po przejściu władzy przez Kim Jong Una), 国外马克思主义政党研究网 (Sieć badawcza zagranicznej partii marksistowskiej) 2020, <http://www.ccnumpcf.com/index.php/View/147.html> (dostęp: 23.04.2020).

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ J. Reilly, *op. cit.*

²¹ H. Kwon, *The Korean War and Sino-North Korean Friendship* 朝鮮戦争と中朝友好関係, „The Asia-Pacific Journal/ Japan Focus” 2013, No. 11/32/4, <https://apjif.org/2013/11/32/HeonikKwon/3982/article.html> (dostęp: 20.04.2020).

budowa mostu na rzece Tumen, na granicy Chin i Korei Północnej²². Oprócz oczywistych funkcji praktycznych, mają one za zadanie ukazywać potęgę współpracy obu krajów i więzi, które je łączą.

Jednym z centralnych komponentów obecnego programu pomocy zagranicznej Chin są programy szkoleniowe i edukacyjne; nie inaczej jest w przypadku Korei Północnej. Od wczesnych lat 2000. prowadzone są coroczne wymiany studenckie²³. Chiny są również odpowiedzialne za rozwój nauki języka chińskiego w KRLD: wysyłają nauczycieli i materiały do nauki do koreańskich szkół. Fundowane są też szkolenia dla wysoko postawionych przedstawicieli partii, mające przygotować ich do współpracy w powstających chińsko-koreańskich strefach ekonomicznych²⁴.

Handel i pomoc KRLD a sprawa chińska

Ogromna liczba inwestycji chińskich, jak również decyzje polityczne władz Korei Północnej w ostatnich latach coraz bardziej uzależniają ten kraj od potężniejszego sąsiada. Hojne inwestycje Chin i ich ogromna pomoc dla kraju Kim Jong-una mają niebagatelne znaczenie. Trudno jednak nie zadać sobie pytania, dlaczego Chinom aż tak zależy na KRLD?

Pierwszą problematyczną kwestią jest tutaj sprawa handlu Chin z Koreą Północną. Statystyki z ostatnich lat wykazują, że faworyzowanie Korei w handlu to kwestia przeszłości. O ile program pomocy zagranicznej działa w tym kraju niezwykle pręźnie, ceny towarów eksportowanych i sprzedawanych przez chińskie firmy znacznie wzrosły. Wbrew pozorom znaczy to jednak tylko tyle, że stały się one podobne jak w relacjach z innymi państwami. Dodatkowo, Chińczycy przedsiębiorcy są bardzo zachęceni przez władze do inwestowania we współpracę z firmami koreańskimi. Niesymetryczność relacji handlowych wynika zatem z czegoś zupełnie innego: przedmiotu transakcji. Korea nie jest krajem bogatym w tradycyjnym sensie, posiada jednak niezwykle bogate złoża naturalne. Większość dóbr eksportowanych do Chin to właśnie dobra nieodnawialne, takie jak antracyt czy węgiel. Głównymi towarami importowymi z Chin są zaś materiały budowlane, różnorakie urządzenia, tekstylia oraz ziarn-

²² 中华人民共和国政府和朝鲜民主主义人民共和国政府关于共同建设、管理和维护中朝图们—南阳口岸新界河公路桥的协定 (Umowa między rządem Chińskiej Republiki Ludowej i rządem Koreańskiej Republiki Ludowo-Demokratycznej w sprawie wspólnej budowy, zarządzania i utrzymania mostu na rzece Tumen-Nanyang w Nowym Terytorium), 中华人民共和国外交部 (Ministerstwo Spraw Zagranicznych Chińskiej Republiki Ludowej), 2015, https://www.fmprc.gov.cn/web/ziliao_674904/tytj_674911/tyfg_674913/t1453671.shtml (dostęp: 2.04.2020).

²³ S. Chen, *China Prepared to End North Korea Student Exchanges*, „South China Morning Post” 2017, <https://www.scmp.com/news/china/article/2122309/china-warns-it-ready-end-north-korea-student-exchanges-after-latest> (dostęp: 23.04.2020).

²⁴ J. Reilly, *op. cit.*

no. Układ ten grozi więc wyeksploatowaniem koreańskich złóż naturalnych, co niesie za sobą zagrożenie dla tego kraju²⁵.

Drugą, jeszcze bardziej intrygującą kwestią jest uczestnictwo rządu chińskiego w międzynarodowych sankcjach nałożonych na Koreę Północną, spowodowanych prowadzonym przez rząd Kim Jong-una programem nuklearnym. Z każdym kolejnym związanym z nim działaniem Chin nakładały na Koreę kolejne sankcje. W odpowiedzi na próbę ponownego uruchomienia w 2003 roku przez KRLD obiektów przeznaczonych do badań nuklearnych, Chiny na trzy dni odcięły dostawy benzyny do Pyongyangu. Po testach nuklearnych w 2006 roku, razem z innymi państwami wchodzącymi w skład umowy, nałożyły na Koreę Północną ograniczenia handlowe. Kolejne testy, w 2009 roku, przyniosły zacieśnienie granic i kolejne sankcje²⁶. Relacje między krajami powoli pogarszały się, a punkt krytyczny nadszedł w drugiej dekadzie XXI wieku.

Rząd Xi Jinpinga a pomoc KRLD

Śmierć Kim Jong-ila i przejście władzy przez jego syna Kim Jong-una w 2012 roku nie zmieniły polityki KRLD w sprawie programu nuklearnego²⁷. Nie spotkało się to z aprobatą strony chińskiej, od lat faworyzującej denuklearyzację Półwyspu Koreańskiego. Sytuacji nie poprawiały incydenty, takie jak przejście przez straż graniczną Korei Północnej trzech chińskich kutrów rybackich w maju 2012 roku²⁸, mające negatywny wpływ na stosunki między państwami oraz opinię publiczną.

Mimo początkowych dobrych chęci ze strony chińskiej, sytuacja pogorszyła się jeszcze bardziej po objęciu urzędu sekretarza generalnego Komunistycznej Partii Chin przez Xi Jinpinga w 2012 roku. Testy rakietowe, mające miejsce w tym samym roku, jak również groźby kolejnych prób jądrowych stawiały relacje Chin z KRLD pod znakiem zapytania. Sam Xi Jinping niejednokrotnie wyraził swój sprzeciw wobec dalszych testów północnokoreańskiej broni masowego rażenia, także w rozmowach z delegatami Korei Południowej²⁹.

W lutym 2013 roku miała miejsce trzecia próba jądrowa, przeprowadzona pomimo protestów ze strony chińskiej, a razem z nią znaczne oziębienie stosunków Chin i Korei Północnej. Nałożone zostały kolejne sankcje, zaś chińskie banki pozamykały konta wysoko postawionych koreańskich urzędników

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ International Crisis Group, *Shades of Red: China's Debate over North Korea*, „Asia Report” 2009, No. 179, <https://www.crisisgroup.org/asia/northeastasia/koreanpeninsula/shadesredchinasdebateovernorthkorea> (dostęp: 20.04.2020).

²⁷ H. Kim, *China's Policy Toward North Korea under the Xi Jinping Leadership*, „North Korean Review” 2013, No. 9(2), www.jstor.org/stable/43908922 (dostęp: 24.04.2020).

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*.

państwowych i czasowo uniemożliwiły im operowanie zgromadzonymi środkami³⁰. Czasowo zablokowano również ruch turystyczny. Ograniczenia odbiły się na polityce wielu chińskich firm prowadzących działania w relacji z Koreą Północną, nadwyrężając ich zaufanie³¹. Relacje dyplomatyczne znacząco osłabły, ale obustronne powiązania ekonomiczne stawały się coraz silniejsze. Jednocześnie wzrastały kontakty Chin z Koreą Południową, ku niezadowoleniu rządu Kim Jong-una. Władze KRLD zaczęły otwarcie wyrażać sprzeciw ideologiczny wobec reform zachodzących w Chinach³². Doprowadziło to do niezręcznej dla obu stron sytuacji – napięcia wzrastały z każdym kolejnym testem nuklearnym, niosącym kolejne sankcje międzynarodowe. Powiązania sprawiły, że Chiny utraciły możliwość wywierania presji na decyzje rządu północnokoreańskiego³³. Jednak nawet jeśli stosunki dyplomatyczne państw nie były w najlepszym stanie, program pomocy zagranicznej wciąż działał³⁴. Wbrew niejednokrotnym słowom krytyki pod adresem polityki KRLD, rządowi Xi Jinpinga nadal zależało na utrzymaniu reżimu Kim Jong-una przy władzy, by nie ryzykować zbytnej destabilizacji regionu.

Po niezwykle trudnym i intensywnym okresie kontrowersyjnych decyzji północnokoreańskich w latach 2016 i 2017 wymiana handlowa kraju z Chinami osiągnęła swój najniższy próg³⁵ od czasu przejścia władzy przez Kim Jong-una. W drugiej połowie 2018 roku nadeszły jednak pierwsze sygnały poprawy. Załagodzenie polityki zagranicznej KRLD przywróciło ich dialog z USA, Koreą Południową, jak również Chinami³⁶. Doprowadziło to do pierwszych w historii spotkań Xi Jinpinga z Kim Jong-unem w Chinach, jak również wizyty Xi w Pyongyangu w 2019 roku³⁷. Rozmowy dały nadzieję na rozwiązanie pro-

³⁰ H.Y. Lee, *North Korea in 2013: Economy, Executions, and Nuclear Brinksmanship*, „Asian Survey” 2014, No. 54(1), s. 89–100; *Bank of China Closes Account of Key North Korean Bank*, CNBC, 2013, <https://www.cnbc.com/id/100718118> (dostęp: 24.04.2020).

³¹ 朝鲜第三次核试后的中朝经贸合作走势 (Trendy w chińsko-północnokoreańskiej współpracy handlowej i ekonomicznej po trzecim koreańskim teście nuklearnym), 丹东华商海外投资有限公司 (Międzynarodowa Komercyjna Firma Inwestycyjna Dandong), 2013, <http://www.cxtzw.com/Affiche.asp?ID=62> (dostęp: 15.12.2019).

³² M. Hoshino, S. Hiraiwa, *Four factors in the „special relationship” between China and North Korea: a framework for analyzing the China-North Korea Relationship under Xi Jinping and Kim Jongun*, „Journal of Contemporary East Asia Studies” 2020, No. 9, s. 1–11, <https://doi.org/10.1080/24761028.2020.1754998> (dostęp: 23.04.2020).

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ J. Lee, *North Korean Trade with Key Partner China Dives amid Sanctions*, „South China Morning Post” 2019, <https://www.scmp.com/news/china/diplomacy/article/3019348/northkoreantradebiggestpartnerchinadives48centamid> (dostęp: 23.04.2020).

³⁶ M. Hoshino, S. Hiraiwa, *op. cit.*

³⁷ Tiezzi, S., *Xi Jinping Is (Finally) Visiting North Korea*, „The Diplomat”, 2019, <https://thediplomat.com/2019/06/xijinpingsfinallyvisitingnorthkorea/> (dostęp: 24.04.2020).

blemów i zmniejszenie ryzyka w kontaktach chińskich z KRLD³⁸. Zapowiedziane pogłębienie współpracy już w pierwszej połowie 2019 roku dało namacalne skutki w zwiększeniu wymiany handlowej między państwami³⁹. Chiny nie przestają być największym inwestorem i źródłem pomocy zagranicznej dla KRLD do dziś.

Od ideologii do partnerstwa

Z biegiem lat, także w sprawie pomocy zagranicznej, ChRL staje się coraz bardziej pragmatyczna. Szczególnie widać to w polityce prowadzonej przez rząd Xi Jinpinga od 2013 roku. W działaniach brak już sentymentu, walki o ideologię. Priorytetem w chińskich relacjach międzynarodowych nie jest rewolucja, radykalne zmiany, państw nie łączy już ideologia, a ich niegdyś specjalna więź coraz bardziej się normalizuje⁴⁰. Chodzi przede wszystkim o to, by iść „drogą środka”, obopólnie korzystnej współpracy. Chiny to w wielu przypadkach jedyny obecny partner handlowy Korei Północnej⁴¹. Z tego właśnie powodu bardzo mało prawdopodobne jest, by nawet kolejne sankcje międzynarodowe obejmujące Koreę Północną nakłoniły Chiny do rezygnacji z własnego programu pomocy rządowi Kim Jong-una. Jak tłumaczą chińscy eksperci: „Pierwsze [sankcje – M.B.] to efekt odpowiedzialności międzynarodowej i moralna powinność; drugie [pomoc i relacje ekonomiczne – M.B.] pozwalają zachować stabilność, bezpieczeństwo w regionie i humanitaryzm”⁴².

Bibliografia

Bank of China Closes Account of Key North Korean Bank, CNBC 2013, <https://www.cnbc.com/id/100718118> (dostęp: 24.04.2020).

唇齿相依 (汉语成语) _ 百度百科 (Być blisko jak zęby i usta; analogia chińska), <https://baike.baidu.com/item/%E5%94%87%E9%BD%BF%E7%9B%B8%E4%BE%9D/2069313> (dostęp: 23.04.2020).

Chan C., Bridges B., *Divergence and Diversity: Changing Chinese Perceptions of North Korea under Kim Jong-un*, „Journal of Contemporary China” 2018, No. 109(27), s. 16–31, <https://doi.org/10.1080/10670564.2017.1363013> (dostęp: 23.04.2020).

³⁸J. Lee, *Xi Vows to Work with Pyongyang on „Political Resolution” to Nuclear Issue*, „South China Morning Post”, 2019, <https://www.scmp.com/news/china/diplomacy/article/3015472/xi-jinpingandkimjongunpresentunitedfrontagainst> (dostęp: 23.04.2020).

³⁹*Idem*, *China-North Korea Trade up 14 per Cent in First Half to US\$ 1.25 Billion*, „South China Morning Post”, 2019, <https://www.scmp.com/news/china/diplomacy/article/3019940/chinasfirst-halftradenorthkorearecoversoldallies> (dostęp: 23.04.2020).

⁴⁰C. Chan, B. Bridges, *Divergence and Diversity: Changing Chinese Perceptions of North Korea under Kim Jong-un*, „Journal of Contemporary China” 2018, No. 109(27), s. 16–31, <https://doi.org/10.1080/10670564.2017.1363013> (dostęp: 23.04.2020).

⁴¹H.Y. Lee, *op. cit.*

⁴²J. Reilly, *op. cit.*

- Chen S., *China Prepared to End North Korea Student Exchanges*, „South China Morning Post” 2017, <https://www.scmp.com/news/china/article/2122309/china-warns-it-ready-end-north-korea-student-exchanges-after-latest> (dostęp: 23.04.2020).
- Choo J., *Mirroring North Korea's Growing Economic Dependence on China: Political Ramifications*, „Asian Survey” 2008, No. 2(48), s. 343–372, <https://doi.org/10.1525/as.2008.48.2.343> (dostęp: 23.04.2020).
- Chung J.H., Choi M., *Uncertain allies or uncomfortable neighbors? Making sense of China-North Korea Relations, 1949–2010*, „The Pacific Review” 2013, No. 26/3, <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09512748.2012.759262> (dostęp: 23.04.2020).
- Hoshino M., Hiraiwa S., *Four factors in the „special relationship” between China and North Korea: a framework for analyzing the China-North Korea Relationship under Xi Jinping and Kim Jong-un*, „Journal of Contemporary East Asia Studies” 2020, nr 9, s. 1–11, <https://doi.org/10.1080/24761028.2020.1754998> (dostęp: 23.04.2020).
- International Crisis Group, *Shades of Red: China's Debate over North Korea*, „Asia Report” 2009, No. 179, <https://www.crisisgroup.org/asia/north-east-asia/korean-peninsula/shades-red-china-s-debate-over-north-korea> (dostęp: 20.04.2020).
- Kim H., *China's Policy Toward North Korea under the Xi Jinping Leadership*, „North Korean Review” 2013, No. 9(2), www.jstor.org/stable/43908922 (dostęp: 24.04.2020).
- Kwon H., *The Korean War and Sino-North Korean Friendship 朝鮮戦争と中朝友好関係*, „The Asia-Pacific Journal/Japan Focus” 2013, No. 11/32/4, <https://apjff.org/2013/11/32/Heonik-Kwon/3982/article.html>, eilly (dostęp: 20.04.2020).
- Lee H.Y., *North Korea in 2013: Economy, Executions, and Nuclear Brinksmanship*, „Asian Survey” 2014, No. 54(1), s. 89–100, <https://doi.org/10.1525/as.2014.54.1.89> (dostęp: 13.01.2020).
- Lee J., *China-North Korea Trade up 14 per Cent in First Half to US\$1.25 Billion*, „South China Morning Post” 2019, <https://www.scmp.com/news/china/diplomacy/article/3019940/chinas-first-half-trade-north-korea-recovers-old-allies> (dostęp: 23.04.2020).
- Lee J., *North Korean Trade with Key Partner China Dives amid Sanctions*, „South China Morning Post” 2019, <https://www.scmp.com/news/china/diplomacy/article/3019348/north-korean-trade-biggest-partner-china-dives-48-cent-amid> (dostęp: 23.04.2020).
- Lee J., *Xi Vows to Work with Pyongyang on „Political Resolution” to Nuclear Issue*, „South China Morning Post” 2019, <https://www.scmp.com/news/china/diplomacy/article/3015472/xi-jinping-and-kim-jong-un-present-united-front-against> (dostęp: 23.04.2020).
- Lin J., Jin M., 金正恩执政后朝鲜经济好转原因及其走势 (Przyczyny i trendy poprawy ekonomicznej w Korei Północnej po przejściu władzy przez Kim Jong Una), 国外马克思主义政党研究网 (Sieć badawcza zagranicznej partii marksistowskiej) 2020, <http://www.ccnumpfc.com/index.php/View/147.html> (dostęp: 23.04.2020).
- Mao Zedong's Remarks at the Banquet for the North Korean Government Delegation*, Wilson Center Digital Archive 1953, <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/114167> (dostęp: 23.04.2020).
- Reilly J. *The Curious Case of China's Aid to North Korea*, „Asian Survey” 2014, No. 6(54), s. 1158–1183, <https://doi.org/10.1525/as.2014.54.6.1158> (dostęp: 13.01.2020).
- Tiezzi S., *Xi Jinping Is (Finally) Visiting North Korea*, „The Diplomat” 2019, <https://the-diplomat.com/2019/06/xi-jinping-is-finally-visiting-north-korea/> (dostęp: 24.04.2020).

中华人民共和国商务部对外援助司 (strona internetowa People's Republic of China Foreign Aid), <http://yws.mofcom.gov.cn/article/b/> (dostęp: 23.04.2020).

朝鲜第三次核试后的中朝经贸合作走势 (Trendy w chińsko-północnokoreańskiej współpracy handlowej i ekonomicznej po trzecim koreańskim teście nuklearnym), 丹东商海外投资有限公司 (Międzynarodowa Komercyjna Firma Inwestycyjna Dandong) 2013, <http://www.cxtzw.com/Affiche.asp?ID=62> (dostęp: 15.12.2019).

中华人民共和国政府和朝鲜民主主义人民共和国政府关于共同建设、管理和维护中朝图们—南阳口岸新界河公路桥的协定 (Umowa między rządem Chińskiej Republiki Ludowej i rządem Koreańskiej Republiki Ludowo-Demokratycznej w sprawie wspólnej budowy, zarządzania i utrzymania mostu na rzece Tumen-Nanyang w Nowym Terytorium), 中华人民共和国外交部 (Ministerstwo Spraw Zagranicznych Chińskiej Republiki Ludowej) 2015, https://www.fmprc.gov.cn/web/ziliao_674904/tytj_674911/tyfg_674913/t1453671.shtml (dostęp: 2.04.2020).

Michał Szamalek*

<https://doi.org/10.18778/8220-375-2.10>

Wymiana handlowa między Unią Europejską i Indonezją

Abstract

EU-Indonesia Trade

My work shows the problem of trade between the EU and Indonesia, the problem is quite significant because Indonesia is a developing country and has a lot of economic potential. The research objective of my work was to bring the reader closer to the EU-Indonesia trade relations and to describe the structure of these relationships. The research methodologies that I used to do my work are first of all the analysis of data provided by the European Union and the analysis of documents and articles. The implications of this work are that I have a lot of potential in Indonesia and that as an economic leader in the Southeast Asia region it is likely to become a very great and valuable ally of the EU. I hope the reader after reading the work will get answers to all the major questions about the topic.

Keywords: trade, EU, Indonesia, economy, trade relations

Słowa kluczowe: handel, UE, Indonezja, gospodarka, wymiana handlowa

Wprowadzenie

Coraz częściej Unia Europejska szuka partnerów biznesowych na całym świecie – jednym z nich jest Azja. Niniejszy artykuł porusza temat relacji gospodarczych pomiędzy UE i Indonezją. Jego celem jest przedstawienie czytelnikom wartości kontaktów handlowych między UE i Indonezją oraz odpowiedź na pytanie: „Czy Indonezja może stać się ważnym partnerem handlowym Unii Europejskiej?” Zdecydowałem się zająć tym zagadnieniem, ponieważ nie mamy zbyt wielu informacji na ten temat oraz dlatego, że Indonezja jest krajem rozwijającym się, ma ogromny potencjał demograficzny, gospodarczy i może stać się ważnym partnerem handlowym Unii Europejskiej.

Temat jest interesujący z uwagi na trwające dyskusje dotyczące umowy o wolnym handlu między UE i Indonezją. Podczas pisania pracy korzystałem z informacji, które można znaleźć na stronie internetowej Komisji Europejskiej, a także w publikacji *American Think Tank*, wydanej przez Centrum Studiów Strategicznych i Międzynarodowych i w opracowaniu *The EU through the Eyes of Asia* przygotowanym przez European Studies in Asia (ESiA).

* Absolwent studiów I stopnia, kierunek *stosunki międzynarodowe*, specjalność *Asian Studies* na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politologicznych Uniwersytetu Łódzkiego, student studiów II stopnia, kierunek *stosunki międzynarodowe*, specjalność *orientalna* WSMiP UŁ, e-mail: michal.szamalek@unilodz.eu.

Tło historyczne

Historycznie Indonezja była kojarzona z krajami europejskimi, w tym z Wielką Brytanią, Holandią i Portugalią. Po okresie kolonialnym stosunki między krajami europejskimi i Indonezją nie zmieniły się, nadal były znaczące¹. Pod koniec XX wieku Unia Europejska stała się głównym organem reprezentującym Europę w stosunkach z Indonezją. Dwustronna współpraca między UE i Indonezją rozpoczęła się w 1988 roku. W tym samym roku wysłano delegację unijną do Indonezji. Spotkanie Azja-Europa (*Asia-Europe Meeting*, ASEM), które odbyło się w Tajlandii w 1996 roku², było niezwykle istotne w stosunkach między UE i krajami azjatyckimi. Najważniejszymi elementami szczytu były rozmowy dotyczące współpracy gospodarczej, politycznej i kulturalnej. W przypadku Indonezji szczyt ten odegrał dodatkową rolę, ponieważ umożliwił jej dialog z UE, a także promowanie wzajemnego handlu i inwestycji.

W 2000 roku Komisja Europejska³ opublikowała komunikat w sprawie rozwoju bliższych stosunków między UE i Indonezją, omawiający rozwój relacji handlowych, które będą bardzo ważne w przyszłości. Natomiast w listopadzie 2009 roku Unia Europejska i Indonezja⁴ podpisały umowę ramową w sprawie kompleksowego partnerstwa i współpracy, która weszła w życie w maju 2014 roku. Dotyczy ona głównie rozwoju stosunków dwustronnych i ustanawia ramy prawne dotyczące praw człowieka, handlu i dialogu politycznego.

Aktualnie Indonezja jest jednym z krajów rozwijających się i należy do tzw. *azjatyckich tygrysów*. Pod względem demograficznym i politycznym jest ona trzecim co do wielkości krajem demokratycznym, po USA i Indiach. To także kraj o największej liczbie muzułmanów na świecie⁵. (Zjawisko to pokazuje, że możliwe jest połączenie idei islamu z ideami demokracji.) Indonezja odgrywa także znaczącą rolę w Stowarzyszeniu Narodów Azji Południowo-Wschodniej (*Association of South-East Asian Nations*, ASEAN) i jest jedynym członkiem G20 w regionie.

Gospodarka Indonezji

W latach 60. ubiegłego stulecia, po upadku prezydenta Sukarno⁶, nowa administracja ustabilizowała walutę, gospodarka stała się inflacyjna, uregulowano też dług zagraniczny, dzięki czemu wysiłki Indonezji wkładane w przyciąganie zagranicznych inwestycji okazały się skuteczne. Bardzo ważnym sektorem

¹ *The EU through the Eyes of Asia*, Vol. II: *New Cases, New Findings*, eds N. Chaban, M. Holland, P. Ryan, World Scientific Publishing Company 2009, s. 93.

² *Ibidem*, s. 94.

³ *Commission proposes closer EU relations with Indonesia*, 2.02.2000, http://europa.eu/rapid/pressrelease_IP0098_en.htm (dostęp: 15.02.2020).

⁴ *Site of European Commission*, <http://ec.europa.eu/trade/policy/countriesandregions/countries/indonesia/> (dostęp: 23.12.2019).

⁵ *The EU through...*, s. 93.

⁶ *Economy of Indonesia*, https://en.wikipedia.org/wiki/Economy_of_Indonesia (dostęp: 15.12.2019).

dla gospodarki w latach 70. i 80. była ropa naftowa, a eksport tego surowca przyniósł znaczny wzrost gospodarczy. Pod koniec lat 80. wprowadzono liczne reformy gospodarcze, w tym dewaluację rupii, co miało na celu poprawę konkurencji eksportowej; w latach 1989–1997 indonezyjska gospodarka odnotowała ponad siedmioprocentowy wzrost. W 1997 roku wybuchł azjatycki kryzys finansowy, powodując znaczne straty w gospodarce Indonezji, co doprowadziło do powstania modelu długu publicznego o wartości ponad 60 mln USD, znacznego spadku realnego PKB i wzrostu inflacji. Kryzys udało się pokonać z pomocą Międzynarodowego Funduszu Walutowego. Od początku XXI wieku do dziś gospodarka Indonezji szybko rośnie i państwo to może stać się liderem gospodarczym w regionie.

Indonezja to kraj o ogromnym potencjale gospodarczym, największa gospodarka w Azji Południowo-Wschodniej. Ma ona wiele cech, które czynią z niej państwo o doskonałym rozwoju gospodarczym. Zaraz po Indiach i Chinach ma najszybciej rozwijającą się gospodarkę w grupie G20⁷. Bardzo ważny w ostatnich latach jest tu ekspansja infrastruktury i zwiększenie roli przemysłu wytwórczego. Dzięki tym wysiłkom gospodarka Indonezji ma szansę na bardzo szybką dynamizację.

Indonezja dzięki modernizacji w sektorze politycznym i gospodarczym jest często wymieniana jako kandydatka do członkostwa w krajach BRICS (Brazylia, Rosja, Indie, Chiny i Republika Południowej Afryki). Z kolei kraje CIVETS (Kolumbia, Indonezja, Wietnam, Egipt, Turcja i Republika Południowej Afryki)⁸ stają się coraz ważniejsze na arenie międzynarodowej. Z uwagi na fakt, że członkowie grupy mają dość duże populacje i rozwijające się systemy polityczne, przewiduje się, że w 2020 roku CIVETS będzie stanowić połowę światowej gospodarki. Innym przykładem tego, że społeczność międzynarodowa zaczyna dostrzegać potencjał gospodarczy Indonezji, jest podnoszenie ratingu kredytowego przez Standard & Poor's, Fitch Ratings i Moody's⁹.

Aby stać się pełnoprawną globalną gospodarką, Indonezja musi dążyć do rozwoju usług i przemysłu wtórnego oraz coraz bardziej polegać na wydobyciu i eksporcie surowców, co jest bardzo trudne, ponieważ prywatni inwestorzy pozostają niezdecydowani w tym zakresie. Indonezja ma kilka cech wyjątkowych jej wzrost gospodarczy: bogate i różnorodne zasoby naturalne, młoda, duża i rosnąca populacja (szybko powiększająca się klasa średnia), stabilność polityczna (względna), ostrożne zarządzanie podatkowe od końca lat 90. XX wieku, strategiczna lokalizacja w stosunku do gigantycznych gospodarek Chin i Indii, niskie koszty pracy. Jako wschodzący rynek wiele rozbudowuje¹⁰.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Economy of Indonesia*, <https://www.indonesiainvestments.com/culture/economy/item177> (dostęp: 15.12.2019).

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*.

Indonezyjska gospodarka opiera się głównie na wielkich przedsiębiorstwach państwowych i prywatnych, ale małe i średnie przedsiębiorstwa też są dla niej ważne, ponieważ ich zyski stanowią około 60% PKB Indonezji, poza tym zatrudniają one ponad 108 milionów ludzi¹¹. Liczby te pokazują, że mniejsze firmy są kręgosłupem indonezyjskiej gospodarki. Ważnym elementem przyspieszającym ją jest konsumpcja. Dzięki rosnącemu PKB konsumpcja indywidualna jest stosunkowo stabilna. Wszystkie te czynniki sprawiają, że wyniki gospodarcze są dobre i dość stabilne, prognozy na przyszłość – optymistyczne i do roku 2030 Indonezja będzie jedną z sześciu największych gospodarek na świecie.

Eksport oraz import Indonezji

Dane z 2015 roku¹² pokazują, że najważniejszymi produktami eksportowanymi przez Indonezję były: produkty mineralne (24%), maszyny (12%), produkty rolne (11%) i tekstylia (9,1%). Najpopularniejsze importowane produkty to: maszyny (29%), produkty mineralne (13%), produkty chemiczne (9,8%) i metale.

Najpopularniejsze kierunki eksportu to: Stany Zjednoczone (12%), Chiny (11%), Japonia (11%) i Singapur (8,4%), podczas gdy większość importu pochodziła z Chin (25%), Singapuru (20%), Japonii (8,1%) i Korei Południowej (5,6%).

Dane pokazują też, że Unia Europejska nie jest jednym z największych importerów i eksporterów Indonezji, ponieważ konkurencja w Azji jest ogromna, a jednym z celów (więcej w dalszej części artykułu) handlu z Indonezją jest zwiększenie udziału w rynku. W dalszych rozważaniach chciałbym poruszyć temat stosunków handlowych i wolnego handlu między UE i Indonezją.

a) Wymiana handlowa z UE

Chociaż Unia Europejska jest jednym z większych regionów¹³, do których Indonezja eksportuje swoje produkty, znaczenie rynku unijnego dla tego kraju spadło. Podczas analizy danych możemy zauważyć, że udział Indonezji w handlu z UE jest mniejszy niż innych krajów ASEAN, takich jak Wietnam, Singapur lub Malesja (wartość handlu z Singapurem jest dwa razy większa niż wartość handlu z Indonezją).

¹¹ *General Economic Outline of Indonesia*, <https://www.indonesiainvestments.com/culture/economy/generaleconomicoutline/item251> (dostęp: 15.12.2019).

¹² *Atlas*, <http://atlas.media.mit.edu/en/profile/country/idn/> (dostęp: 15.12.2019).

¹³ *Site of European Commission*, <http://trade.ec.europa.eu/doclib/press/index.cfm?id=1620> (dostęp: 23.12.2019).

Tabela 1. UE–Indonezja: handel dobrami (w mld euro)

Rok	Import do UE	Eksport z UE	Równowaga handlowa
2014	14,4	9,5	-4,9
2015	15,3	10,0	-5,4
2016	14,6	10,5	-4,2

Źródło: Site of European Commission, <http://ec.europa.eu/trade/policy/countries-and-regions/countries/indonesia/> (dostęp: 23.12.2019).

Tabela 2. UE–Indonezja: handel usługami (w mld euro)

Rok	Import do UE	Eksport z UE	Równowaga handlowa
2013	2,2	4,1	1,9
2014	1,8	3,8	1,9
2015	2,1	4,0	1,9

Źródło: *ibidem*.

Tabela 3. UE–Indonezja: bezpośrednie inwestycje zagraniczne (w mld euro)

Rok	Zapasy wewnętrzne	Zapasy zewnętrzne	Równowaga handlowa
2015	-3,8	30,4	34,1

Źródło: *ibidem*.

Tabele 1 i 2 pokazują dane handlowe między UE i Indonezją. Dwustronny handel towarami¹⁴ wyniósł 25,3 mld euro w 2015 roku, przy czym eksport z UE wyniósł 10 mld euro, a import do UE 15,3 mln euro. Z drugiej strony, dwustronny handel usługami¹⁵ wyniósł w 2014 roku 5,6 mld euro przy eksporcie 3,8 mld euro i imporcie 1,88 mld euro.

W tabeli 3 widzimy poziom bezpośrednich inwestycji zagranicznych¹⁶ w relacjach między UE i Indonezją – zapasy wewnętrzne wyniosły w 2015 roku 3,8 mld euro, zapasy zewnętrzne – 30,4 mld euro, a saldo – 34,1 mld euro.

¹⁴ Site of European Commission, <http://ec.europa.eu/trade/policy/countriesandregions/countries/indonesia/> (dostęp: 23.12.2019).

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*.

Najważniejszymi partnerami importowymi w Unii Europejskiej¹⁷ dla Indonezji były: Niemcy (33%), Francja (14%), Włochy (13%), Wielka Brytania (8%), Holandia (6%), Belgia (5%), Szwecja (5%) i Hiszpania (4%). Najważniejszymi partnerami eksportowymi były: Niemcy (23%), Holandia (15%), Włochy (12%), Hiszpania (11%), Francja (10%), Wielka Brytania (9%), Belgia (6%) i Polska (3%).

Wykres 1. Wolumen handlu w 2012 roku

Źródło: <https://comtrade.un.org/data> (dostęp: 23.12.2019).

Wykres 1 pokazuje strukturę handlu w 2012 roku¹⁸. Z pierwszej części wykresu możemy wywnioskować, że eksport z Indonezji do UE jest bardzo zróżnicowany.

¹⁷ Y.R. Damuri, R. Atje, A. Soedjito, *Study on the Impact of an EU-Indonesia CEPA*, 2015, s. 21.

¹⁸ *Ibidem*.

wany, zdominowany głównie przez warzywa, maszyny, obuwie i nakrycia głowy oraz produkty chemiczne.

Z drugiej części wykresu możemy wnioskować, że import z Indonezji opierał się głównie na maszynach lub produktach elektrycznych, transporcie oraz przemyśle chemicznym i pokrewnym. Około 39% importu z Indonezji to maszyny i produkty elektryczne, około 17% to transport, a 12% chemikalia. W ciągu kilku ostatnich lat struktura towarów handlowych nie zmniejszyła się znacząco.

b) Produkty indonezyjskie na rynku europejskim

W tej części artykułu postaram się wyjaśnić, dlaczego udział produktów indonezyjskich na rynku europejskim stoi na stosunkowo niskim poziomie¹⁹. Produkty indonezyjskie, które można uznać za dominujące na rynku unijnym, to: produkty z oleju palmowego (ich eksport w ostatnich latach wzrósł o 13%), gumowe (wzrost eksportu o 10%), a także węgiel, ponadto takie produkty, jak buty czy odzież (jednak nie są one aż tak znaczące jak trzy wymienione wyżej). Istnieje kilka problemów, które powodują stosunkowo niewielki udział produktów indonezyjskich na rynku UE²⁰:

- 1) Konkurencyjność – podobnie jak UE na rynku indonezyjskim, Indonezja ma również stosunkowo dużą konkurencję na rynku UE, w ostatnich latach szczególnie ze strony Chin;
- 2) Różnorakie bariery handlowe, które można zlikwidować w krótkim czasie poprzez podpisanie umowy o wolnym handlu;
- 3) Ostatnią kwestią jest odpowiedź na pytanie: „Czy wywóz z Indonezji jest zgodny z rozwojem rynku importowego UE?”

Rozwiązanie wyżej wymienionych problemów zwiększyłoby udział Indonezji na rynku europejskim.

BIZ UE w Indonezji

Bezpośrednia inwestycja zagraniczna (BIZ) to inwestycja, w której spółka w jednym kraju jest właścicielem lub posiada udziały w spółce w innym kraju²¹. Historycznie Unia Europejska była jednym z największych inwestorów w Indonezji, chociaż na początku lat 90. to Stany Zjednoczone²² dzierżyły palmę pierwszeństwa w tej dziedzinie. Unia Europejska przejęła rolę lidera w latach 90. W ciągu kilku ostatnich lat Indonezja otrzymała z UE około 9 miliardów dolarów na inwestycje. W 2013 roku UE znalazła się na ostatnim miejscu podium pod względem inwestycji zagranicznych, tuż po Singapurze i Japonii.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Ibidem*, s. 25–28.

²¹ *Foreign Direct Investment – FDI*, <http://www.investopedia.com/terms/f/fdi.asp> (dostęp: 15.12.2019).

²² Y.R. Damuri, R. Atje, A. Soedjito, *op. cit.*, s. 73–75.

W porównaniu z latami 1993–2003, kiedy BIZ z Unii Europejskiej stanowiły około 46% całkowitych BIZ w Indonezji, w ostatnich latach było to tylko 16%. Trzy największe kraje UE inwestujące w Indonezji to Wielka Brytania, Holandia i Luksemburg.

Wykres 2. BIZ UE w Indonezji według sektorów (2011)

Źródło: <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics> (dostęp: 23.12.2019).

Wykres 2 pokazuje BIZ z różnych sektorów (dane z 2011 roku). Widzimy, że UE inwestuje w przemysł transportowy (24%), chemiczny i farmaceutyczny (20%), spożywczy (15%) oraz w wyróżniające się sektory takie, jak: turystyka, przemysł metalurgiczny lub papierniczy. W ciągu ostatnich kilku lat zmieniła się struktura inwestycji zagranicznych związanych z UE, ponieważ kwota inwestycji i liczba pieniędzy zainwestowanych w sektorze wtórnym spadła na korzyść sektora pierwotnego i wyższego, z uwagi na fakt, że na rynku wtórnym występuje znaczna konkurencja ze strony krajów, w których koszty pracy są niższe (Chiny i Indie).

Umowa o wolnym handlu między UE i Indonezją

Umowa o wolnym handlu (*Free Trade Agreement*, FTA) to umowa, której celem jest stworzenie strefy pozbawionej barier dla wzajemnego handlu²³. Indonezja to kolejny kraj w regionie, który rozpoczął negocjacje w sprawie

²³ *Free Trade Agreement*, <http://www.businessdictionary.com/definition/freetradeagreement.html> (dostęp: 23.12.2019).

umowy o wolnym handlu z Unią Europejską, po Singapurze (2010), Malezji (2010), Wietnamie (2012), Tajlandii (2013) i Filipinach (2015). Negocjacje UE z Indonezją w sprawie umów o wolnym handlu mają na celu stworzenie nowego dostępu do rynku, zwiększenie inwestycji bezpośrednich i handlu. Podpisanie umowy o wolnym handlu z Indonezją zbliży UE do umowy międzyregionalnej z ASEAN.

W 2016 roku UE pomyślnie zakończyła negocjacje z Singapurem i Wietnamem²⁴. Negocjacje w sprawie umowy pomiędzy UE i Indonezją oficjalnie rozpoczęły się 18 lipca 2016 roku²⁵, pierwsza runda odbyła się 20–21 września 2016 roku. Rozmowy przebiegały w bardzo przyjaznej atmosferze i obejmowały wiele aspektów, w tym: handel towarami, zasady ich pochodzenia, środki sanitarne i fitosanitarne (SPS), bariery techniczne w handlu (TBT), ułatwienia celne i handlowe, zamówienia rządowe, usługi i inwestycje, prawa własności intelektualnej (w tym oznaczenia geograficzne), środki zaradcze w handlu, rozliczenie handlu i współpraca gospodarcza.

Druga runda rozmów odbyła się 24–27 stycznia 2017 roku²⁶ na indonezyjskiej wyspie Bali. Podobnie jak w pierwszej rundzie, Komisji Europejskiej przewodniczyła Helena König, dyrektor ds. Azji i Ameryki Łacińskiej, stronę indonezyjską reprezentowało Ministerstwo Handlu Republiki Indonezji pod przewodnictwem Pak Iman Pambagyo, dyrektora generalnego ds. międzynarodowych negocjacji handlowych. Negocjowano dziewięć projektów, o których rozmawiano podczas pierwszej rundy w 2016 roku. Przygotowano harmonogram działań, które miały być realizowane w ramach trzech rund rozmów. 28 stycznia 2017 roku odbyło się 8. spotkanie Europejskiej Grupy Roboczej ds. Handlu i Inwestycji, która zajmuje się kwestiami handlowymi pojawiającymi się podczas wymiany handlowej między obiema stronami. Delegacje unijna i Indonezji zajmowały się też sposobami wymiany danych na temat taryf i handlu, które mogą pomóc w przyszłych relacjach handlowych.

Porozumienie to jest niezwykle ważne dla rządu indonezyjskiego, ponieważ, jeśli uda mu się dojść do porozumienia handlowego, ponad 750 milionów ludzi w Europie uzyska dostęp do produktów indonezyjskich, które, nawiasem mówiąc, zwiększą eksport z tego kraju²⁷.

²⁴ *Report from the 1st round of negotiations for a Free Trade Agreement between the European Union and Indonesia, 20–21.09.16*, http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2016/september/tradoc_154982.pdf (dostęp: 23.12.2019).

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Report of the 2nd round of negotiations for a Free Trade Agreement between the European Union and Indonesia, 24–27.01.17*, http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2017/february/tradoc_155297.pdf (dostęp: 23.12.2019).

²⁷ H. Kurniawan, *Indonesia to prioritize Free Trade Agreement with European Union (EU)*, 16.12.16, <https://tax.thomsonreuters.com/blog/onesource/indonesiatoprioritizefreetradeagreementwiththeuropeanunion/> (dostęp: 23.12.2019).

Rola poszczególnych jednostek reprezentujących Indonezję w obszarze współpracy z UE

Skupmy się teraz na tym, jaką rolę w obszarze współpracy pomiędzy oboma podmiotami pełnią poszczególne osoby lub instytucje ze strony indonezyjskiej.

Główną instytucją zajmującą się kwestiami handlowymi, współpracą gospodarczą i negocjacjami z UE jest Ministerstwo Handlu Republiki Indonezji. Tak jak już wspomniano, negocjacjami dotyczącymi umowy o wolnym handlu zajmował się Pak Iman Pambago, dyrektor generalny ds. międzynarodowych negocjacji handlowych. Oprócz niego, we współpracy z UE biorą udział urzędnicy z innych ministerstw Republiki Indonezji, m.in.: Agus Tjahajana Wirakusumah (sekretarz generalny Ministerstwa Przemysłu), Martani Husseini (Ministerstwo Rybołówstwa), Achmad Kurniadi (wiceprzewodniczący, koordynacja inwestycji, Zarząd BKPM [Badan Koordinasi Penanaman Modal – Investment Coordinating Board]), Zaenal Bachruddin (Ministerstwo Rolnictwa).

Kolejne jednostki, które uczestniczą w współpracy z UE, to uniwersytety i szeroko pojęty biznes. Możemy tu wymienić takie osoby, jak: Chris Kanter (wiceprzewodniczący Asosiasi Pengusaha Indonesia – Indonesian Employers Association) i Maxi Gunawan (szef Stałego Komitetu ds. Międzynarodowej Współpracy Instytucjonalnej [KADIN – Kamar Dagang dan Industri Indonesia]) oraz Djisman Simandjuntak (dyrektor wykonawczy Prasetya Mulya Business School), Denni Puspa Purbasari (ekonomista, Gadjah Mada University), Arianto A. Patunru (kierownik Instytutu Ekonomii Zarządzania na University of Indonesia)²⁸.

Oprócz osób z rządu oraz biznesu i nauki bardzo ważną rolę w relacjach z UE pełni prezydent Indonezji, od 2014 roku urząd ten sprawuje Joko Widodo. Od początku swoich rządów musiał się on mierzyć z wyzwaniem w polityce zagranicznej, były to m.in. relacje z sąsiadami (Malezja i Singapur) oraz z dużymi graczami sceny politycznej, takimi jak USA, Chiny czy szczególnie interesująca nas Unia Europejska²⁹.

Prezydent Joko Widodo aktywnie zajmował się zagadnieniami i wyzwaniami, które Indonezja napotkała podczas współpracy z UE. Główne problemy dotyczyły oleju palmowego oraz niklu, czyli dwóch bardzo ważnych elementów gospodarki Indonezji. Według prezydenta Widodo EU dyskryminuje przemysł produkcji oleju palmowego i biopaliw, wart 650 milionów USD. Żałuje on, że UE nie była zainteresowana danymi pochodzącymi od rządu Indonezji oraz

²⁸ *EEAS Europa*, http://eeas.europa.eu/archives/delegations/indonesia/documents/press_corner/20110615_01_en.pdf (dostęp: 25.04.2020).

²⁹ A.L. Connelly, Aaron, *Research Fellow in the East Asia Program at the Lowy Institute for International Policy in Sydney*, „Sovereignty and the Sea: President Joko Widodo’s Foreign Policy Challenges”, „Contemporary Southeast Asia” 2015, Vol. 37, No. 1, s. 1–28.

producentów oleju palmowego. Mimo to negocjacje dotyczące handlu nadal trwają, choć Indonezyjczycy przypomnieli, że są największym odbiorcą samolotów Airbus i dlatego należy szybko rozwiązać problem oleju palmowego³⁰.

Drugim problemem, do którego odniósł się prezydent Indonezji, jest nikiel. Unia Europejska, aby chronić swój rynek, złożyła skargę do Światowej Organizacji Handlu przeciwko Indonezji, co może być kwestią sporną podczas rozmów o umowach handlowych³¹. Mimo tych problemów rząd Indonezji chce jak najszybciej doprowadzić do końca rozmowy dotyczące umów handlowych z UE, aby obie strony mogły z tego skorzystać³².

Cele handlu dwustronnego

Zanim przejdę do podsumowania pracy, chciałbym napisać o celach wzajemnego handlu między UE i Indonezją.

a) UE

- 1) Najważniejszym celem UE w handlu z Indonezją jest uzyskanie dużego i stabilnego partnerstwa w regionie Azji Południowo-Wschodniej. Mimo tego, że UE obecnie koncentruje się na innych krajach regionu, w przyszłości coraz więcej pieniędzy będzie przeznaczать na współpracę z Indonezją.
- 2) Drugim celem UE jest walka o dominację w regionie. Ponieważ Azja Południowo-Wschodnia staje się areną walki o wpływy polityczne i gospodarcze między Chinami, UE i Stanami Zjednoczonymi, Unia Europejska musi zaoferować coś, czego inni nie oferują, jeśli chce odgrywać ważniejszą rolę w gospodarce Indonezji.
- 3) Jeśli UE chce zwiększyć swój udział w rynku indonezyjskim, musi zdobyć zaufanie indonezyjskich partnerów, ponieważ jest ono istotne.

b) Indonezja

- 1) Najważniejszym celem Indonezji jest zwiększenie udziału w rynku europejskim. Ponieważ Unia Europejska może stać się rynkiem zbytu, rząd Indonezji powinien rozwijać eksport i handel wraz z innymi aspektami, takimi jak kultura i myśl polityczna.

³⁰ *Indonesia Not Keeping Silent about EU's Palm Oil Discrimination, Says Jokowi*, The Jakarta Post, <https://www.thejakartapost.com/news/2019/11/28/indonesianotkeepingsilentabouteuspalmoiliscriminationsaysjokowi.html> (dostęp: 25.04.2020).

³¹ *Indonesia President Defends Nickel Export Curbs after EU Complaint at WTO*, CNBC, 12.12.2019, <https://www.cnbc.com/2019/12/12/reutersamericaindonesiapresidentdefendsnickelexportcurbsaftereucomplaintatwto.html> (dostęp: 25.04.2020).

³² *Indonesia Aims to Speed up Talks to Resolve Trade Issues with EU, U.S.*, Reuters, 25.10.2019, [www.reuters.com, https://www.reuters.com/article/usindonesiatradeidUSKBN1X40ZU](http://www.reuters.com/article/usindonesiatradeidUSKBN1X40ZU) (dostęp: 25.04.2020).

2) Drugim celem Indonezji związanym z handlem jest zakończenie negocjacji dotyczących umowy o wolnym handlu. Podpisanie tej umowy pomoże w dalszym umocnieniu stosunków handlowych między UE i Indonezją, a to, co jest istotne dla celu opisanego w punkcie 1, pomoże zwiększyć udział indonezyjskich produktów w rynku europejskim.

Podsumowanie

W niniejszym artykule starałem się odpowiedzieć na pytanie: „Czy Indonezja może stać się ważnym partnerem handlowym Unii Europejskiej?” Moim zdaniem, udało mi się to dzięki pokazaniu możliwości gospodarki indonezyjskiej i prezentacji danych otrzymanych dzięki analizie dokumentów uzyskanych przez Komisję Europejską oraz materiałów akademickich. Udało mi się również wyciągnąć następujące wnioski:

- 1) Indonezja ma ogromny potencjał gospodarczy i społeczny, a współpraca z Unią Europejską może przynieść jej w przyszłości duże zyski;
- 2) Ważnym elementem w stosunkach handlowych między UE i Indonezją, który może być ważny w przyszłości, jest podpisanie umowy o wolnym handlu.

Opisałem też kilka problemów dotyczących współpracy unijno-indonezyjskiej. Unia Europejska ma silnego konkurenta w regionie, jakim są Chiny, a zatem oferta dla Indonezji musi być lepsza niż chińska. Innym problemem może być brak zaufania Indonezyjczyków do UE i strach, że warunki, które ona przedstawi będą niekorzystne dla strony indonezyjskiej.

Wybrany przeze mnie temat jest dość obszerny, zatem istnieje możliwość rozwinięcia innej tezy niż ta, którą próbowałem rozwiązać. Można odpowiedzieć na pytania takie, jak: „Jak umowa o wolnym handlu między Indonezją i UE wpłynie na ich relacje” lub „W jaki sposób współpraca handlowa znajdzie odzwierciedlenie w integracji w Azji Południowo-Wschodniej”? Mam nadzieję, że informacje, które zawarłem w swoim opracowaniu, zachęcą czytelników do dalszego poszukiwania informacji na temat handlu między UE i Indonezją.

Bibliografia

- Atlas*, <http://atlas.media.mit.edu/en/profile/country/idn/> (dostęp: 15.12.2019).
Chaban N., Holland M., Ryan P., *EU through the Eyes of Asia*, Vol. II: *New Cases, New Findings*, World Scientific Publishing Company 2009.
Commission proposes closer EU relations with Indonesia, 2.02.2000, http://europa.eu/rapid/press-release_IP-00-98_en.htm (dostęp: 15.02.2020).

- Connelly A.L., *Research Fellow in the East Asia Program at the Lowy Institute for International Policy in Sydney*, „Sovereignty and the Sea: President Joko Widodo’s Foreign Policy Challenges”, „Contemporary Southeast Asia” 2015, Vol. 37, No. 1, s. 1–28.
- Damuri Y.R., Atje R., Soedjito A., *Study on the Impact of an EU-Indonesia CEPA*, 2015. *Economy of Indonesia*, <https://www.indonesia-investments.com/culture/economy/item177> (dostęp: 15.12.2019).
- Economy of Indonesia*, https://en.wikipedia.org/wiki/Economy_of_Indonesia (dostęp: 15.12.2019).
- EEAS-Europa*, http://eeas.europa.eu/archives/delegations/indonesia/documents/more_info/pub_2015csiscepa_en.pdf (dostęp: 25.04.2020).
- Foreign Direct Investment – FDI*, <http://www.investopedia.com/terms/f/fdi.asp> (dostęp: 15.12.2019).
- Free-Trade Agreement*, <http://www.businessdictionary.com/definition/free-trade-agreement.html> (dostęp: 23.12.2019).
- General Economic Outline of Indonesia*, <https://www.indonesia-investments.com/culture/economy/general-economic-outline/item251> (dostęp: 15.12.2019).
- Indonesia Aims to Speed up Talks to Resolve Trade Issues with EU*, U.S. Reuters, 25.10.2019. www.reuters.com, <https://www.reuters.com/article/us-indonesia-trade-idUSKB-N1X40ZU> (dostęp: 25.04.2020).
- Indonesia Not Keeping Silent about EU’s Palm Oil Discrimination, Says Jokowi*, The Jakarta Post, <https://www.thejakartapost.com/news/2019/11/28/indonesia-not-keeping-silent-about-eus-palm-oil-discrimination-says-jokowi.html> (dostęp: 25.04.2020).
- Indonesia President Defends Nickel Export Curbs after EU Complaint at WTO*, CNBC, 12.12.2019, <https://www.cnbc.com/2019/12/12/reuters-america-indonesia-president-defends-nickel-export-curbs-after-eu-complaint-at-wto.html> (dostęp: 25.04.2020).
- Kurniawan H., *Indonesia to prioritize Free Trade Agreement with European Union (EU)*, 16.12.2016, <https://tax.thomsonreuters.com/blog/onesource/indonesia-to-prioritize-free-trade-agreement-with-european-union-eu/> (dostęp: 23.12.2019).
- Report from the 1st round of negotiations for a Free Trade Agreement between the European Union and Indonesia*, 20–21.09.2016, http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2016/september/tradoc_154982.pdf (dostęp: 23.12.2019).
- Report of the 2nd round of negotiations for a Free Trade Agreement between the European Union and Indonesia*, 24–27.01.17, http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2017/february/tradoc_155297.pdf (dostęp: 23.12.2019).
- Site of European Commission, <http://ec.europa.eu/trade/policy/countries-and-regions/countries/indonesia/> (dostęp: 23.12.2019).
- Site of European Commission, <http://trade.ec.europa.eu/doclib/press/index.cfm?id=1620> (dostęp: 23.12.2019).

CZEŚĆ III

AMERYKA

Aleksander Gradowski*

<https://doi.org/10.18778/8220-375-2.11>

Rozpoznawalność i upamiętnienie Tadeusza Kościuszki w społeczeństwie amerykańskim w kontekście współczesnych relacji USA–Polska

Abstract

*Recognition and commemoration of Tadeusz Kościuszko in American society
in the context of contemporary US–Poland relations*

When talking about people who influence the shaping of Polish-American relations, one of the first characters to come to mind is without a shadow of doubt Tadeusz Kościuszko. The purpose of the following paper is to discuss the most important factors that allowed the creation of the legend of Tadeusz Kościuszko in the United States, and to illustrate to what extent Tadeusz Kościuszko's person is commemorated and recognized among the American population. The purpose of this paper is also to answer the questions, what is his role in public discourse and Polish-American diplomacy, as well as what role does his character play in the functioning of the Polish community in the United States. The work was based on the historical research method. In the course of its creation, monographs, press articles, and internet sources in Polish and English were used. The subject of the research is determining Tadeusz Kościuszko's recognition, description of all issues related to commemorating him, as well as emphasizing the importance of his character for mutual relations between Poland and the United States, both in matters concerning diplomatic aspects and all social feelings manifested in both nations to each other.

Keywords: Tadeusz Kościuszko, Polish-American relations, commemoration, national hero, image of the state

Słowa kluczowe: Tadeusz Kościuszko, relacje polsko-amerykańskie, upamiętnienie, bohater narodowy, wizerunek państwa

Wstęp

Kiedy mówimy o osobach mających wpływ na kształtowanie się relacji polsko-amerykańskich, jedną z pierwszych postaci przychodzących na myśl jest bez cienia wątpliwości Tadeusz Kościuszko. Jako znamienitemu inżynierowi

* Absolwent studiów I stopnia, kierunek *stosunki międzynarodowe*, specjalność *polityka międzynarodowa i dyplomacja* na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politologicznych Uniwersytetu Łódzkiego, student studiów II stopnia, kierunek *stosunki międzynarodowe*, specjalność *interamerykańska* WSMiP UŁ; e-mail: aleksander.gradowski1@unilodz.eu.

wojskowemu, *brevet* generałowi brygady w Armii Kontynentalnej, który (podobnie jak generał Kazimierz Pułaski) wslawił się walką w wojnie o niepodległość Stanów Zjednoczonych, udało mu się odcisnąć trwałe ślad w historii tego państwa. Jego działalność na terenie Stanów Zjednoczonych, fakt, że pochodził z Polski, jak również to, jak go zapamiętano, rzutuje bezpośrednio na postrzeganie Polski oraz Polaków przez obywateli amerykańskich, a także wpływa na wzajemne relacje pomiędzy obydwoma krajami. Celem niniejszego artykułu jest wskazanie najważniejszych czynników, które zbudowały legendę Tadeusza Kościuszki w Stanach Zjednoczonych i określenie, w jakim stopniu postać ta jest rozpoznawalna i upamiętniana wśród społeczności amerykańskiej. Opracowanie ma też odpowiedzieć na pytanie, czy Tadeusz Kościuszko odgrywa istotną rolę w dyskursie publicznym, jak jego postać oddziałuje na życie społeczeństwa polonijnego oraz jaki jest jego wpływ na dyplomację polsko-amerykańską.

W pracy zastosowana została historyczna metoda badań. Została ona napisana w oparciu o monografie, artykuły prasowe oraz źródła internetowe w języku polskim i angielskim. Przedmiot badań stanowi określenie rozpoznawalności Tadeusza Kościuszki i wszelkich aspektów jej upamiętnienia, a także podkreślenie wagi tej postaci dla wzajemnych relacji między Polską i Stanami Zjednoczonymi, zarówno w kontekście dyplomacji, jak i występujących w obu narodach nastrojów społecznych względem siebie.

Rys historyczny zasług Tadeusza Kościuszki dla Stanów Zjednoczonych

Tadeusz Kościuszko przybył do Filadelfii w sierpniu 1776 roku i jako inżynier, których wówczas brakowało w armii amerykańskiej, postanowił, że zaoferuje swoją służbę George'owi Washingtonowi, ówczesnemu głównemu dowódcy Armii Kontynentalnej. Zanim jednak udało mu się spotkać z Washingtonem, jego losami zajął się Benjamin Franklin, który odpowiadał w tym czasie za koordynację czynności mających na celu zapewnienie bezpieczeństwa i wzmocnienie obronności Pensylwanii. „Będąc już w podeszłym wieku, Kościuszko w rozmowie ze swoim prywatnym sekretarzem wspominał swoje początki w nowym kraju”. Z jego relacji wynika, że podczas rozmowy z Franklinem został zapytany o listy polecające, na co odrzekł: „Nie mam żadnych. Człowiek z talentem powinien pokazać swą zdatność, a nie listy rekomendacyjne, i ja z tego, co umiem, chcę zdać egzamen”. Po tych słowach zdumiony Franklin postanowił przyjrzeć się bliżej Kościuszce i poprosił go o zdanie relacji z sytuacji politycznej w Europie, przedstawienie swoich poglądów politycznych i informacji o swoim pochodzeniu. Stwierdziwszy, że odpowiedzi Kościuszki są satysfakcjonujące, powiedział: „Przekonywam się o twoich czyстых i szlachetnych intencjach”¹.

¹ A. Storożyński, *Kościuszko. Książę chłopów*, Warszawa 2018, s. 45.

Za sprawą Franklina, który polecił sprawdzenie umiejętności i kompetencji Kościuszki, wyszło na jaw, że Polak jest nadzwyczaj uzdolnionym strategiem, w efekcie czego już 30 sierpnia 1776 roku został on przydzielony przez Kongres Kontynentalny do Departamentu Wojny Stanów Zjednoczonych jako specjalista do prac przy fortach. Dla Kościuszki było to niesamowite osiągnięcie, a zarazem awans, bo, mimo że posiadał ogromny talent, to jednak był całkowicie nieznany. Nie posiadał jeszcze doświadczenia bojowego, nie był również absolwentem szkoły wojskowej dla inżynierów, nie umiał nawet porozumiewać się w języku angielskim. Amerykanie, z uwagi na ogromne braki kadrowe, musieli jednak dać mu szansę wykazania się:

Inżynier odpowiedzialny do tej pory za stworzenie projektu fortyfikacji Filadelfii, będącej jednocześnie miejscem spotkań Kongresu Kontynentalnego, nie był w stanie dojść do porozumienia z przełożonymi. Równoległe wojska amerykańskie zostały pokonane w bitwie pod Long Island przez siły brytyjskie, którym udało się przejąć kontrolę nad Nowym Jorkiem, skutkiem czego było podjęcie przez Washingtona decyzji o odwrocie².

Można powiedzieć, że w tamtej chwili Kościuszko był ostatnią deską ratunku dla osłabionych Amerykanów. Zajęcie przez Brytyjczyków pozbawionej obrony Filadelfii wpłynęłoby negatywnie na morale walczących o niepodległość obywateli amerykańskich, zatem nie było chwili do stracenia. Kościuszko, na polecenie Washingtona, rozpoczął pracę od skonstruowania fortu Billingsport. Z uwagi na niewystarczające zasoby oraz brak czasu zbudowane tam fortyfikacje nie były zbyt spektakularne, jednak dostatecznie solidne, by w razie potrzeby odeprzeć brytyjski atak. Następnie Polak dostał zadanie polegające na zaprojektowaniu fortyfikacji miasta na rzece Delaware. „Jego plan zakładał ukrycie stanowisk strzeleckich i utrudnienie możliwości przepływu statków przez rzekę poprzez wbicie w jej dno zaostzonych pali. Kościuszko był także odpowiedzialny za wzniesienie dwóch innych fortów, mianowicie fortu Mercer i fortu Mifflin”³.

W uznaniu jego zasług, 18 października 1776 roku Kościuszko został awansowany na stopień pułkownika inżynierii w Armii Kontynentalnej⁴:

Sam przewodniczący Kongresu amerykańskiego John Hancock wystosował do Kościuszki list, w którym napisał: My, pokładając szczególną ufność i zaufanie w Pański patriotyzm, dzielność, zachowanie się

²R. Kowalczyk, *Taki awans był możliwy tylko w Ameryce. Jak Tadeusz Kościuszko trafił do Departamentu Wojny USA?*, <https://ciekawostkihistoryczne.pl/2019/06/13/taki-awans-byl-mozliwy-tylko-w-ameryce-jak-tadeusz-kosciuszko-trafil-do-departamentu-wojny-usa/> (dostęp: 27.03.2020).

³*Ibidem*.

⁴*Ibidem*.

i wierność, niniejszym pismem mianujemy i ustanawiamy Pana inżynierem w randze pułkownika w armii Stanów Zjednoczonych, utworzonej dla obrony amerykańskiej wolności i dla odparcia wszelkiej nieprzyjacielskiej inwazji. [...] I my ściśle polecamy i żądamy od wszystkich oficerów i żołnierzy będących pod Pana rozkazem, aby byli posłuszni Pańskim rozkazom jako inżyniera⁵.

Na początku 1777 roku Kościuszko został wysłany pod granicę kanadyjską, gdzie umacniał obronę obozów wojskowych. Sławę zyskał dzięki przeprowadzeniu działań fortyfikacyjnych i budowie fortecy na Wzgórzach Bemisa znajdujących się nad rzeką Hudson. Z jego rozkazu w błyskawicznym tempie zbudowano tam potężne reduty, szanice oraz klasyczne stanowiska ogniowe, co uczyniło to miejsce niemal niemożliwym do zdobycia przez Brytyjczyków⁶.

Jego działania, zdaniem licznych historyków, istotnie przyczyniły się do zwycięstwa Amerykanów w bitwie pod Saratogą⁷. Był to moment przełomowy w historii amerykańskiej wojny o niepodległość, ponieważ właśnie z powodu wyniku tej bitwy Francja podjęła decyzję o dołączeniu do Stanów Zjednoczonych w wojnie z Wielką Brytanią. Najwyższym wyrazem szacunku i uznania wobec Kościuszki było powierzenie mu przez prezydenta USA prac nad budową twierdzy West Point⁸. „Warto też zaznaczyć, że do zasług Kościuszki zalicza się także własnoręczne wykonanie ogrodów znajdujących się wokół West Point, do których podchodził z pasją, samodzielnie przynosząc ziemię w koszykach i wysypując ją na skalisty grunt”⁹. Od tamtego czasu z ogrodów korzystają kadeci najistotniejszej amerykańskiej uczelni wojskowej¹⁰. Za udział w stworzeniu West Point Kościuszko do dziś jest uważany za symbolicznego „ojca amerykańskich fortyfikacji”¹¹. Został on również uhonorowany przyjęciem w poczet członków Towarzystwa Cyncynatów, zrzeszającego jedynie najbardziej zasłużonych dla sprawy amerykańskiej oficerów.

Na uwagę zasługuje też druga charakterystyczna strona działalności Kościuszki w Stanach Zjednoczonych, której podstawami są jego skromność, pra-

⁵ *Pisma Tadeusza Kościuszki*. Wybrał, objaśnił i wstępem poprzedził H. Mościcki, Warszawa 1947, s. 258.

⁶ P. Worwa, *Na Wzgórzach Bemisa czyli jak Tadeusz Kościuszko uratował amerykańską niepodległość*, <https://historykon.pl/nowe/na-wzgorzach-bemisa-czyli-jak-tadeusz-kosciuszko-uratowal-amerykanska-niepodleglosc/> (dostęp: 2.04.2020).

⁷ *Ibidem*.

⁸ M. Montowski, A. Storożyński, *Bitwa pod Saratogą – sukces Tadeusza Kościuszki*, <https://www.polskieradio.pl/39/156/Artykul/1234770,BitwapodSaratoga%e2%80%93sukcesTadeusza-Kosciuszki> (dostęp: 18.04.2020).

⁹ L. Pastusiak, *Polacy w zaraniu Stanów Zjednoczonych*, Warszawa 1977, s. 70.

¹⁰ W. Kalwat, *W Ameryce rodził się republikanizm Kościuszki oparty na wierze w wolność i walkę wszystkich obywateli o niepodległość*, <https://kultura.gazetaprawna.pl/artykuly/1078096,kosciuszkobohaterusaipolski.html> (dostęp: 27.03.2020).

¹¹ *Ibidem*.

wość i postawa prospołeczna. Można zaryzykować stwierdzenie, że jego szlachetność jest o wiele bardziej istotna od jego umiejętności wznoszenia fortyfikacji. Tadeusz Kościuszko był niespotykanie pracowity, jednak w odróżnieniu od wielu równych mu rangą i wiedzą ludzi, nie zależało mu na pozycji i prestiżu. Praca, którą wykonywał dla dobra publicznego, była dla niego celem samym w sobie, toteż przez pewien czas pracował prawie za darmo¹².

Wśród osób przebywających w West Point Kościuszko powszechnie uchodził za człowieka dobrotliwego. Będąc świadkiem wymierzania kary żołnierzowi, który dopuścił się jakiegoś przewinienia, niejednokrotnie potrafił stanąć w jego obronie u dowódcy. Kiedy na terenie twierdzy znajdowali się brytyjscy jeńcy wojenni, widząc ich niedolę, Kościuszko dzielił się z nimi własnym przydziałem racji żywnościowych¹³. Innym przykładem jego szlachetności może być postawa, jaką wykazał się w czasie bitwy pod Eutaw Springs. Powstrzymał on wówczas przeprowadzenie przez amerykańskich żołnierzy rzezi na liczącej kilkadziesiąt osób grupie brytyjskich jeńców¹⁴. Po głębszej analizie działalności Kościuszki można dojść do wniosku, że jego aktywność w kwestiach militarnych uzupełniała się doskonale z wartościami, które wyznawał, a w szczególności z wiarą w wolność dla wszystkich ludzi i wspólną walkę o niepodległość¹⁵.

Podczas swojego pobytu w Stanach Zjednoczonych Polak cieszył się bardzo dobrą opinią. W wielu kręgach był ceniony za swoje umiejętności i osiągnięcia na polu militarnym, dzięki którym nawiązał liczne przyjaźnie. Szwajcar Karol Falkenstein, który osobiście znał Kościuszkę w końcowym okresie jego życia, opisywał go tymi słowami:

W wielu bitwach i mniejszych potyczkach, łącząc z męstwem i wytrwałością niezłomną przezorność, rozwijając zdolność posiadanej wiadomości wojskowej, zasłużył na powszechne uwielbienie i imię jego z szacunkiem wszędzie wspominane było. Jenerałowie Gates i Greene zaszczytili go swoją przyjaźnią, która nawet i wtenczas nie ustała, gdy już był dawno do Europy powrócił, utrzymując z nim ciągłą i przyjemną korespondencją¹⁶.

Upamiętnienie Kościuszki w Stanach Zjednoczonych

Tadeusz Kościuszko, jako istotny twórca amerykańskiej historii, został upamiętniony na wiele różnych sposobów i w wielu miejscach w całych Stanach Zjednoczonych. Najważniejsze jest tu przede wszystkim muzeum Thaddeus Kosciuszko National Memorial, znajdujące się w Filadelfii, w budynku, który

¹² *Ibidem*.

¹³ L. Pastusiak, *op. cit.*, s. 70.

¹⁴ *Ibidem*, s. 71.

¹⁵ W. Kalwat, *op. cit.*

¹⁶ K. Falkenstein, *Tadeusz Kościuszko, czyli dokładny rys jego życia*, 1827, s. 26.

był domem Kościuszki pod koniec XVIII wieku. W chwili uzyskania przez dom statusu miejsca pamięci narodowej jego ówczesny właściciel oddał go pod zarząd Służby Parków Narodowych, dzięki czemu budynek odrestaurowano¹⁷. Powstały również liczne pomniki przedstawiające Tadeusza Kościuszkę¹⁸, a najbardziej znane z nich to: trzymetrowy posąg z brązu, odsłonięty w Bostonie w 1927 roku, monumentalny, mierzący cztery i pół metra pomnik konny, odsłonięty w Chicago w 1904 roku, pełen przepychu, wybudowany w 1978 roku, trzymetrowy monument znajdujący się w centrum Detroit, czy wreszcie pomnik znajdujący się w samym West Point, którego budowa, co ciekawe, odbyła się dwuetapowo. Najpierw dzięki funduszom zebranych przez kadetów uczelni na terenie kampusu w 1828 roku postawiona została kolumna z tablicą pamiątkową, natomiast w 1913 roku zwieńczono ją figurą Kościuszki wykonaną z brązu¹⁹.

Warto tutaj przywołać słowa przyszłego amerykańskiego prezydenta Williama Harrisona, wypowiedziane 6 stycznia 1818 roku w amerykańskim Kongresie. Zapowiedział on wówczas, że

Kościuszeko, wybitny propagator wolności i praw człowieka (...) za zgodą całego świata będzie trwale uhonorowywany pomnikami, a jego sława trwać będzie tak długo, jak długo wolność panować będzie na Ziemi, dopóki świeca zapalana jest na ołtarzu, imię Kościuszki przywoływane będzie²⁰.

Szczególnym przykładem uhonorowania Polaka może być również położona na Alasce Wyspa Kościuszki. Oprócz tego jest on patronem pensylwańskiego Klubu Sportowców Polskich Sokołów, gimnazjum w Hamtramck oraz współpatronem szkoły podstawowej w Winona. W Chicago zaś działa, założona w 1951 roku, Polska Szkoła im. Tadeusza Kościuszki, jedna z największych i najstarszych szkół języka polskiego w USA²¹. Co ciekawe, istnieją nawet dwie autostrady nazwane na jego cześć: Trakt Tadeusza Kościuszki, jako element Drogi nr 9 w Nowej Brytanii w Connecticut, oraz Autostrada Pamięci Generała Tadeusza Kościuszki, jako odcinek Trasy Państwowej nr 257. W Nowym Jorku natomiast znajduje się, zbudowany w 1939 roku, most Kościuszki, łączący dzielnice Greenpoint z Maspeth, które są bardzo licznie zamieszkiwane przez Amerykanów polskiego pochodzenia²². W 2017 roku most został wyburzony,

¹⁷ F. Molski, *Tadeusz Kościuszeko upamiętniony na całym świecie*, Kosciuszko Heritage Inc 2017, s. 37.

¹⁸ W. Kowalski, A. Storożyński, *Tadeusz Kościuszeko – człowiek, który wyprzedzał swoje czasy*, <http://muzhp.pl/pl/c/1355/tadeuszkosciuszkozczlowiekktorywyprzedzalswojeczasy> (dostęp: 23.11.2019).

¹⁹ F. Molski, *op. cit.*, s. 32, 41, 43–44.

²⁰ *Ibidem*, s. 30.

²¹ M. Pawlusiewicz, *Historia Szkoły*, <https://www.szkolakosciuszki.com/o-nas> (dostęp: 18.04.2020).

²² Polska Agencja Prasowa, *Most Kościuszki znów zachwyca. Amerykanie uczcili wielkiego Polaka*, <https://www.tvp.info/30144175/mostkosciuszkiiznowzachwycaamerykanieuczciwielkiego-polaka> (dostęp: 18.04.2020).

ale na jego miejsce postawiono nowy, zaś jego budowa została wyceniona na 755 milionów dolarów²³.

Nieocenioną rolę w szerzeniu pozytywnego wizerunku generała pełni powołana w 1925 roku Fundacja Kościuszkowska. „Zajmuje się ona promowaniem wymian edukacyjnych i kulturowych pomiędzy Stanami Zjednoczonymi i Polską, a także zwiększaniem zrozumienia polskiej historii i kultury w społeczeństwie amerykańskim. Fundacja ta jest organizacją non-profit, a jej zasięg obejmuje całe Stany Zjednoczone za pośrednictwem jej siedziby głównej, położonej w Nowym Jorku, oraz regionalnych oddziałów znajdujących się w Chicago, Denver, Houston, Filadelfii, Pittsburgu, Springfield, Buffalo i Ohio”²⁴. Fundacja jest finansowana przez osoby prywatne, inne fundacje i korporacje, które również zauważają konieczność i potrzebę realizacji misji polegającej na rozwijaniu stosunków polsko-amerykańskich.

Zadania Fundacji realizowane są zwłaszcza poprzez: organizację kampanii społecznych, których celem jest poprawa świadomości historycznej i społecznej; promowanie postaw patriotycznych; realizowanie badań dotyczących historii, a także problematyki relacji polsko-amerykańskich; organizację spotkań, konferencji, sympozjów, wykładów i wystaw oraz innych form przekazywania wiedzy historycznej. Jednak przede wszystkim to udzielanie wsparcia finansowego w postaci przyznawania stypendiów, jak również grantów badawczych pracownikom naukowym, wykładowcom, a także studentom chcącym studiować lub prowadzić projekty naukowe w placówkach uniwersyteckich, akademiach sztuki czy instytutach medycznych Stanach Zjednoczonych²⁵.

Interesującą inicjatywą było również utworzenie w 2004 roku Amerykańskiego Stowarzyszenia Przyjaciół Kościuszki w West Point, którego głównym celem jest rozpowszechnianie wiedzy o generale i jego zasługach dla USA w społeczeństwie amerykańskim. Stowarzyszenie co roku, na terenie Akademii Wojskowej Stanów Zjednoczonych w West Point, organizuje tzw. Konferencję Kościuszkowską. Ma ona charakter akademicki i skupia naukowców, wykładowców uniwersyteckich, historyków, przedstawicieli wojska polskiego, jak również litewskiego, członków Ministerstw Obrony Narodowej Polski i Litwy, reprezentantów wydziału West Point oraz specjalistów do spraw stosunków międzynarodowych z Waszyngtonu²⁶. Podczas konferencji starają się oni

²³ A. Gradowski, *Rola historycznych postaci wojskowych w budowaniu pozytywnego wizerunku kraju na arenie międzynarodowej* [praca licencjacka, maszynopis, WSMiP UŁ], Łódź 2019, s. 45.

²⁴ U.S. Mission Poland, *Ambasada USA i Fundacja Kościuszkowska ogłaszają nowe stypendium dla uczczenia 100. rocznicy relacji polsko-amerykańskich*, <https://pl.usembassy.gov/pl/ambasada-usa-i-fundacja-kosciuszkowska-oglaszaja-nowe-stypendium-dla-uczczenia-100-rocznicy-relacji-polsko-amerykanskich/> (dostęp: 23.11.2019).

²⁵ The Kosciuszko Foundation, *About us*, https://www.thekf.org/kf/about/about_us/ (dostęp: 23.11.2019).

²⁶ A. Gradowski, *op. cit.*, s. 47.

naświetlać współczesne kwestie bezpieczeństwa, przed którymi stoi Unia Europejska, NATO, a także Stany Zjednoczone²⁷.

Na szczególną uwagę zasługują oceny, jakie pod adresem Kościuszki kierowały światowe autorytety. Doskonałym przykładem mogą tu być opinie dwóch byłych prezydentów Stanów Zjednoczonych. Słowa Thomasa Jeffersona, który nazwał Polaka „najczystszym synem wolności, jakiego poznał, i to wolności dla wszystkich, a nie tylko dla nielicznych i bogatych”²⁸, czy też myśl Thomasa Woodrowa Wilsona, dotycząca zwycięstwa w bitwie nad Saratogą, jako najważniejszego osiągnięcia Kościuszki, brzmiąca: „Sławny patriota polski Tadeusz Kościuszko był tym, który pokazał gen. Gatesowi, jak się okopać pod Bemis Heights”, którą Wilson zawarł w dziele *History of the American People*²⁹.

Nazwisko Kościuszki jest również wymieniane podczas oficjalnych spotkań i uroczystości. Jego postać wielokrotnie służyła do podkreślenia braterskich relacji łączących Polskę i Stany Zjednoczone. O generale ciepło wypowiadał się prezydent USA Bill Clinton, który podczas dorocznych obchodów miesiąca dziedzictwa polsko-amerykańskiego w 1996 roku zwrócił się do społeczności polonijnej słowami:

W tym roku obchodzimy 250. rocznicę urodzin wielkiego polskiego bohatera Tadeusza Kościuszki, który pomógł zapewnić niepodległość naszej nowo powstałej republice podczas wojny o niepodległość. (...) Przyłączam się do wszystkich Amerykanów w podziękowaniach dla naszych rodaków polskiego pochodzenia za ich nieoceniony wkład w siłę i jakość życia naszego narodu³⁰.

Podobnie było w maju 2003 roku, podczas spotkania prezydenta USA George’a W. Busha oraz prezydenta RP Aleksandra Kwaśniewskiego, który przywitał amerykańskiego przywódcę słowami:

Walczyliśmy o wolność – dla siebie i – solidarnie – dla innych. Przypomina o tym postać Tadeusza Kościuszki – wielkiego bohatera polskiej i amerykańskiej historii. (...) Dowodem wierności tym ideałom jest także obecne partnerstwo naszych krajów w stawianiu czoła trudnym problemom współczesnego świata³¹.

²⁷ http://www.kosciuszkoatwestpoint.org/whats_new.html (dostęp: 24.11.2019).

²⁸ A. Włusek, *4 lutego 1746 roku urodził się Tadeusz Kościuszko*, <https://historykon.pl/nowo-4lutego1746urodzilsietadeuszkosciuszko/> (dostęp: 24.11.2019).

²⁹ L. Pastusiak, *op. cit.*, s. 64.

³⁰ *Public Papers of the Presidents of the United States: William J. Clinton*, 1997, s. 1793.

³¹ Oficjalna strona prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, *Spotkanie Prezydenta RP z Prezydentem USA na Wawelu*, <https://www.prezydent.pl/aleksandrakwasniewskiego/aktualnosci/rok2003/art,154,320,spotkanieprezydentarpzprezydentemusawawelu.html> (dostęp: 29.03.2020).

W podobnym tonie wypowiedział się prezydent Bronisław Komorowski podczas spotkania z amerykańskim prezydentem Barackiem Obamą w 2014 roku. Powiedział wtedy: „Wystarczy przypomnieć Tadeusza Kościuskę, Pan prezydent był w West Point, tam jest piękny pomnik Kościuszki (...) to przypomnienie swoistego partnerstwa broni sięgającego XVIII wieku”³². Natomiast w czasie wizyty polskiej pary prezydenckiej w Stanach Zjednoczonych w 2018 roku amerykański prezydent Donald Trump podkreślił, „że nic tak, jak postać Tadeusza Kościuszki i jego pomniki, stojące zarówno w polskich, jak i amerykańskich miastach, przypomina o niezwyklej »łączności między USA i Polską«”³³.

Godne odnotowania są też słowa sekretarza stanu Stanów Zjednoczonych Mike’a Pompeo, którego przemówienie w formie materiału wideo zaprezentowano podczas obchodów 274. rocznicy urodzin Kościuszki 4 lutego 2020 roku w Mińsku. Pompeo nazwał Kościuskę „bojownikiem o wolność”, podkreślił jego zasługi dla amerykańskiej wojny o niepodległość, a także jego wkład w powstanie akademii wojskowej West Point. Swoje wystąpienie zakończył słowami: „Wszystkie nasze narody mogą z dumą odnotować jego wkład w naszą wolność”³⁴. Nie bez znaczenia jest również gest ambasador Stanów Zjednoczonych w Polsce, Georgette Mosbacher, która w tym samym dniu zamieściła na Twitterze wpis o treści: „Dziś 274. rocznica urodzin Tadeusza Kościuszki, którego Thomas Jefferson, jeden z autorów Deklaracji Niepodległości USA, nazwał »najczystszy synem wolności«. Kościuszkę jest zarówno polskim, jak i amerykańskim bohaterem narodowym!”³⁵ Warto przy tym zaznaczyć, że w 2018 roku uchwalono rezolucję ustanawiającą 15 października Dniem Kościuszki w stanie Wirginia i w mieście Nowy Jork³⁶.

Obecność Kościuszki w życiu społeczeństwa amerykańskiego

Postać Tadeusza Kościuszki jest zazwyczaj nieodłącznym elementem uświetniającego spotkania i uroczystości organizowane przez Polonię amerykańską. Ideą tego typu spotkań jest nie tylko rozwijanie i pielęgnowanie relacji,

³² Zespół wPolityce.pl, *Prezydent USA w Polsce. Komorowski do Obamy: „F16 jak Fighter i Freedom!” Obama: „Jesteśmy sojusznikami razem i na zawsze”*, <https://wpolityce.pl/polityka/198919-prezydent-usa-w-polsce-komorowski-do-obamy-f-16-jak-fighter-i-freedom-obama-jestesmy-sojusznikami-razem-i-na-zawsze> (dostęp: 29.03.2020).

³³ Wmeritum.pl, *Andrzej Duda w USA: Donald Trump wspomina Tadeusza Kościuskę*, <https://wmeritum.pl/andrzejdudawusadonaldtrump/248249> (dostęp: 24.11.2019).

³⁴ *Wszystkie nasze narody mogą z dumą odnotować jego wkład w naszą wolność*, <https://tvn24.pl/swiat/tadeusz-kosciusko-urodzil-sie-274-lata-temu-3795060> (dostęp: 29.03.2020).

³⁵ O. Łozińska, *G. Mosbacher: Kościuszkę jest zarówno polskim, jak i amerykańskim bohaterem narodowym*, <https://dzieje.pl/aktualnosci/g-mosbacher-kosciusko-jest-zarowno-polskim-jak-i-amerykanskim-bohaterem-narodowym> (dostęp: 29.03.2020).

³⁶ *Poland in English, NYC to Mark Poland’s Independence Day*, <http://www.tvp.pl/polandinen-englishinfo/news/politicseconomy/nyctomarkpolandsindependenceday/39788609> (dostęp: 24.11.2019).

jakie łączą Polaków i Amerykanów, ale przede wszystkim poszerzanie wśród amerykańskiej społeczności znajomości historii związanej z Polakami, którzy wywarli wpływ na ukształtowanie się Stanów Zjednoczonych, jakie znamy dzisiaj. Dodatkowo pozwalają one na krzewienie świadomości narodowej wśród członków Polonii. Jednym z przejawów takiej aktywności może być tzw. Kongres 60 milionów, którego już dziewiąta edycja miała miejsce na początku października 2019 roku w Nowym Jorku. Kongres miał charakter edukacyjny, a jego program przewidywał wykłady i wystąpienia znamienitych przedstawicieli kultury, zarówno polskiej, jak i amerykańskiej. Wśród punktów spotkania znajdowały się: prelekcja na temat dziedzictwa Tadeusza Kościuszki w USA, zorganizowana przez weteranów i przedstawicieli organizacji wojskowych, zwiedzanie obiektów West Point, ze szczególnym uwzględnieniem dziedzictwa Kościuszki, oraz zdjęcia pamiątkowe przy jego pomniku na terenie kampusu uczelni³⁷.

Jeśli mówimy o rozpoznawalności Tadeusza Kościuszki w społeczności polonijnej zamieszkującej Stany Zjednoczone, to badania świadomości historycznej przeprowadzone w ubiegłym roku napawają optymizmem. „Wskazują one bowiem, że jest on postacią dość powszechnie rozpoznawaną. Niemal każdy uczestnik badania o nim słyszał, zdecydowana większość badanych zaś kojarzy podstawowe fakty związane z jego życiem i działalnością na terenie Stanów Zjednoczonych”³⁸. Zdecydowanie gorzej kwestia rozpoznawalności Kościuszki wygląda wśród zwykłych obywateli amerykańskich. O ile pewna część osób starszych kojarzy jego nazwisko i potrafi przynajmniej powierzchownie opisać kim był, o tyle w przypadku osób młodych odsetek ludzi dysponujących jakimkolwiek zasobem wiedzy na jego temat, staje się zatrważająco niski. Wynika to po części z rosnącego braku zainteresowania młodzieży amerykańskiej historią, ale także z braku powszechnego i łatwego dostępu do rzetelnych informacji dotyczących życia Kościuszki. Program nauczania szkół średnich uwzględniłby wprawdzie przekazanie uczniom kilku suchych faktów dotyczących jego życiorysu, lecz najczęściej są to wzmianki lakoniczne i ulatujące z pamięci w natłoku innych informacji³⁹. Osoba potencjalnie zainteresowana postacią Kościuszki musiałaby zatem wykazać się własną inicjatywą i poszukać wiadomości nieco głębiej aniżeli tylko w popularnych leksykonach.

Legenda Tadeusza Kościuszki jest dla Amerykanów o polskich korzeniach niezwykle ważna, ponieważ pozwala im kształtować w swojej społeczności

³⁷ Polska Agencja Prasowa, *Kongres 60 milionów w Nowym Jorku. Celem promocja Polski i integracja Polonii*, <https://www.tvp.info/44709847/kongres60milionowwnowymjorkucelempromocjapolskiiintegracijapolonii> (dostęp: 25.11.2019).

³⁸ A. Kruszyńska, *Prof. A. Szwarz: Kościuszkę był postacią znaną i podziwaną w całej Europie i na świecie*, <https://dzieje.pl/aktualnosci/prof-szwarc-kosciuszk-byl-postacia-znana-i-podziwana-w-calej-europie-i-na-swiecie> (dostęp: 26.11.2019).

³⁹ W. Kowalski, A. Storożyński, *op. cit.*

swoiste poczucie dumy narodowej. „Duma ta wiąże się jednak nie tyle z polską kulturą i historią, co z historią Polaków żyjących w USA, tym, co udało im się osiągnąć, zarówno indywidualnie, jak i jako zbiorowości. Chodzi w tym przypadku zwłaszcza o tworzenie szkół, parafii, różnorodnych instytucji kulturowych, gospodarczych i społecznych oraz rolę, jaką odgrywały osoby polskiego pochodzenia podczas konfliktów prowadzonych przez Stany Zjednoczone, a także współuczestniczenie w tworzeniu amerykańskiej kultury i przemysłu”⁴⁰. Tadeusz Kościuszko, będąc odzwierciedleniem tych wszystkich cech, staje się symbolem nierozzerwalnie związanym z historią Polaków zamieszkujących Stany Zjednoczone, a zarazem stanowi swego rodzaju spoiwo jednoczące Amerykanów polskiego pochodzenia i podtrzymujące polską tożsamość.

Na wzmiankę zasługuje w tym miejscu bez cienia wątpliwości fragment tekstu będącego częścią publikacji wydanej w 1932 roku przez Federalną Komisję Dwusetlecia Urodzin Waszyngtona, zatytułowanej *Life and Time of George Washington*. Głosi ona:

Historycy wskazują wielką rolę, jaką odegrał Kościuszko w bitwie pod Saratogą i w przygotowaniach do niej; a czyniąc to, wykazują, jaką nieocenioną wartość stanowił on dla sił amerykańskich. Gdyby w tym czasie odniósł był zwycięstwo Burgoyne, to w następstwie mogło ono z wielką łatwością spowodować zupełne pobicie kolonistów, a tym samym historia świata byłaby przybrała zupełnie inny obrót⁴¹.

Słowa te są bezprecedensowym dowodem na to, że zasługi Kościuszki dla społeczeństwa amerykańskiego są dostrzegane na szczeblu rządowym. Niestety, w historiografii tego kraju próżno jednak szukać dłuższych opisów dotyczących wkładu Kościuszki w walkę Stanów Zjednoczonych o niepodległość. Podręczniki najczęściej uwzględniają wprawdzie jego postać, ale są to zwykle pojedyncze i mocno ogólnikowe, wymienione w punktach informacje. Zauważyć należy jednocześnie, że Kościuszko spotyka się z istotnym zainteresowaniem ze strony amerykańskiego Kongresu i choć są to zazwyczaj jedynie okolicznościowe wspomnienia, towarzyszące różnym uroczystościom, to jednak z polskiego punktu widzenia jest to fakt godny podkreślenia⁴².

Warto też wspomnieć, że rok 2017 był w Stanach Zjednoczonych Rokiem Kościuszki. W celu podkreślenia dokonań Tadeusza Kościuszki dla wywalczenia przez Stany Zjednoczone niepodległości Ambasada Polski w Waszyngtonie zorganizowała wiele okolicznościowych atrakcji, między innymi projekcję

⁴⁰ T.C. Radzilowski, *Polscy Amerykanie dzisiaj: badanie polonijnych liderów*, <http://biuletynmigracyjny.uw.edu.pl/dodatek36czerwiec2012/polscyamerykaniedzisiajbadaniepolonijnychliderow> (dostęp: 26.11.2019).

⁴¹ K. Wachtl, *Polonia w Ameryce: dzieje i dorobek*, Filadelfia 1944, s. 44.

⁴² L. Pastusiak, *op. cit.*, s. 96.

filmu biograficznego o Kościuszcze oraz konferencję historyczną, która odbyła się w Bibliotece Kongresu. Film zatytułowany *Kościuszek, czyli wolność* został nakręcony z intencją zaznajomienia młodych Amerykanów z historią życia generała. W założeniu miał on docierać głównie do użytkowników mediów społecznościowych, jednak jego popularność przerosła oczekiwania twórców.

Podczas tych obchodów odbył się również tzw. Bieg Wolności Kościuszki. Jego trasa została wytyczona wzdłuż otwartego w połowie XIX wieku kanału Chesapeake–Ohio, łączącego Waszyngton i miasto Cumberland, i zakończyła się uroczystym złożeniem wieńców pod pomnikiem generała przez ambasadora RP w Waszyngtonie, ambasadora Republiki Litewskiej oraz prezesa Kongresu Polonii. Pierwszy, inauguracyjny „Bieg Wolności Kościuszki” odbył się w 2016 roku i od samego początku cieszył się ogromną popularnością. Duże zainteresowanie, nie tylko wśród środowisk polonijnych, wzbudziła akcja *Find Your Kosciuszko!* (Znajdź Swego Kościuszkę!). Jej uczestnicy mieli za zadanie odszukać w najbliższym sąsiedztwie miasteczka, drogi, powiaty, mosty, parki, pomniki oraz inne miejsca noszące nazwę na cześć Tadeusza Kościuszki. W obchodach Roku Kościuszki uczestniczyli również przedstawiciele Fundacji Kościuszkowskiej i reprezentanci klubu zwanego „Eskadrą Kościuszki”, czyli kadeci z akademii wojskowej West Point. Uroczystości uświetnił występ znanego kwintetu trąbkowego piechoty Stanów Zjednoczonych.

Ambasador Rzeczypospolitej Polskiej w Stanach Zjednoczonych w przemówieniu skierowanym do społeczności amerykańskiej zwrócił uwagę, że „plany militarne Kościuszki miały istotne znaczenie dla przebiegu bitwy pod Saratogą 17 października 1777 roku. Przesądziła ona o uzyskaniu przez Stany Zjednoczone niepodległości”. Oprócz tego podczas uroczystości Frank Spula, prezes Kongresu Polonii Amerykańskiej, a jednocześnie szef towarzystwa ubezpieczeniowego o nazwie Związek Narodowy Polski, organizacji, z inicjatywy której ponad sto lat temu zbudowano pomnik Tadeusza Kościuszki na skwerze zwanym przez Amerykanów „parkiem La Fayette’a”, powiedział, że dla Amerykanów pochodzących z Polski Kościuszek nie jest jedynie narodowym bohaterem, ale także przykładem na to, że każda nacja może z powodzeniem włączyć się w główny nurt życia Stanów Zjednoczonych⁴³.

Podsumowanie

Analiza powyższych rozważań skłania do wniosku, że Kościuszek słusznie jest nazywany „bohaterem dwóch narodów”, a na podstawie przeprowadzonego wywodu można stwierdzić, że udowodnione zostały następujące hipotezy:

⁴³Redakcja niezalezna.pl, *Minął „Rok Kościuszki” w USA*, <https://niezalezna.pl/206007-minal-quotrok-kosciuszkiquot-w-usa> (dostęp: 26.11.2019).

- 1) Zasługi Tadeusza Kościuszki dla Stanów Zjednoczonych były ogromne, dlatego też do dziś oddawana jest mu w tym kraju należna cześć, a pamięć o nim jest stale kultywowana;
- 2) Jego polskie korzenie ułatwiają integrację Polonii z amerykańskim społeczeństwem, ponieważ wywołują w nim pozytywne skojarzenia;
- 3) Na gruncie dyplomacji postać Kościuszki również nadaje wzajemnym relacjom przyjazny ton, co w przypadku tak istotnego sojusznika jak USA jest niezwykle ważne.

Mimo że od jego śmierci upłynęło ponad dwieście lat, można by rzec, że Tadeusz Kościuszko nadal działa na rzecz i w interesie Polski, zapewniając jej w pewnym sensie poczucie wdzięczności ze strony jednego z najważniejszych uczestników stosunków międzynarodowych, jakim są bez wątpienia Stany Zjednoczone. Wartości, jakimi kierował się w życiu oraz sposób, w jaki traktował innych ludzi, pozwoliły mu zaskarżyć sobie sympatię społeczeństw wielu krajów, w tym zwłaszcza Stanów Zjednoczonych, co niewątpliwie przełożyło się na sposób postrzegania Polski w świecie, a także jej pozycję na arenie międzynarodowej. Postać Tadeusza Kościuszki, ze względu na jego osiągnięcia, jak również działalność na rzecz ogółu, posiada istotny potencjał w kwestii rozbudowywania i wzmacniania relacji polsko-amerykańskich, zarówno na poziomie rządów, jak i społeczeństw, a co się z tym wiąże, świadectwo jego życia powinno być stale kultywowane i rozwijane. Zabiegi z tym związane mogą w przyszłości okazać się owocne dla sojuszu obu państw, opartego na zasadach braterstwa i spajanego pamięcią o wspólnym bohaterze narodowym.

Bibliografia

- Falkenstein F., *Tadeusz Kościuszko, czyli dokładny rys jego życia*, 1827.
- Gradowski A., *Rola historycznych postaci wojskowych w budowaniu pozytywnego wizerunku kraju na arenie międzynarodowej* [praca licencjacka, maszynopis, WSMiP UŁ], Łódź 2019.
- Kalwat W., *W Ameryce rodził się republikanizm Kościuszki oparty na wierze w wolność i walkę wszystkich obywateli o niepodległość*, <https://kultura.gazetaprawna.pl/artykuly/1078096,kosciuszko-bohater-usa-i-polski.html> (dostęp: 27.03.2020).
- The Kosciuszko Foundation, *About us*, https://www.thekf.org/kf/about/about_us/ (dostęp: 23.11.2019).
- Kowalczyk R., *Taki awans był możliwy tylko w Ameryce. Jak Tadeusz Kościuszko trafił do Departamentu Wojny USA?*, <https://ciekawostkihistoryczne.pl/2019/06/13/taki-awans-byl-mozliwy-tylko-w-ameryce-jak-tadeusz-kosciuszko-trafil-do-departamentu-wojny-usa/> (dostęp: 27.03.2020).

- Kowalski W., Storożyński A., *Tadeusz Kościuszko – człowiek, który wyprzedzał swoje czasy*, <http://muzhp.pl/pl/c/1355/tadeusz-kosciuszko-czlowiek-ktory-wyprzedzal-swoje-czasy> (dostęp: 23.11.2019).
- Kruszyńska A., *Prof. A. Szwarc: Kościuszko był postacią znaną i podziwianą w całej Europie i na świecie*, <https://dzieje.pl/aktualnosci/prof-szwarc-kosciuszko-byl-postacia-znana-i-podziwiana-w-calej-europie-i-na-swiecie> (dostęp: 26.11.2019).
- Łozińska O., *G. Mosbacher: Kościuszko jest zarówno polskim, jak i amerykańskim bohaterem narodowym*, <https://dzieje.pl/aktualnosci/g-mosbacher-kosciuszko-jest-zarowno-polskim-jak-i-amerykanskim-bohaterem-narodowym> (dostęp: 29.03.2020).
- Molski F., *Tadeusz Kościuszko – upamiętniony na całym świecie*, Kosciuszko Heritage Inc, 2017.
- Montowski M., Storożyński A., *Bitwa pod Saratogą – sukces Tadeusza Kościuszki*, <https://www.polskieradio.pl/39/156/Artykul/1234770,Bitwa-pod-Saratoga-%e2%80%93-sukces-Tadeusza-Kosciuszki> (dostęp: 18.04.2020).
- Oficjalna strona prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, *Spotkanie Prezydenta RP z Prezydentem USA na Wawelu*, <https://www.prezydent.pl/aleksandra-kwasniewskiego/aktualnosci/rok-2003/art,154,320,spotkanie-prezydenta-rp-z-prezydentem-usa-na-wawelu.html> (dostęp: 29.03.2020).
- Pastusiak L., *Polacy w zaraniu Stanów Zjednoczonych*, Warszawa 1977.
- Pawlusiewicz M., *Historia Szkoły*, <https://www.szkolakosciuszki.com/o-nas> (dostęp: 18.04.2020).
- Pisma Tadeusza Kościuszki*. Wybrał, objaśnił i wstępem poprzedził H. Mościcki, Warszawa 1947.
- Poland in English, *NYC to Mark Poland's Independence Day*, <http://www.tvp.pl/polandinenglishinfo/news/politics-economy/nyc-to-mark-polands-independence-day/39788609> (dostęp: 24.11.2019).
- Polska Agencja Prasowa, *Kongres 60 milionów w Nowym Jorku. Celem promocja Polski i integracja Polonii*, <https://www.tvp.info/44709847/kongres-60-milionow-w-nowym-jorku-celem-promocja-polski-i-integracja-polonii> (dostęp: 25.11.2019).
- Polska Agencja Prasowa, *Most Kościuszki znów zachwyca. Amerykanie uczcili wielkiego Polaka*, <https://www.tvp.info/30144175/most-kosciuszki-znow-zachwyca-amerykanie-uccili-wielkiego-polaka> (dostęp: 18.04.2020).
- Public Papers of the Presidents of the United States: William J. Clinton*, 1997.
- Radziłowski T.C., *Polscy Amerykanie dzisiaj: badanie polonijnych liderów*, <http://biuletynmigracyjny.uw.edu.pl/dodatek-36-czerwiec-2012/polscy-amerykanie-dzisiaj-badanie-polonijnych-liderow> (dostęp: 26.11.2019).
- Redakcja Niezależna.pl, *Minął „Rok Kościuszki” w USA*, <https://niezależna.pl/206007-minal-quotrok-kosciuszkiquot-w-usa> (dostęp: 26.11.2019).
- Storozynski A., *Kościuszko. Książę chłopów*, Warszawa 2018.
- U.S. Mission Poland, *Ambasada USA i Fundacja Kościuszkowska ogłaszają nowe stypendium dla uczczenia 100. rocznicy relacji polsko-amerykańskich*, <https://pl.usembassy.gov/pl/ambasada-usa-i-fundacja-kosciuszkowska-oglaszaja-nowe-stypendium-dla-uczczenia-100-rocznicy-relacji-polsko-amerykanskich/> (dostęp: 23.11.2019).
- Wachtl K., *Polonia w Ameryce: dzieje i dorobek*, Filadelfia 1944.

- Włusek A., *4 lutego 1746 roku urodził się Tadeusz Kościuszko*, <https://historykon.pl/nowe/4-lutego-1746-urodzil-sie-tadeusz-kosciuszko/> (dostęp: 24.11.2019).
- Wmeritum.pl, *Andrzej Duda w USA: Donald Trump wspomina Tadeusza Kościuszkę*, <https://wmeritum.pl/andrzej-duda-w-usa-donald-trump/248249> (dostęp: 24.11.2019).
- Worwa P., *Na Wzgórzach Bemisa czyli jak Tadeusz Kościuszko uratował amerykańską niepodległość*, <https://historykon.pl/nowe/na-wzgorzach-bemisa-czyli-jak-tadeusz-kosciuszko-uratowal-amerykanska-niepodleglosc/> (dostęp: 2.04.2020).
- Wszystkie nasze narody mogą z dumą odnotować jego wkład w naszą wolność, <https://tvn24.pl/swiat/tadeusz-kosciuszko-urodzil-sie-274-lata-temu-3795060> (dostęp: 29.03.2020).
- Zespół w Polityce.pl, *Prezydent USA w Polsce. Komorowski do Obamy: „F-16 jak Fighter i Freedom!” Obama: „Jesteśmy sojusznikami razem i na zawsze”*, <https://wpolityce.pl/polityka/198919-prezydent-usa-w-polsce-komorowski-do-obamy-f-16-jak-fighter-i-freedom-obama-jestesmy-sojuznikami-razem-i-na-zawsze> (dostęp: 20.03.2020).

John F. Kennedy – prezydent, którego wykreowały i kochały media

Abstract

John F. Kennedy, the president that the media created and loved

John Kennedy is one of the most popular presidents in American history. There are a number of factors that have contributed to this fact. The origins of his fame can be traced back to the 1960 presidential campaign. It was then that the first ever television debate between the presidential candidates – Richard Nixon vs. John Kennedy – was organized. During the debate, JFK presented a huge class – he looked great, used the right body language, was incredibly calm. In every element he proved to be better than his rival in the fight for the highest state office. The debate broadcasted by the television determined the fate of the election results. After winning the election, Kennedy became an incredibly popular person – the media loved him. One can certainly argue that John Kennedy was the president that the media created and loved. His mediality was influenced, among others, by childhood events – he grew up in a house where film stars were often present. He wasn't even harmed by the stormy romance with Marilyn Monroe. It is also noteworthy that after his tragic death in Dallas Kennedy he was and still is present in the world media discourse – films, novels and even computer games with his characters started to be made. In writing the article I used a historical research method combined with the study of media discourse.

Keywords: John Kennedy, president, debate, mediality, scandals, Marilyn Monroe, media

Słowa kluczowe: John Kennedy, prezydent, debata, medialność, skandale, Marilyn Monroe, media

Wstęp

Stany Zjednoczone od wielu już lat uznawane są za światowego hegemon. Prezydent tego kraju zawsze cieszy się ogromnym szacunkiem wśród przedstawicieli innych państw. Wydaje się, że spośród wszystkich piastujących urząd głowy państwa – to właśnie pozycja prezydenta USA jest najbardziej prestiżowa i często kluczowa dla losów globalnej polityki. Tak było również w przypadku Johna F. Kennedy'ego. Zanim jednak zamieszkał on w Białym Domu i rozpoczął sprawowanie najwyższej funkcji w państwie, musiał pokonać

* Absolwent studiów I stopnia, kierunek *stosunki międzynarodowe*, specjalność *komunikowanie międzynarodowe* na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politologicznych Uniwersytetu Łódzkiego, student studiów II stopnia, kierunek *stosunki międzynarodowe*, specjalność *interamerykańska* WSMiP UŁ; e-mail: maciej.piotrowski1@unilodz.eu.

w bezpośrednim pojedynku Richarda Nixona¹ – jednego z najbardziej doświadczonych amerykańskich polityków. 26 września 1960 roku, jak się później okazało, był sądnym dniem dla ówczesnego wiceprezydenta Nixona i jednocześnie momentem wielkiego triumfu młodego i niezbyt doświadczonego przedstawiciela Partii Demokratycznej². Mowa tu, oczywiście, o pierwszej w historii telewizyjnej debacie pomiędzy kandydatami na urząd prezydenta Stanów Zjednoczonych.

W swojej pracy postaram się udowodnić, że John F. Kennedy był przywódcą wykreowanym i kochanym głównie przez amerykański rynek medialny. W celu potwierdzenia postawionej przeze mnie tezy wykorzystam historyczną metodę badawczą – posłużę się artykułami naukowymi oraz prasowymi dotyczącymi powyższego tematu, a także literaturą biograficzną i filmami poświęconymi postaci 35. głowy Stanów Zjednoczonych.

Nowatorskość amerykańskiego rynku medialnego

Amerykańskie media od lat są pionierami w wielu dziedzinach – seriali, telenowel, programów rozrywkowych czy formy przeprowadzania transmisji z wydarzeń sportowych. Podobnie było w przypadku polityki. W 1960 roku największe amerykańskie stacje telewizyjne postanowiły wspólnie zorganizować i przeprowadzić pierwszą w historii debatę prezydencką, której naoczni świadkami mogło być całe społeczeństwo Stanów Zjednoczonych³. Do tej pory wszelkie dyskusje pomiędzy kandydatami można było śledzić na żywo jedynie za pośrednictwem radia. Pokazuje to na jak innowacyjny projekt zdecydowały się amerykańskie media telewizyjne. Od tego momentu wyborcy mogli w sposób dość szczegółowy analizować wystąpienia osób, które rywalizowały o najwyższe stanowisko państwowe. Również główni bohaterowie tego typu widowisk stanęli przed dodatkowymi wyzwaniem – zwróceniem większej uwagi na mimikę oraz panowaniem nad własnymi nerwami. Jeden niewłaściwy ruch, oznaka negatywnych emocji – od 26 września 1960 roku to wszystko nie umykało już uwadze amerykańskiego społeczeństwa. Dzień ten z całą pewnością można uznać za datę zrewolucjonizowania światowej debaty publicznej.

Kennedy vs Nixon – starcie gigantów po raz pierwszy na ekranie

Na wstępie należy jednak wyjaśnić okoliczności pojawienia się Kennedy'ego w wyścigu o fotel prezydenta Stanów Zjednoczonych. 13 lipca 1960 roku został on oficjalnym kandydatem z ramienia Partii Demokratycznej⁴.

¹ W. Trojanowski, *Kennedy vs Nixon – pierwsza debata telewizyjna*, <https://www.polskieradio.pl/39/156/Artykul/1240918,KennedyvsNixon%e2%80%93pierwszadebatatelewizyjna> (dostęp: 22.11.2019).

² *Ibidem*.

³ M. Ratajczak, *Debata Nixon–Kennedy 1960*, <http://www.marketingwpolityce.zgora.pl/telewizja/debata1960/debata1960.html> (dostęp: 22.11.2019).

⁴ R. Dallek, *John F. Kennedy*, Oxford University Press Inc 2011, s. 54.

Warto nadmienić, że do tego momentu JFK sprawował funkcję senatora⁵. Sztab demokratów zdawał sobie sprawę z rangi przeciwnika, z którym ich kandydat miał się mierzyć. Był nim Richard Nixon – ówczesny wiceprezydent USA, reprezentujący Partię Republikanów. Co ciekawe, Nixon do czasów słynnej debaty z 26 września bardzo często gościł w programach telewizyjnych czy audycjach radiowych, dzięki czemu zyskał sporą popularność. Wydawało się więc, że republikański wiceprezydent jest murowanym faworytem do objęcia najważniejszej funkcji w państwie⁶. Sztab demokratów – rozumiejąc sytuację – zdecydował się na nowatorskie (jak na tamte czasy) podejście do kampanii prezydenckiej. Zaproponował politycznym rywalom cykl debat publicznych, po raz pierwszy transmitowanych za pośrednictwem trzech największych amerykańskich stacji telewizyjnych. Republikanie początkowo byli dość sceptycznie nastawieni do tego pomysłu⁷ – zapewne doskonale zdawali sobie sprawę z wad Nixona, które w momencie debaty mogły ukazać się całemu społeczeństwu. Po długich konsultacjach, również z samym zainteresowanym, postanowiono, że Richard Nixon stanie w szranki z kandydatem z Partii Demokratycznej. Jak się później okazało, był to początek politycznej katastrofy dla ówczesnego wiceprezydenta Stanów Zjednoczonych.

Pierwsza w historii debata telewizyjna Kennedy vs Nixon określana była przez amerykańskich dziennikarzy mianem starcia gigantów. Najlepiej świadczą o tym słowa prezentera audycji *7 dni w kraju i na świecie*: „Przed kamerami telewizji amerykańskiej, na oczach stu milionów wyborców rozegrał się pojedynek o wejście do Białego Domu. Na ringu: demokrata – Kennedy i republikanin – Nixon”⁸. Sztab demokratów znakomicie przygotował JFK do tego typu wystąpień. Przeprowadzali oni swoiste symulacje pytań zadawanych przez kontrkandydata, ponadto bardzo pieczołowicie analizowali dotychczasowe wystąpienia wiceprezydenta Nixona. Dodatkowym atutem młodego senatora była prezencja – jeden z najistotniejszych elementów podczas występów na wizji. Sztabowcy zadbali o elegancki wygląd i odpowiedni wizerunek swojego kandydata – młodego, wypoczętego i jednocześnie energicznego mężczyzny⁹.

Zupełnym przeciwieństwem pod tym względem był Richard Nixon, który do studia telewizyjnego przyjechał zmęczony, ponadto nie zgodził się na upiększenie pudrem. Szary garnitur republikanina zlewał się z tłem, co, oczywiście, jeszcze bardziej pogorszyło sytuację wizerunkową wiceprezydenta¹⁰. Początek rozmowy i kolejne minuty debaty uwidaczniały coraz większą przewagę

⁵ *Ibidem*, s. 23.

⁶ W. Trojanowski, *op. cit.*

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*.

Kennedy'ego. Mówił spokojnie, wprost do kamery, używając przy tym prostych zdań – takich, aby każdy z wyborców mógł go dokładnie zrozumieć. Wytrącało to z równowagi Nixona, który bardziej skupił się na atakowaniu przeciwnika niż na przytaczaniu racjonalnych kontrargumentów. Nerwowość kandydata Partii Republikańskiej przejawiała się dodatkowo w mowie ciała – m.in. poprzez nadmierną gestykulację, drapanie się po twarzy czy niepewną postawę przy mównicy¹¹.

Po zakończeniu debaty doszło do swoistego rodzaju paradoksu. Pamiętamy, że starcie kandydatów na prezydenta USA wyborcy mogli śledzić zarówno za pośrednictwem telewizji, jak i bezpośredniej transmisji radiowej. Część społeczeństwa, która słuchała debaty w radiu, uznała, że to Nixon został zdecydowanym zwycięzcą pojedynku. Natomiast osoby obserwujące dokładnie to samo wydarzenie w telewizji odniosły zupełnie odwrotne wrażenie¹². W badaniach przeprowadzonych w trakcie wyborów prezydenckich 1960 roku dowiedziono, że śledzenie debaty ze pośrednictwem medium wizyjnego wpłynęło na ostateczną decyzję wyborczą w przypadku aż 57% Amerykanów¹³. Dodajmy, że o końcowym triumfie Kennedy'ego nad Nixonem zadecydowało jedynie 100 tysięcy głosów. Biorąc pod uwagę liczebność społeczeństwa amerykańskiego – 100 tysięcy stanowiło dokładnie 0,2%¹⁴.

Zanim jednak doszło do końcowych rozstrzygnięć, w okresie między debatą a dniem wyborów przedstawiciel demokratów stał się w kraju wręcz celebrytą. Gościł w programach i audycjach niekoniecznie związanych z polityką. Był to z całą pewnością kolejny ze świetnych zabiegów wizerunkowych – pozwoliło to poznać JFK od naturalnej, „ludzkiej” strony oraz zyskało mu jeszcze większą popularność. Zresztą tuż po ogłoszeniu wyników wyborów zauważył to sam Kennedy: „Nie ma wątpliwości. Nie wygrałbym bez telewizji”¹⁵. Niepocieszony Nixon przyznał: „Nie da się ukryć – Kennedy na debatach zyskał więcej niż ja”¹⁶. Wskazuje to na fakt, że kandydat republikanów doskonale zdawał sobie sprawę z rezultatów debaty telewizyjnej z 26 września 1960 roku. Co ciekawe, to sławetne starcie stało się przestrożą dla kandydatów biorących udział w kilku kolejnych wyścigach o fotel prezydenta Stanów Zjednoczonych. Odmawiali Lyndon Baines Johnson oraz później dwukrotnie Richard Nixon¹⁷.

¹¹ *Ibidem*.

¹² JFK, *Selected Speeches of President John F. Kennedy*, St. Petersburg, Florida 2010, s. 109.

¹³ *Ibidem*, s. 110.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ M. Ratajczak, *op. cit.*

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ M. Wikło, *50 lat od debaty Nixon–Kennedy*, <https://wpolityce.pl/polityka/103913-50-lat-od-debaty-nixon-kennedy> (dostęp: 22.11.2019).

Telewizja kreuje, odbiorca akceptuje

Przykład 1960 roku znakomicie odzwierciedla, jak wielki wpływ na wyborcę miał rozwój technologiczny. Wzrost powszechności telewizji oraz coraz większa liczba istotnych wydarzeń transmitowanych za jej pośrednictwem przyczyniły się do kształtowania samoświadomości społeczeństwa amerykańskiego. Dodatkowo potencjalni wyborcy zaczęli zwracać uwagę na detale związane z zachowaniem poszczególnych kandydatów czy z ich prezencją. W tym miejscu należy podkreślić geniusz pracowników sztabu Kennedy'ego, który postanowił zaryzykować i zaproponować swoim przeciwnikom debatę telewizyjną – pomysł nie tyle niekonwencjonalny co innowacyjny. Demokraci doskonale zdawali sobie sprawę z przewagi sondażowej Nixona i właśnie w bezpośrednim wizyjnym starciu obu kandydatów upatrywali swoich szans na sukces. Jak czas pokazał, ryzyko się opłaciło. Kennedy objął urząd prezydenta Stanów Zjednoczonych, a jednocześnie stał się jednym z najbardziej lubianych przywódców USA. Należy przy tym pamiętać, że ów ciepły, elegancki wizerunek wykreowała telewizja. Gdyby nie udział w debacie oraz później w programach talk-show, to z całą pewnością demokraci byłiby zmuszeni przełknąć gorzką pigułkę porażki w wyborach prezydenckich, a John Kennedy zapisałby się w historii swojego kraju co najwyżej jako jeden z wielu senatorów.

Można się również zastanowić, w jaki sposób historia dojścia do władzy przez JFK wpłynęła na losy rozwoju debaty publicznej na całym świecie. Współcześnie tego typu wydarzenia są na porządku dziennym. Nikt z nas nie wyobraża sobie jakiegokolwiek kampanii wyborczej bez bezpośredniego starcia kandydatów ubiegających się o dane stanowisko państwowe. Pojawiły się również osoby odpowiedzialne za tzw. marketing polityczny, których zadaniem jest opracować i wprowadzić w życie odpowiednie środki wizerunkowe. W skrócie ich praca polega na właściwym „opakowaniu” kandydata i przedstawieniu go wyborcom. Również w tym przypadku można dostrzec punkty wspólne z pracą sztabu Johna Kennedy'ego. To właśnie sztabowcy prowadzili z JFK specjalne treningi mające na celu wręcz perfekcyjne przygotowanie go do pojedynku z Nixonem, to również oni zadbali o odpowiednią prezentację swojego kandydata w telewizji, która wywiera ogromny wpływ na swoich odbiorców.

Wydaje się, że z biegiem lat oddziaływanie tego medium na społeczeństwa poszczególnych państw nieustannie rośnie. Wróćmy jednak do czasów Kennedy'ego. W Stanach Zjednoczonych dominowały wówczas trzy wielkie stacje telewizyjne: CBS, NBC i ABC¹⁸. To właśnie one wspólnymi siłami podjęły się organizacji historycznej debaty. Następnie każda ze stacji zapraszała Kennedy'ego do programów o profilu niepolitycznym. Częste pojawianie się

¹⁸ P. Żuralska, *System medialny Stanów Zjednoczonych*, <https://reporterzy.info/464,systemmedialnystanowzjednoczonych.html> (dostęp: 22.11.2019).

w mediach, kreacja osoby o pozytywnym, optymistycznym usposobieniu spowodowała, że JFK stał się dla większości Amerykanów kandydatem idealnym, co miało przełożenie na wynik wyborów w 1960 roku.

Przykład idzie z góry

Legendarna debata prezydencka z 1960 roku uwidoczniła talent Kennedy'ego do wystąpień przed kamerami. Warto się zastanowić, czy sukcesu przysłego prezydenta USA na pewno należało upatrywać wyłącznie w jego nienaganej prezencji i ciężkiej pracy ze specjalistami od wizerunku. Jak się okazuje – niekoniecznie. Aby znaleźć odpowiedź na to pytanie, powinniśmy zagłębić się w historię rodu Kennedych. Kiedy to uczynimy, przekonamy się, że ów talent John odziedziczył po swoim ojcu – Josephie Patricku „Joe” Kennedym. Kennedy senior znany był szczególnie w kręgach celebryckich. Żadna z bardziej urodziwych aktorek nie umknęła uwadze ojca przysłego prezydenta. Częste romanse, zdrady, skandale obyczajowe – taka była codzienność w domu rodzinnym JFK¹⁹.

Oczywiście niemoralne wybryki Josepha nie odbijały się bez echa, jeśli chodzi o miejscową prasę. Jak pisał Francois Forestier w książce *Marilyn i JFK*, olbrzymie piętno na późniejszym życiu obyczajowym Johna oraz jego zdrowiu odcisnęło pewne wydarzenie na pokładzie łodzi Rose E. Młody Kennedy, chcąc przeżyć ciekawą morską przygodę, zakradł się niepostrzeżenie na jacht, którym w rejs wypłynął jego ojciec wraz z jedną z kochanek – Głorią Swanson²⁰. Zachęcona piękną pogodą, anturazem bezkresnego oceanu para dała się ponieść miłosnym uniesieniom. Świadkiem całego zdarzenia był młodzieńcy John – całkowicie przerażony tym, co zobaczył, wyskoczył za burtę łodzi. Tylko refleks Josepha sprawił, że chłopiec nie utopił się w czeluściach ogromnego oceanu. Odbiło się to jednak negatywnie na zdrowiu JFK, który od tego momentu stał się jeszcze bardziej chorowitym dzieckiem²¹. Jak powszechnie wiadomo – przykład idzie z góry. John kilka lat później zachowywał się niczym wierna kopia swojego ojca – zmieniał kobiety jak rękawiczki. Na jego szczęście do pewnego momentu było to bardzo skrzętnie ukrywane. Zapewne Kennedy w wersji skandalisty nie miałby większych szans na objęcie najważniejszej z możliwych funkcji – prezydenta Stanów Zjednoczonych. Trzeba też pamiętać, że doświadczenia oraz towarzystwo, w którym przebywał – zarówno w dzieciństwie, jak i na późniejszym etapie życia – sprawiły, że w blasku reflektorów czuł się jak ryba w wodzie. Fakt ten, przy solidnym treningu wizerunkowym, a także wspaniałej prezencji musiał mieć przełożenie w występach przed kamerą. Co ciekawe, mimo upływu już prawie 60 lat od tragicznej śmierci prezy-

¹⁹ F. Forestier, *Marilyn i JFK*, Katowice 2018, s. 24.

²⁰ *Ibidem*, s. 31.

²¹ *Ibidem*.

denta w Dallas, jest on wciąż postacią kultową, uwielbianą przez Amerykanów. Jego urok osobisty potrafił po latach przyćmić liczne ekscesy z jego udziałem, także jako głowy państwa.

Happy Birthday Mr. President

Jedną z kluczowych postaci w życiu Johna Kennedy'ego była z całą pewnością znana amerykańska aktorka Marilyn Monroe. Łączyło ich wiele: niefrasobliwe podejście do codzienności, uzależnienie od uciech cielesnych, wspólne towarzystwo i wreszcie – mimo wszystko – potrzeba miłości. Warto jednak pamiętać, że żoną JFK była Jacqueline Bouvier Kennedy, znana także jako Jackie. Pomimo świadomości podwójnego, a czasem nawet potrójnego życia męża trwała przy nim aż do chwili jego śmierci. Romans Johna z Marilyn trwał wiele lat (jego początek miał miejsce na długo przed objęciem przez JFK stanowiska prezydenta), był bardzo burzliwy. Kochankowie na przemian rozstawali się, żeby po jakimś czasie do siebie wrócić. Sama gwiazda wielokrotnie powtarzała, że Kennedy był największą miłością jej życia²². Wydawało się, że John traktuje słynną blondynkę jako jedną z wielu, jednak po czasie można stwierdzić, że Marilyn Monroe zajmowała w jego sercu szczególne miejsce. Co ciekawe, podczas oficjalnych wizyt para kochanków zwykle się unikała, nie przyznając się przy tym do takowej znajomości. Odbijało się to szczególnie na mocno już zszarganym zdrowiu psychicznym aktorki. Pograżała się w nałogu, jakim było nadużywanie lekarstw, na domiar złego popijała je alkoholem. Kilkakrotnie ledwo uszła z życiem, jednak później dokładnie w ten sposób doprowadziła do własnej śmierci. Pamiętajmy, że para była śledzona nie tylko przez prasę szukającą sensacji, ale również detektywów oraz specjalne służby działające na zlecenie przeciwników politycznych Kennedy'ego²³.

Wszystkie te działania miały na celu doprowadzić do porażki Johna w wyborach, a gdy to się nie udało, do pogrążenia prezydenta. Administracja Białego Domu doskonale zdawała sobie sprawę z ekscesów najważniejszej osoby w państwie²⁴. Za wszelką cenę (zresztą z powodzeniem) próbowała tuszować kolejne dowody na rozrywkowy tryb życia JFK. Wcześniej – przed wyborami – dokładnie to samo czynił zespół Partii Demokratycznej, odpowiedzialny za prowadzenie i odpowiednie przygotowanie swojego kandydata do kampanii i debaty wyborczej. Punktem kulminacyjnym relacji Marilyn – John była specjalna gala zorganizowana z okazji 45. urodzin prezydenta. Otoczenie Kennedy'ego zajmujące się dopracowaniem wszelkich szczegółów wydarzenia nie chciało, by to właśnie Monroe uświetniła uroczystość swoim występem. Jednak po naciskach ze strony kochanka słynnej blondynki i jednocześnie

²² B. Leaming, *Marilyn Monroe*, Crown Publishers 1998, s. 178.

²³ F. Forestier, *Marilyn i JFK...*, s. 199.

²⁴ *Ibidem*, s. 216.

głowy państwa komitet organizujący galę uległ²⁵. Występ Marilyn przeszedł do historii zarówno mediów, jak i dyskursu rozrywki. Jej słynne *Happy Birthday Mr. President* było powtarzane setki, jeśli nie tysiące razy.

Zorganizowana na cześć prezydenta urodzinowa gala jeszcze bardziej ociepliła jego wizerunek. Nie ma się jednak czemu dziwić – niemające pojęcia o ekscesach JFK amerykańskie społeczeństwo bezkrytycznie wierzyło w jego wręcz świętość, kryształową osobowość. Na korzyść Kennedy'ego działał również fakt, że prasa opiniotwórcza, a także pozostałe media – radio, telewizja – nie podawały do publicznej wiadomości informacji o romansie. Miłość wyborców, a później Amerykanów do swojego prezydenta nie została dzięki temu w żaden sposób nadszarpnięta. Jeszcze bardziej uwypukla to postawioną na początku mojego wywodu tezę, że JFK to postać, którą media nie tylko wykreowały jako późniejszego przywódcę, ale przede wszystkim pokochały i bardzo mu sprzyjały. Pamiętajmy, że relacja media – odbiorcy działa w pewnym sensie jak system naczyń powiązanych. Widz/słuchacz najczęściej ślepo wierzy w doskonałość przekazu – nie zastanawia się nad tym, czy nie zostały pominięte jakieś szczegóły, nie myśli, czy nie został popełniony zabieg idealizowania bohatera, wreszcie nie próbuje dotrzeć do danej informacji na własną rękę. Tego typu zjawisko jest, niestety, obecne również we współczesnym dyskursie medialnym. Nieujawiona ówczesnie historia romansu Johna Kennedy'ego z Marilyn Monroe jest tego sztanदारowym przykładem.

Życie po śmierci

22 listopada 1963 roku na wypełnionym po brzegi Dealey Plaza w Dallas doszło do tragicznego zdarzenia. John Kennedy, znajdujący się na pokładzie samochodu przejeżdżającego wśród zgromadzonego tłumu, został postrzelony w głowę²⁶. Pomimo natychmiastowej reakcji ochrony i błyskawicznym przejeździe do miejscowego szpitala, życia 35. prezydenta Stanów Zjednoczonych nie udało się uratować. Kennedy zmarł na stole operacyjnym²⁷. Wypadek ten był szokiem dla społeczeństwa amerykańskiego – ukochany gospodarz Białego Domu został zabity. W kraju zapanowała żałoba, a sam pogrzeb JFK przyciągnął setki jego zwolenników oraz wielkich fanów.

Tragiczna śmierć prezydenta zakończyła jednak jedynie jego ziemską drogę. W mediach, we wspomnieniach nadal był i wciąż jest obecny. Z całą pewnością można zaryzykować stwierdzenie, że z chwilą zabójstwa John Kennedy stał się prawdziwą legendą oraz popularnym motywem szeroko rozumianego dyskursu medialnego. Historię JFK rozpoczęto wykorzystywać w kinematografii. Powstawały filmy, nie tylko dokumentalne, ale również fabularne, opowiadają-

²⁵ *Ibidem*, s. 234–240.

²⁶ F. Forestier, *JFK. Ostatni dzień*, Katowice 2016, s. 197–204.

²⁷ *Ibidem*.

ce o życiu 35. prezydenta Stanów Zjednoczonych. Najnowszym tworem szklanego ekranu o Kennedym jest serial z 2016 roku – *22.11.63*²⁸; produkcja została oparta na powieści Stephena Kinga *Dallas '63*. Przy okazji widać też tutaj kult postaci JFK w pozycjach literackich. Warto nadmienić, że wielu autorów porywało się na spisanie biografii tragicznie zmarłego prezydenta. Na dobrą sprawę dopiero za ich pośrednictwem światło dzienne ujrzały liczne skandale, ekscesy czy romanse z udziałem JFK.

W 1978 roku punkowa grupa Misfits wyprodukowała utwór *Bullet*, poświęcony feralnym zdarzeniom z Dallas²⁹. Współcześnie Kennedy stał się również bohaterem gry komputerowej *Call of Duty: Black Ops*³⁰. Fabuła osadzona jest w latach 60., przenosi graczy do okresu zimnej wojny, kiedy Stany Zjednoczone i Związek Radziecki znalazły się na krawędzi konfliktu atomowego³¹. Potwierdza to tezę, że w przypadku JFK mamy do czynienia ze swoistym życiem po życiu – głównie za sprawą mediów. Co ciekawe, ujawnione skandale nie wpłynęły negatywnie na popularność oraz ocenę 35. prezydenta USA wśród opinii publicznej. Jednak po raz kolejny można powtórzyć tę samą tezę – sporą cegiełkę w tak pozytywnym postrzeganiu Kennedy'ego przez społeczeństwo dołożyły media. Media, które zwyczajnie były zakochane i nadal są zakochane w tej legendarnej, kultowej, ale też w pewnym sensie już mitycznej postaci.

Podsumowanie

Reasumując, John Kennedy – 35. prezydent Stanów Zjednoczonych zapoczątkował erę medialnych kreacji kandydatów na poszczególne stanowiska państwowe. Media, w szczególności telewizja, potrafią wpłynąć na decyzje wyborcze. Zjawisko to po raz pierwszy wystąpiło 26 września 1960 roku za sprawą debaty Kennedy'ego z Nixonem. O tym, jak bardzo wizja zmieniła poglądy społeczne, najlepiej świadczy fakt ostatecznego rezultatu starcia kandydatów o fotel prezydenta USA. Dodatkowego smaczku nadają tu różnice w odbiorze omawianej konfrontacji – ci, którzy nie obejrzeliby debaty, a jedynie słuchali transmisji radiowej, wskazali na zwycięstwo republikanina. Natomiast grupa, która widziała to historyczne wydarzenie w telewizji, oprócz samych słów, zwróciła uwagę na inne cechy, takie jak np. strój, mowa ciała czy opanowanie lub jego brak. Nie ulega wątpliwości, że w każdym z tych aspektów Kennedy okazał się lepszy³². Należy jednak przypuszczać, że gdyby nie pomysł organizacji

²⁸ J. Jensen, *22.11.63*, <https://www.imdb.com/title/tt2879552/> (dostęp: 18.04.2020).

²⁹ Z. Lipez, *Texas is a Reason: The Death of JFK and Danzing's Shining Moment*, 21.11.2013, https://www.vice.com/en_us/article/647mmr/misfitsbullettexasisthereasonanniversary (dostęp: 18.04.2020).

³⁰ T. Bramwell, *Call of Duty: Black Ops. Redaction stations*, 8.11.2010, <https://www.eurogamer.net/articles/2010-11-08-call-of-duty-black-ops-review> (dostęp: 18.04.2020).

³¹ *Ibidem*.

³² *1960 Presidential Debate#1 (John F. Kennedy vs. Richard Nixon)(9.26/60)*, <https://www.youtube.com/watch?v=hdVHFESjTsE> (dostęp: 26.11.2019).

telewizyjnej debaty, zwycięzcą wyborów zostałby Richard Nixon. Kandydat Partii Republikańskiej do 26 września 1960 roku przodował we wszelkich sondażach, ze zdecydowaną przewagą nad senatorem demokratów. Potwierdza to tezę, że John Kennedy był pierwszym w historii prezydentem wykreowanym głównie przez telewizję. Kamery kochały JFK również w okresie prezydentury. Warto wspomnieć, że był on jednym z najlepiej postrzeganych przywódców Stanów Zjednoczonych w historii.

John Kennedy był osobą, którą kochały kamery i wszelkiego rodzaju media. Pozwoliło to wykreować go jako prezydenta, a później zachować o nim pamięć. Należy jednak nieustannie mieć na uwadze pieczołowite działania najpierw komitetu wyborczego Partii Demokratycznej, a później administracji Białego Domu. To właśnie za ich sprawą ekscesy JFK nie ujrzały ówczesnie światła dziennego. Można domniemywać, że w przeciwnym wypadku kariera polityczna Johna Kennedy'ego ległaby w gruzach. Zostałby wówczas zapamiętany jako skandalista, polityk-celebryta, wieczny hulaka. Na szczęście dla niego, głównie za sprawą mediów, we wspomnieniach występuje jako energiczny, młody mężczyzna o wręcz perfekcyjnej prezencji i znakomitych umiejętnościach oratorskich. To wszystko złożyło się na sukces JFK w debacie prezydenckiej z Nixonem, a później na postrzeganie 35. prezydenta Stanów Zjednoczonych przez amerykańskie społeczeństwo. Pamiętamy jednocześnie, że kult Kennedy'ego trwa do dzisiaj – mimo tego, że na dobrą sprawę każdy z nas ma obecnie swobodny dostęp do jego naprawdę pikantnej biografii. Przypadek JFK jest bardzo dobrym dowodem na siłę oddziaływania mediów na odbiorcę, narzucania opinii dotyczących ocen poszczególnych wydarzeń czy postaci. Odwzajemniona miłość mediów do Kennedy'ego stworzyła Amerykanom krytyczny portret kandydata, a następnie prezydenta skandalisty.

Bibliografia

- 1960 *Presidential Debate#1 (John F. Kennedy vs. Richard Nixon) (9.26/60)*, <https://www.youtube.com/watch?v=hdVHFESjTsE> (dostęp: 26.11.2019).
- Bramwell T., *Call of Duty: Black Ops. Redaction stations*, 8.11.2010, <https://www.eurogamer.net/articles/2010-11-08-call-of-duty-black-ops-review> (dostęp: 18.04.2019).
- Dallek R., *John F. Kennedy*, Oxford University Press Inc 2011.
- Forestier F., *JFK. Ostatni dzień*, Katowice 2016.
- Forestier F., *Marilyn i JFK*, Katowice 2018.
- Jensen J., 22.11.63, <https://www.imdb.com/title/tt2879552/> (dostęp: 18.04.2019).
- JFK, *Selected Speeches of President John F. Kennedy*, St. Petersburg, Florida 2010.
- Leaming B., *Marilyn Monroe*, Crown Publishers 1998.
- Lipez Z., *Texas is a Reason: The Death of JFK and Danzing's Shining Moment*, 21.11.2013, https://www.vice.com/en_us/article/647mmr/misfits-bullet-texas-is-the-reason-anniversary (dostęp: 18.04.2019).

Ratajczak M., *Debata Nixon–Kennedy 1960*, <http://www.marketingwpolityce.zgora.pl/telewizja/debata1960/debata1960.html> (dostęp: 22.11.2019).

Trojanowski W., *Kennedy vs Nixon – pierwsza debata telewizyjna*, <https://www.polskie-radio.pl/39/156/Artykul/1240918,Kennedy-vs-Nixon-%e2%80%93-pierwsza-debata-telewizyjna> (dostęp: 22.11.2019).

Wikło M., *50 lat od debaty Nixon–Kennedy*, <https://wpolityce.pl/polityka/103913-50-lat-od-debaty-nixon-kennedy> (dostęp: 22.11.2019).

Żuralska P., *System medialny Stanów Zjednoczonych*, <https://reporterzy.info/464,system-medialny-stanow-zjednoczonych.html> (dostęp: 22.11.2019).

Joanna Garnek*

<https://doi.org/10.18778/8220-375-2.13>

Residential Schools* jako przykład historii ludobójstwa kulturowego na rodzimej ludności Kanady w latach 1831–1996*

Abstract

Residential Schools as an example of the history of cultural genocide on the native population of Canada in 1831–1996

Canada is perceived and created in social discourse as a state of prosperity and happiness. These are not randomly applied treatments. The turbulent history of colonialism, followed by cultural genocide and forced assimilation – of the people considered indigenous in these areas – is still in the minds of the indigenous people to this day. The residential school system created at the turn of 1831 is that part of the country's history that took years to explain and study. Many of the indigenous Canadians living in the area, or their ancestors, have experienced the operation of the above-mentioned Residential School System. Attempts to forcibly „civilize” the Aboriginal people left significant traces in the mentality and perception of the nation. The issue of showing the truth and reconciliation, often mentioned in the text, has become a permanent feature of the policy pursued by those in power in Canada. The aim of this work was the need to show the problems and diversity of Canadian society and the history that has developed over the last few decades. An attempt to show the impact of historical events on the formation of today's Indigenous Citizen and Government relations. The research method I adopted was the historical-legal method.

Keywords: Indian Residential Schools, indigenous, Indian, Aboriginal, education, law, Canadian history

Słowa kluczowe: *Indian Residential Schools*, rdzenni Indianie, autochtoni, edukacja, prawo, historia Kanady

Wstęp

Kanada oraz jej formalna państwowość liczą zaledwie półtora wieku. Trzy lata temu – w 2017 roku – wypadła okrągła rocznica, kiedy to Kraj Klonowych Liści świętował 150 lat istnienia. Podczas gdy administracja państwowa z dumą od miesiący przygotowywała się do tej wzniosłej rocznicy, a celebryci

* Absolwentka studiów I stopnia na Uniwersytecie Jana Kochanowskiego w Kielcach na Wydziale Prawa, Administracji oraz Zarządzania, studentka studiów II stopnia, kierunek *stosunki międzynarodowe*, specjalność *interamerykańska* na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Polilogicznych Uniwersytetu Łódzkiego; e-mail: joanna.garnek@unilodz.eu.

** Inspiracją do napisania artykułu była książka Joanny Gierak-Onoszko *27 śmierci Toby'ego Obeda* (Warszawa 2019, ss. 340), reportaż o winie i pojednaniu, w którym przedstawiona została brutalna historia Kanady uznanej w debacie publicznej za jeden z najszcześliwszych krajów świata.

oraz media z pełną radością i przekonaniem zapraszali do świętowania uzyskania państwowości, znaleźli się również tacy, którym data ta przywołała na pamięć wydarzenia, które uzyskały miano „niewyobrażalnego koszmaru”. To właśnie dzień 1 lipca dla rdzennych mieszkańców Kanady jest niczym innym jak uczczeniem – w smutku i jednocześnie gniewie – 150 lat kolonizacji oraz około 100 lat ludobójstwa kulturowego narodu uznanego za „pierwszy” na tamtejszych terytoriach.

Pamięć o wydarzeniach z historii – rywalizacji o ziemię oraz władzę – jest nadal na tyle silna, że mimo społecznych, kulturowych czy politycznych koncepcji integracji, dwa narody, postrzegane jako założyciele państwa, nigdy nie stały się jednością i można podejrzewać, że nigdy się nie staną. Geneza kształtowania się struktur państwowych, w szczególności jej historia – dla przeciętnego Europejczyka zdaje się krótką, nieskomplikowaną i mało znaczącą kwestią. Pogląd na to może przeorientować jedynie zagłębienie się w początek dziejów kształtowania się samej Ameryki, a następnie Kanady. Procesy historyczne, zarówno te początkowe, sięgające pierwszych migracji ludności rdzennej, jak i te późniejsze, związane z działalnością kolonizacyjną, miały i nadal mają znaczny wpływ na modelowanie się samego państwa oraz jego niejednolitego narodu. Oddziaływanie wymienionych czynników historycznych uwidacznia się na wielu płaszczyznach działania: począwszy od prowadzonej polityki, stosunków międzynarodowych aż po życie codzienne tamtejszego społeczeństwa. Nie bez przyczyny badacze kanadyjskiego społeczeństwa mówią o tym, że naród kanadyjski ciągle jeszcze znajduje się w trakcie procesu formowania¹.

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie problematyki przemian, jakie dokonały się w aspekcie polityki oraz życia społecznego Indian zamieszkujących tereny Kanady, a także historii, która odcisnęła znaczne piętno na tym narodzie. W pracy wykorzystano historyczno-prawną metodę badawczą. Oparto się na pozycjach książkowych, międzynarodowych aktach prawnych oraz artykułach naukowych w języku polskim i w przeważającej części w języku angielskim. Dane pochodzą z szerokiego zakresu kanadyjskich materiałów archiwalnych – dokumentów, artykułów prasowych czy też źródeł audiowizualnych.

„Mozaika” kanadyjskiej ludności

Dane kanadyjskiego spisu powszechnego na rok 2019 wskazują, że łącznie terytorium Kanady zamieszkuje ponad 37,5 mln osób zróżnicowanych zarówno pod względem etnicznym, jak i kulturowym. Sięgając do danych spisowych z roku 2001, wnioskuje się, że kanadyjskie społeczeństwo składa się z około 200 różnych grup etnicznych. Na zadane – we wspomnianym wyżej spisie – pytanie dotyczące identyfikacji etniczno-kulturowej ponad 6,7 miliona mieszkańców (23% ogólnej liczby) zadeklarowało, że są w pełni Kanadyjczykami. Nie-

¹ A. Reczyńska, *Historyczne uwarunkowania kultury kanadyjskiej*, [w:] *Państwo – naród – tożsamość w dyskursach kulturowych Kanady*, red. M. Buchholtz, E. Sojka, Kraków 2010, s. 17.

co ponad 5 milionów badanych do identyfikacji dodało swoją etniczność, a pozostali określili przynależność do jednej spośród 200 kanadyjskich grup etnicznych. Wśród tych wszystkich społeczności dominującą pozycję zajmuje ludność angielska (6 mln), francuska (4,7 mln), szkocka (4,2 mln), irlandzka (ponad 3 mln); pozostałe najczęściej zgłaszane to: niemiecka (2,7 mln), włoska, chińska oraz ukraińska – liczące osobno ponad 1,5 mln osób².

To właśnie te poszczególne, wymienione wcześniej grupy etniczne przyczyniły się w dużym stopniu do ukształtowania państwowości Kanady. Imigranci i ich potomkowie przybywający tu w XVII wieku z krajów europejskich, takich jak Francja czy Zjednoczone Królestwo, zajmowali terytoria oraz zakładali osady. Pierwsze grupy francuskich osadników zajmowały początkowo terytoria Akarii, czyli dzisiejszego Nowego Brunswiku i Nowej Szkocji, Brytyjczycy natomiast zasiedlali Kanadę Górną, Ontario³. Należy jednak wspomnieć, że Europejczycy zaludniający tereny Ameryki Północnej nigdy nie byli i nie powinni być uznawani za pierwszych osadników na tamtejszych terenach.

Rdzenni osadnicy

Hipotezy, poparte prowadzonymi przez dziesięciolecia badaniami archeologicznymi, wskazują, że pierwszą, a co za tym idzie, rodzimą ludnością zamieszkującą obszary Kanady byli tzw. *First Natives*, Aborygeni, Narody Pierwsze – Indianie. Najprawdopodobniej już w XIII wieku docierali do Ameryki z kontynentu azjatyckiego – szlakiem poprzez przesmyk lądowy leżący dziś w Cieśninie Beringa⁴.

Rozprzestrzenianiu się Indian na kontynencie amerykańskim towarzyszył proces kształtowania ich własnej kultury i struktur plemiennych. W światopoglądzie Aborygenów Europejczycy posiadali miano gości – zobowiązani byli do przestrzegania obowiązków wynikających z tego statusu. Zasadniczą kwestią różniącą kolonizatorów europejskich od rdzennych mieszkańców jest ustosunkowanie do ziemi i jej własności. Dla Aborygenów – zgodnie z ich wierzeniami – ziemia stanowiła znaczną część tożsamości narodu, natomiast Europejczycy myśleli o niej w kategoriach własności prywatnej, stanowiącej wartość dla pojedynczych jednostek, z której zyski czerpałaby tylko jedna ze stron. Podstawowym bodźcem napędzającym kolonizację europejską stał się niezwykle opłacalny handel futrami i drewnem. Kolonie miały eksploatować i eksportować surowce, stanowiąc rynek zbytu dla angielskiej produkcji. Francuzi i Anglicy otaczali się Indianami i stykali się z ich kulturą. Prowadzili handel z plemionami, korzystali z pomocy indiańskich wojowników i ich kobiet.

² *Ethno-Cultural Portrait of Canada: The Changing Mosaic, Table 1*, <https://www12.statcan.gc.ca/english/census01/products/analytic/companion/etoimm/canada.cfm#doctop> (dostęp: 10.01.2020).

³ A. Reczyńska, *op. cit.*, s. 18.

⁴ *Ibidem*, s. 17–18.

Kanadyjska ustawa konstytucyjna z 1982 roku wskazuje, że rdzenna ludność obejmuje trzy najważniejsze grupy: Indian (ponad 60%) – w terminologii kanadyjskiej określanymi mianem *First Natives*, Inuitów (około 30% populacji) oraz Metysów (4% populacji). Częstym błędem pojawiającym się w terminologii jest przyporządkowywanie Metysów oraz Inuitów do *First Natives*, którzy stanowią tylko ludność autochtoniczną wraz z Pierwszymi Narodami. Nazewnictwo tej grupy społecznej stwarza problem, ponieważ *First Natives* – Pierwsze Narody kojarzone są z takimi określeniami, jak ludność rodzima, Rdzenni Kanadyjczycy, Rdzenni Amerykanie, Indianie czy też Aborygeni. Nazwy te mogą posiadać negatywne konotacje, podczas gdy inne – zwłaszcza Indianie – mają szczególnie ważne znaczenie prawne w kraju.

Po raz pierwszy określenia *First Natives* użyto w 1980 roku podczas zgromadzenia w Ottawie, ustanawiając Deklarację Pierwszych Narodów. Narodowe Bractwo Indian, jak określano w tym czasie przywódców plemion, stanowiło Zgromadzenie Pierwszych Narodów, które stało się politycznym głosem *First Natives*. Termin ten symbolicznie odnosi się do pierwszego, obok brytyjskiego i francuskiego, narodu założycielskiego Kanady.

Indianie są najliczniejszą z kanadyjskich grup autochtonicznych. To do nich, jak już wcześniej wspomniano (osób podlegających pod kanadyjski *Indian Act*), odnosi się termin *First Natives*. Na grupę tę składają się przedstawiciele ponad pięćdziesięciu plemion, posługujący się sześćdziesięcioma językami. Około 53% z nich żyje w rezerwach. Indianie zamieszkują teren Kanady w bardzo nierównomierny sposób. Są rozprzestrzenieni właściwie na terenie całego kraju, od Labradoru po wybrzeże Oceanu Spokojnego. Jednym z największych skupisk jest Ontario, gdzie ich liczbę szacuje się na około 119 000 osób. Ponadto duże grupy zamieszkują także prowincje zachodnie: Albertę (około 73 000 osób), Saskatchewan (75 000 osób), Manitobę (83 000 osób) i Kolumbię Brytyjską (113 000 osób). Co ważne, obok ludności indiańskiej, drugą charakterystyczną grupą zamieszkującą zachodnie tereny są Metysi⁵.

Indian Residential Schools

Czerwiec 2015 roku dla znacznej części Kanadyjczyków – tej cierpiącej w głębi i pamiętającej sytuację sprzed kilkudziesięciu lat – stał się miesiącem prawdy.

Dnia 2 czerwca 2015 roku Kanadyjska Komisja Prawdy i Pojednania (*The Truth and Reconciliation Commission*) opublikowała raport z zaleceniami oraz podsumowaniem, którego głównym celem było ukazanie szkód, jakie naród kanadyjski – a przede wszystkim ludność *First Natives* – poniósł w wyniku działalności systemu zwanego *residential schools*. Było to również pewnego

⁵ A.A. Konczal, *Sytuacja ludów tubylczych w najbardziej rozwiniętych i wielokulturowych krajach świata – przykład Indian kanadyjskich*, <http://www.etnologia.pl/swiat/teksty/sytuacja-ludow-tubylczych-w-najbardziej-rozwinietych-krajach-1.php> (dostęp: 12.01.2020).

rodzaju rozliczenie kulturowe z tragiczną historią. *Indian Residential Schools*, prowadzone przez ponad sto lat (1879–1996), były niczym innym jak projektem stworzenia jednolitej kulturowo masy społeczeństwa.

W raporcie ujawniono, że około 6000 dzieci zginęło podczas pobytu w kanadyjskich szkołach z internatem, a ponad 150 000 Indian, Metysów oraz Eskimosów zostało przymusowo w nich umieszczonych⁶.

Indian Act jako prawna podstawa asymilacji

W 1876 roku brytyjski parlament przyjął Ustawę o Ameryce Północnej. W istocie był to dokument ratyfikujący postanowienia trzech konferencji: w Charlottetown, Québecu i konferencji londyńskiej, ale przede wszystkim ustanawiający Konfederację Kanady⁷. Ustawa została zmodyfikowana uchwaleniem Statutu Westminsterkiego w 1931 roku.

Postanowienia Aktu brytyjskiego o Ameryce Północnej wpłynęły na zjednoczenie trzech kolonii brytyjskich w czterech pierwszych dominium Kanady. Nowo utworzony rząd kanadyjski odziedziczył dziedzictwo kolonialne po Wielkiej Brytanii, została mu nadana ograniczona suwerenność, ustanowiono także strukturę federalną państwa.

Do wspomnianej ustawy z 1876 roku dołączone zostały dwa dokumenty prawne: *Gradual Civilization Act* z 1857 i *Gradual Enfranchisement Act* z 1869 roku, które, skonsolidowane, stanowiły *Indian Act*. Treść aktu była niczym innym jak przepisami kolonialnymi odnoszącymi się do rdzennej ludności zamieszkującej cały obszar Kanady.

Oba dokumenty, z roku 1857 oraz 1869, niosły w swojej treści przesłanie o tzw. zmuszeniu rodzimej ludności do porzucenia więzi łączących ją z własnym dziedzictwem kulturowym poprzez nabycie drogą edukacji euro-kanadyjskich kompetencji kulturowych. Ustawa o Indianach (*Indian Act*) wprowadziła nadzór nad prawie każdym aspektem życia kanadyjskich rdzennych mieszkańców. Od lat 30. XIX wieku tworzone były przez władze brytyjskie, a następnie rząd kanadyjski specjalnie miejsca osadnicze dla rdzennej ludności, nazwane później rezerwatami. Rdzenni mieszkańcy zrzekli się własnych ziem na podstawie tzw. *traktatów numerowanych*⁸. Tworzenie rezerwatów miało na celu usunięcie Indian z obszarów, które miały służyć nowo przybyłym osadnikom z Europy, przede wszystkim dla rozwoju gospodarczego. W zamian za zrzeczenie się ziemi poszczególne osoby otrzymywały niewielkie dopłaty, dostęp do broni i amunicji, a nawet możliwość uczęszczania do szkół.

⁶ *Ibidem*.

⁷ K. Wężyk, *Kanada. Ulubiony kraj świata*, Warszawa 2017, s. 53–54

⁸ M. Gabryś, *Polityka wewnętrzna Kanady. Patriacja Konstytucji, Quebec, rdzenni mieszkańcy*, [w:] *Kanada na przełomie XX i XXI wieku. Polityka, społeczeństwo, edukacja*, red. M. Kijewska-Trembecka, Kraków 2013.

Życie w rezerwach wiązało się z przymusem przyjęcia chrześcijaństwa jako pierwszej i najważniejszej religii. System stworzony przez kolonizatorów miał jeden zasadniczy cel – całkowitą asymilację i „cywilizowanie” (z perspektywy czasu zgadza się z tym stwierdzeniem większość Kanadyjczyków). Europejscy kolonizatorzy oczekiwali, że ludy tubylcze porzucą własną kulturę i przyjmą kulturę i religię europejską. Rząd, we współpracy z Kościołem, wprowadził całkowity zakaz poddawania się tradycyjnym praktykom religijnym⁹.

Pierwszy premier Kanady sir John A. MacDonald w swoich przemówieniach jasno i wyraźnie podkreślał miejsce Indian w społeczeństwie kanadyjskim: „Wielkim celem naszego prawodawstwa było zlikwidowanie systemu plemiennego i asymilacja narodu indyjskiego pod każdym względem z innymi mieszkańcami dominium tak szybko, jak to możliwe (1887 rok)”¹⁰.

Ustawa o Indianach z 1876 roku narzuciła prawną definicję Pierwszych Narodów. Wprowadzony został termin definiujący osobę Indianina¹¹, a co za tym idzie, podział na dwie grupy Indian: posiadających status oraz nieposiadających. Posiadanie statusu Indianina wiązało się z widnieniem w rejestrze zarządu federalnego i korzystaniem z przywilejów uwzględnionych w ustawie. Osoby nieposiadające prawnego statusu Indianina nie miały prawa do korzystania z przywilejów ustawy. Zgodnie z prawem z 1876 roku, „jedynymi osobami, które mogły uważać się za Indian, były te, które mogły udowodnić, że są spokrewnione poprzez linię męską z osobami, które już posiadały status Indian”¹².

Jednym z kluczowych zapisów Ustawy z 1876 roku, skutecznie i systematycznie wprowadzanym w życie społeczności kanadyjskiej, stała się przymusowa edukacja Pierwszych Narodów. Stanowiła ona niejako odpowiedzialność federalną. Rząd został zobowiązany do zawierania umów z poszczególnymi kanadyjskimi prowincjami, ale również z władzami Kościoła, które wspólnie przyczyniły się do powstania systemu szkół powszechnie nazywanego *Indian Residential Schools*. Od roku 1879 minister ds. Indian na mocy aktu miał obowiązek zapisywania oraz umieszczania w utworzonych szkołach wszystkich dzieci rdzennych mieszkańców Kanady. Jak wcześniej zostało wspomniane, sir MacDonald dość bezwzględnie odnosił się do polityki stosowanej wobec Indian, dlatego też jedną z kwestii, której wprowadzenie postulował, było odcięcie więzi dzieci z ich rodzinami. Poglądy, które przeważały w retoryce ówczesnego kanadyjskiego rządu, odnosiły się do opiekuńczości i chęci niesienia

⁹ *History of Canada's Indian Residential School. Angela White and the Indian Residential School Survivors' Society*, <https://www.youtube.com/watch?v=1NIVMaktlx4> (dostęp: 14.01.2020).

¹⁰ B. Stonechaild, *The New Buffalo: The Struggle for Aboriginal Post-Secondary Education in Canada*, Univeristy of Monitoba Press, Canada 2006, s. 19.

¹¹ *Indian Act R.S.C.*, 1985, s. I5, <https://lawslois.justice.gc.ca/eng/acts/i5/page1.html#docCont> (dostęp: 12.01.2020).

¹² J.F. Leslie, *The Indian Act: An Historical Perspective*, „Canadian Parliametary Review” 2002, Vol. 23, No. 2, s. 23–27.

edukacji. W działaniach tych wykorzystywane były głównie dzieci, które, według przywódców, stanowiły łatwy do manipulacji i wpajania euro-kanadyjskich wartości podmiot.

Agresywna polityka wypracowana przez kanadyjski rząd w tamtym okresie była ściśle związana z działalnością Kościołów protestanckich, prezbiteriańskich, a także katolickich¹³. Katolicycy misjonarze oraz siostry zakonne rozpowszechnili system opieki i edukacji prowadzonej wobec Indian – pierwsze ośrodki założono na obszarach Nowej Francji. Początkowo system opierał się tylko na opiece zdrowotnej i edukacji – głównie dzieci. Uwagę skupiono na otwieraniu szkół dziennych na terenach rezerwatów. Na początku lat 80. XIX wieku Kościół w swoich działaniach poszedł o krok dalej. Zwierzchnicy Kościołów odłożyli na bok kwestie związane z opieką zdrowotną i skupili się na edukacji młodzieży w *specjalnych szkołach*. Do 1930 roku stworzono 90 takich placówek – w późniejszych latach łącznie istniało ich 130. Pierwsza szkoła, nazwana *The Mohawk Institute*, została założona w 1828 roku i działała nieprzerwanie do 1970 roku. Ostatnią zamknięto w prowincji Saskatchewan w roku 1996¹⁴.

Kościół rozpoczął współpracę z rządem federalnym, rozwijając system zakładania oraz prowadzenia szkół z internatem na pozostałych kanadyjskich obszarach. Rząd rozporządzał funduszami, prowadził nadzór oraz ustalał zasady działalności, zgodnie z którymi prowadzono ośrodki. Fundusze przyznawane szkołom miały zabezpieczyć podstawowe aspekty życia, takie jak: żywność, ubrania, artykuły szkolne. Szkoły stanowiły własność rządu, dlatego utrzymanie ich i wydatki wiążące się z tym spoczywały na państwowych instytucjach¹⁵.

Zabić Indianina w dziecku, czyli jak zdefiniować ludobójstwo kulturowe

Termin ludobójstwo, po angielsku *genocide*, stanowi połączenie dwóch greckich słów: *genos* – plemię, rasa oraz *cide* – zabójstwo¹⁶. Pokrewne terminy to: zabójstwo, dzieciobójstwo czy choćby tyranobójstwo¹⁷. Za jego twórcę podaje się polskiego prawnika żydowskiego pochodzenia – Rafała Lemkina. Urodził się on w Polsce, ale w czasach wojny uciekł przed Zagładą do Stanów Zjednoczonych, gdzie połowę swojego życia poświęcił na badanie prawa międzynarodowego odnoszącego się do zbrodni ludobójstwa. Co ważne, zasłynął jako współtwórca Konwencji w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa.

W świetle teorii głoszonej przez Lemkina ludobójstwo charakteryzowało się dwufazowością: początkowo niszczone były wzorce kulturowe, a następnie

¹³ *Indian Residential School System*, <https://ecampusontario.pressbooks.pub/indigstudies/chapter/chapter1/> (dostęp: 14.01.2020).

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ J. Milloy, *A National Crime the University of Manitoba Press*, Canada 1999, s. 270.

¹⁶ Konwencja w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa została uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych 9 grudnia 1948 roku (Dz.U. z 1952 roku, nr 2, poz. 9).

¹⁷ M.J. Mazurkiewicz, *Koncepcja zakazu ludobójstwa Rafała Lemkina a eliminacjonizm Daniela Jonaha Goldhagena. Próba redefinicji teorii masowych mordów?*, Toruń 2015, s. 199.

przechodzą do wymuszenia zmiany i przyjęcia nowych standardów życia¹⁸. Lemkin wyróżnił aż osiem obszarów wyniszczenia: politykę, regulacje społeczne, kulturę, ekonomię, biologię, fizyczne unicestwienie, religię i moralność.

Stosując się do teorii zaproponowanej przez Lemkina, można uznać, że ludobójstwo kulturowe oddaje istotę tego, na czym polegał system *Indian Residential Schools*. Próba zniszczenia tradycji, zastąpienia języka Pierwszych Narodów nowym, wymazania ze świadomości posiadanego dziedzictwa kulturowego, zakaz prowadzenia obrządków religijnych to tylko kilka z czynników, które idealnie wpisują się w osiem obszarów tzw. wyniszczenia narodu.

Koncepcja, na podstawie której zbudowano system *residential schools* – asymilacja rdzennych mieszkańców poprzez przymusowe nauczanie języka angielskiego, francuskiego, czy przyjęcie chrześcijaństwa – stała się niczym innym jak działaniem zmierzającym do zniszczenia rdzennych kultur i przejęcia tamtejszych ziem.

Uczniów zniechęcano do mówienia w ojczystym języku, tradycyjne praktyki religijne czy kulturowe spotykały się z karą. Życie dzieci w szkołach z internatem różniło się od życia przeciętnego dziecka europejskiego. Warunki, w których żyły, były dalekie od normy. Powszechnie stosowano wobec uczniów różne rodzaje kar oraz znęcanie się – zarówno fizyczne, jak i emocjonalne. Dyscyplina egzekwowana była bezlitośnie, a za jej naruszenie srogo karano. Dzieci, odseparowane od rodziców, rozdzielano również z rodzeństwem. Służyło to temu, by uniknąć podtrzymywania więzi rodzinnych i by cechy kulturowe zanikały w świadomości wychowanków. Częstym zjawiskiem przedstawianym w raportach było molestowanie przez księży, zakonnice, pracowników szkół. Ofiarami padali zarówno chłopcy, jak i dziewczęta – najczęściej najmłodszy, którzy stanowili słabe ogniwo w systemie. Dzieci bardzo często stawały się śmiertelnymi ofiarami. W 1990 roku Phil Fontaine, ówczesny przywódca Stowarzyszenia Szefów Manitoba, wezwał zaangażowane Kościoły do uznania fizycznego, emocjonalnego i seksualnego znęcania się nad uczniami w szkołach. Rok później zwołano specjalną Komisję ds. Aborygenów, która zbadała oraz ujawniła doświadczenia pokrzywdzonych osób¹⁹. Opisy sytuacji, które praktykowano w szkołach z internatem, zostały opisane przez Katarzynę Wężyk w książce *Kanada. Ulubiony kraj świata*, w której autorka spisała doświadczenia osób przebywających w tych ośrodkach.

Brutalność, która miała miejsce w *residential schools*, doprowadzała do skrajnych sytuacji, w których dzieci z braku pomocy odbierały sobie życie. Powszechnie znane są przypadki dzieci, które uciekały ze szkoły i najczęściej umierały z wycieńczenia w trakcie ucieczki. Przez lata rząd kanadyjski współ-

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *A history of residential schools in Canada, FAQs on residential schools, compensation and the Truth and Reconciliation Commission*, CBC News, 16.05.2008, <https://www.cbc.ca/news/canada/a-history-of-residential-schools-in-canada-1.702280> (dostęp: 20.01.2020).

pracował z Kościołami – anglikańskim, katolickim oraz prezbiteriańskim, które prowadziły szkoły – w celu podjęcia działań zmierzających do rekompensat za poniesione krzywdy. W 2007 roku opracowano plan rekompensat dla byłych uczniów, obejmujący pakiet odszkodowań w wysokości 1,9 miliarda dolarów²⁰. Pieniężny wymiar rekompensaty nie zniweluje jednak negatywnych doświadczeń, które do dziś tkwią w świadomości Kanadyjczyków.

Zgromadzenie Narodowe ONZ wyklucza przykład Kanady jako państwa wpisującego się w kategorie prawnie zakodowanego terminu ludobójstwa kulturowego. Wynika to m.in. z faktu wciąż trwającej debaty wśród naukowców i badaczy na temat rozróżnienia *przymusowej asymilacji* od *ludobójstwa kulturowego*. Światło na sprawę rzuca wspomniany raport z 2015 roku. Kanadyjska Komisja Prawdy i Pojednania przez sześć lat pracowała nad przygotowaniem sprawozdania dokumentującego działalność *residential schools*. Raport Komisji zawiera 94 polecenia dotyczące edukacji, ochrony zdrowia, wymiaru sprawiedliwości oraz ochrony języków. Znajdziemy w nim jasno określoną terminologię stosowaną do zdefiniowania działań Kościoła i rządu federalnego Kanady w latach 1879–1996. Wprowadzenie do raportu ukazuje stosunek współczesnych Kanadyjczyków do czynności podejmowanych przez władze federalne i kościelne wobec rodzimej ludności: „Zakładanie i prowadzenie szkół z internatem było centralnym elementem polityki, którą najlepiej można określić jako ludobójstwo kulturowe”²¹.

Pierwszy kanadyjski premier – John A. MacDonald publicznie wypowiadał się na temat Indian oraz pozostałych ludów autochtonicznych, określając ich mianem „dzikusów” żyjących w rezerwach. Aktualny pierwszy minister Kanady²² – Justin Trudeau wzywa w swoich publicznych przemówieniach do pojednania i porozumienia wszystkich narodów swojego kraju. Podkreśla tożsamość narodu kanadyjskiego, pod którą kryje się wielokulturowość, wpisana, jak wspomina, w historię i konstytucję państwa. Wielokulturowa Kanada przeprasza i próbuje odbudować negatywny wizerunek płynący z jej historii.

Polityka Justina Trudeau wobec rdzennych mieszkańców

W dniu 21 października 2019 roku Liberalna Partia Kanady (*Liberal Party of Canada*, LPC) ponownie odniosła zwycięstwo w wyborach parlamentarnych, zdobywając 157 mandatów i wyprzedzając tym samym konserwatystów, którzy uzyskali 122 mandaty (poprzednio 95). Stojący na czele LPC dotychczasowy premier Justin Trudeau po raz drugi z rządu przekonał obywateli postulatami

²⁰ L. Monochalin, *The Colonial Problem: An Indigenous Perspective on Crime and Injustice in Canada*, Toronto 2016, s. 135.

²¹ *Honouring the Truth, Reconciling for the Future. Final Report of the Truth and Reconciliation Commission of Canada*, 2015, http://www.trc.ca/assets/pdf/Honouring_the_Truth_Reconciling_for_the_Future_July_23_2015.pdf (dostęp: 12.01.2020).

²² „Pierwszy Minister Kanady” jest funkcją odpowiadającą polskiemu premierowi.

głoszonymi podczas kampanii, a ci obdarzyli go swoim zaufaniem na kolejne cztery lata rządów.

Gdy w 2015 roku Justin Trudeau po raz pierwszy doszedł do władzy, wśród 230 złożonych obietnic wyborczych – tych kluczowych oraz tych mniej istotnych dla obywateli Kanady – znalazły się też takie, które w polemice premiera występowały relatywnie często. Mowa tu o nowej polityce oraz relacjach wobec rdzennej ludności Kanady. Justin Trudeau, co prawda, poszedł szlakiem przetartym przez swojego ojca – Pierre'a Trudeau, także dwukrotnego premiera Kanady z ramienia liberałów, ale postulował zupełnie odmienne i bardziej angażujące podejście do polityki wobec Aborygenów. Na oficjalnej platformie internetowej LPC (2015 rok) padają stwierdzenia Trudeau o tym, że „Kanadyjczycy dostrzegają pilną potrzebę odnowienia relacji między narodem i rdzenną ludnością – relacji opartej na szacunku, prawach i zobowiązaniu do położenia kresu *status quo*”²³; „Rząd liberalny uzna Aborygenów za pełnoprawnych partnerów w federacji i będzie współpracował z rdzenną ludnością w celu stworzenia uczciwych i równych szans w Kanadzie”²⁴. Zarówno Justin Trudeau, jak i pozostali ministrowie z jego partii podkreślali chęć zbudowania nowych relacji z rdzennymi mieszkańcami, które opierałyby się na – wielokrotnie powtarzanej – jedności całego narodu, sprawiedliwości oraz pojednaniu.

Wybór Justina Trudeau i partii liberalnej na rządzących w październiku 2015 roku umożliwiło odbudowanie zaniedbanych w poprzednich latach stosunków z ludnością Aborygenów. Doświadczenia zdobyte we współpracy z konserwatywnym poprzednikiem Trudeau – Stephanem Harperem sprawiły, że rdzenni przedstawiciele Kanady sceptycznie odnosili się do obietnic składanych przez nowo wybraną partię liberalną. Rządy Harpera były powszechnie negowane, a głównym powodem tego było marginalizowanie praw i roszczeń rdzennej ludności. Za administracji Harpera unieważniono jeden z ważniejszych dokumentów stanowiących o jakości i warunkach życia Aborygenów – tzw. *Kelowna Accord* (2005). Rząd ten nie był zainteresowany w szczególności postępowania dotyczącego zamordowanych oraz zaginionych rdzennych kobiet i dziewcząt, nie udzielał też wsparcia finansowego na edukację²⁵. Przez kilka lat konsekwentnie unikał ratyfikowania oenzetowskiej Deklaracji Praw Ludów Tubylczych. W 2012 roku dokument ten miał zostać przyjęty przez ówczesny rząd kanadyjski. Za tym pozytywnym ruchem kryła się inwestycja sza-

²³ *Liberal Party of Canada, Trudeau presents plan to restore Canada's relationship with Aboriginal Peoples*, 7.07.2015, <https://liberal.ca/trudeau-presents-plan-to-restore-canadas-relationship-with-aboriginal-peoples/> (dostęp: 25.04.2020).

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ Ch. Smith, *Why the Stephen Harper government flip-flopped on the UN declaration on indigenous rights*, „The Georgia Straight”, listopad 2010, <https://www.straight.com/blogra/why-stephen-harper-government-flip-flopped-un-declaration-indigenous-rights> (dostęp: 25.04.2020).

cowana na kilkaset miliardów dolarów, której lokalizacja obejmowała terytoria należące do rdzennych mieszkańców. Deklaracja nie została ratyfikowana, a powodem były postanowienia dotyczące m.in. roszczeń o grunty ziemne oraz zasoby naturalne. Nastroje wobec rządzących stawały się na tyle negatywne i stopniowo podburzane, że utworzono grupy, których celem było obalenie rządu konserwatystów²⁶.

Lata nieefektywnych rządów Partii Konserwatywnej pozostawiły wiele nierozwiązanych kwestii w odniesieniu do Aborygenów, które Trudeau zadeklarował się naprawić – nie narzucając, jak dotychczas, rozwiązań z góry, ale starając się ustalić je wspólnie. Jednym z następstw wygranych wyborów w październiku 2015 roku było wydanie oficjalnego oświadczenia, w którym Trudeau deklarował doprowadzenie do rozliczenia z burzliwą historią, której ofiarami byli rdzenni mieszkańcy Kanady. Powołana do tego celu Komisja Prawdy i Pojednania 2 czerwca 2015 roku opublikowała raport stanowiący niejako rozliczenie i przeprosiny za wydarzenia z historii. Od momentu wyboru Justina Trudeau na urząd premiera w 2015 roku sprawiedliwość oraz pojednanie z rdzennymi mieszkańcami były priorytetowymi kwestiami, które starano się dopełnić.

Zapoczątkowana przez Trudeau polityka wielokulturowości miała być konsekwentnie kontynuowana w drodze kolejnych reform. Pierwsze problemy pojawiły się wraz z nierozwiązanym i powracającym od kilku lat tematem wdrożenia Deklaracji Praw Ludów Tubylczych (*United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples*, UNDRIP), która po burzliwych negocjacjach została ostatecznie przyjęta przez rząd Trudeau w 2016 roku. Podczas kampanii wyborczej poprzedzającej wybory parlamentarne w 2015 roku Nowa Partia Demokratyczna, zieloni oraz liberałowie zapowiedzieli włączenie Deklaracji w kanadyjskie prawo, co wymagało od państwa znacznie większej odpowiedzialności i nowych zmian w kwestiach związanych z rdzenną ludnością niż dotychczas. Dla Aborygenów UNDRIP stanowił szansę samostanowienia, ale przede wszystkim zestaw elastycznych narzędzi i praw, które umożliwiłyby równe i sprawiedliwe życie wszystkim Kanadyjczykom.

Dokument ten nie uprzywilejowuje ludów tubylczych, stawiając ich wyżej w hierarchii społecznej czy prawnej, ale umożliwia, by wszelkie polityki, praktyki czy ustawodawstwo były zgodne z prawami nieodłącznymi i traktatowymi Pierwszych Narodów. Deklaracja ta – przyjęta przez 144 narody – zakorzeniona w prawach człowieka do równości traktowania, a właściwie zawarta w niej klauzula artykułu 19, była głównym powodem do niepokoju i odrzucenia jej projektu. Fragment klauzuli wzywa bowiem do „wolnej uprzedniej

²⁶G. Galloway, *Chiefs urge aboriginal people to vote against Harper government*, „Globe & Mail”, 25.03.2017, <https://www.theglobeandmail.com/news/national/trudeau-to-roll-out-plan-to-bolster-funding-for-aboriginal-education/article25334759/> (dostęp: 25.04.2020).

i świadomiej zgody²⁷ rdzennych społeczności na kwestie, które ich dotyczą – np. wykorzystania terenów przez nich zamieszkiwanych. Trudeau po przyjęciu Deklaracji Praw Ludów Tubylczych wydał pozwolenie na sporną budowę rurociągu Trans Mountains, przebiegającego przez prowincję Alberta oraz Kolumbie Brytyjską, zdawszy sobie sprawę, że tubylcy nie posiadają prawa weta, umożliwiającego im zakwestionowanie decyzji. Uwypukliło to brak zaangażowania w bardziej złożone kwestie samostanowienia, jakim nie wykazuje się administracja Trudeau. Budowa rurociągu Trans Mountains to tylko jedno z kilku spornych zagadnień pomiędzy rządem i rdzennymi mieszkańcami Kanady, które zostało złamane przez rząd.

W dniu 29 lipca 2016 roku rząd wydał federalne zezwolenie na budowę zapory Site C Dam w północno-wschodniej Kolumbii Brytyjskiej²⁸, które wzbudziło negatywne nastroje wśród tamtejszych mieszkańców. Projekt wywołał kontrowersje z kilku podstawowych powodów:

- Narusza on podstawowe prawa Pierwszych Ludów;
- Stanowi duże zagrożenie dla środowiska naturalnego;
- Zapora powoduje zalewanie terenów rolniczych, stanowiących źródło utrzymania dla lokalnej ludności;
- Energia elektryczna wytwarzana przez zaporę nie będzie potrzebna w najbliższej przyszłości, a zapora wymaga dużych nakładów finansowych.

Argumenty przedstawiane przez przeciwników projektu Site C Dam nie wystarczyły, by zatrzymać budowę. Nie rozwiązano również kwestii dotyczących konstytucyjnych podstaw łamania praw Pierwszych Narodów, a przedstawione sądom pozwy nie stanowiły wystarczających dowodów – cztery Pierwsze Narody zwróciły się do ONZ o obronę własnych praw, powołując się na deklarację przyjętą w 2016 roku.

Nowemu premierowi zarzucano brak spójności w działaniu – zadeklarował przestrzeganie i obronę praw i wolności Pierwszych Narodów, a w rezultacie kontynuował rozmowy, powołując się na wcześniej uzgodnione decyzje.

Trudeau w swojej retoryce niejednokrotnie podkreślał konieczność finansowego wsparcia edukacji oraz kultury rdzennych mieszkańców i ich rodzin – z czego udało mu się wywiązać. W budżecie na rok 2016 przewidziano 8,4 miliardów dolarów²⁹ na pomoc w poprawie warunków życia społeczno-

²⁷ *United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples. Free, Prior and Informed Consent of indigenous People*, https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/wpcontent/uploads/sites/19/2018/11/UNDRIP_E_web.pdf (dostęp: 25.04.2020).

²⁸ Amnesty International Canada, *Site C Dam – Human Rights at Risk*, <https://www.amnesty.ca/ourwork/issues/indigenouspeoples/indigenouspeoplescanada/resourcedevelopmentcanada/sitecdam> (dostęp: 25.04.2020).

²⁹ Canadian Budget 2016: Chapter 3: *A Better Future for Indigenous People*, https://www.budget.gc.ca/2016/docs/plan/ch3-en.html#_Toc446106741 (dostęp: 25.04.2020).

-ekonomicznego tamtejszej społeczności. Spotkało się to z pozytywnym odbiorem, ale towarzyszyły temu duże oczekiwania wobec obu stron.

Jako liberalny przywódca Trudeau zobowiązał się do wyjaśnienia i rozliczenia się z kwestii związanych z działalnością szkół z internatem oraz nierozwiązanym zaginięciem rdzennych kobiet oraz dziewcząt. Komisja Prawdy i Pojednania w zaprezentowanym raporcie uwzględniła 94 zalecenia, które zaczęto wdrażać.

Wizerunek Trudeau podczas jego pierwszych starań o fotel premiera, wykreowany przez media oraz prasę, znacznie różnił się od tego przedstawianego podczas drugiej kampanii wyborczej (2019 rok). Obraz polityka został nadszarpnięty przez liczne skandale. Na przykład upublicznione zdjęcia z balu charytatywnego, na którym Trudeau, wówczas młody nauczyciel, paraduje w stroju Alladyna z pomalowaną na czarno twarzą, tzw. *blackface*, wzbudziły wśród kanadyjskiej społeczności duże oburzenie, a komentujący określili to jako zachowanie niemieszczące się w kanonie kulturowym Kanady³⁰. Niezrealizowane obietnice czy kontrowersyjne decyzje spotkał się z negatywnym odbiorem i niechęcią. Ubiegłoroczna kampania Trudeau przebiegła pod dużym znakiem zapytania. Notowania oraz słupki wyborcze spadły, ale nie na tyle, by stracił on wiarygodność i poparcie wśród większości obywateli.

Nowej kampanii wyborczej tradycyjnie towarzyszyły hasła wsparcia, pomocy oraz współpracy z Pierwszymi Narodami w kwestiach opieki zdrowotnej czy dostępu do czystej wody w rezerwach. Trudeau, który podczas poprzedniej czteroletniej kadencji dał się poznać jako charyzmatyczny i przekonujący mówca, świadomie wygłaszający hasła równości wobec prawa i multikulturalizmu zapisał się w świadomości Aborygenów jako postać niekonsekwentna w kluczowych działaniach. Retoryka szacunku i zmiany polityki federalnej wobec tubylców to niedokończone dziedzictwo jego pierwszej kadencji, do którego w pewnym stopniu nawiązywał w jesiennej kampanii 2019 roku, ale w sposób zdawkowy. Postulaty widniejące na platformie Liberalnej Partii Kanady, odnoszące się do rdzennych obywateli, skupiają się wokół zapewnienia im odpowiednich warunków mieszkaniowych, poprawy życia dzieci w placówkach opiekuńczych czy stworzenia ustawy o rdzennych językach³¹.

Podsumowanie

Ewoluujący przez ostatnie lata charakter politycznych, społecznych oraz kulturowych procesów konstytuujących historię państwa kanadyjskiego, zmieniające się nastroje polityczne dotyczące przyszłych losów – zarówno narodu,

³⁰ D.A. Graham, *Canada's Surprising History of Blackface*, „The Atlantic”, 20.09.2019, <https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2019/09/canadassurprisinghistoryofblackface/598468/> (dostęp: 25.04.2020).

³¹ Liberal Party of Canada, *Forward. A Real Plan for Middle Class*, <https://www2.liberal.ca/wp-content/uploads/sites/292/2019/09/ForwardArealplanforthemiddleclass.pdf> (dostęp: 25.04.2020).

jak i państwa – zmuszają do kształtowania coraz to nowych przemysłów, ale również do cofnięcia się i spojrzenia na historię, która jest podstawowym czynnikiem budującym tożsamość każdego narodu.

Ostatnie lata w polityce Kanady udowadniają, jak procesy i wydarzenia historyczne wpływają na postrzeganie danych społeczności. Idea ludobójstwa kulturowego, wpisana, niestety, w historię tego kraju, stała się niezwykle ważnym i ciężącym aspektem dla rdzennej ludności. W przeszłych dziejach Kanady ciężko doszukać się porównywalnie tragicznych zdarzeń dotyczących ludności autochtonicznej. Rdzenni mieszkańcy Kanady do dziś zmagają się z rozliczeniem bolesnej przeszłości oraz walczą o utrwalenie w świadomości ogółu pozycji ludów autochtonicznych, których rola w procesie kształtowania państwa była nadrzędna.

Dzisiejszy kształt, obraz i wartość społeczeństwa kanadyjskiego prezentuje widok młodego premiera, który we wszystkich swoich postulatach odwołuje się do genotypu społeczno-kulturowego Kanady, nie zapominając przy tym o najważniejszym – wielokulturowości i równości wszystkich grup społecznych zamieszkujących ten kraj. Przedstawianie Kanady w opisany sposób pada w gruzach, gdy cofniemy się do wartości prezentowanych od lat przez te grupy. Nieodzowność posiadania własnej kultury oraz równość pomiędzy narodami francuskim i brytyjskim a rdzennymi ludami stanowi nierealne do zrealizowania działanie w tym krajobrazie społecznym. Rdzenni mieszkańcy Kanady w polemice przedstawiają autentyczność, której najważniejszą częścią jest ziemia i przynależność do niej, kwestia, która stanowiła impuls do rozpoczęcia działań zmierzających do ludobójstwa kulturowego.

Historia rdzennej ludności Kanady nie zajmuje nadrzędnej pozycji i nie przynika do publicznej świadomości. Raport z 2015 roku był pierwszym tak ważnym dokumentem, którego przez wszystkie poprzednie lata brakowało. Przyznanie się do ludobójstwa kulturowego zapowiedziało swego rodzaju przełom, za którym kryją się hasła poznania przeszłości oraz pojednania. Stanowi to krok naprzód w relacjach między rdzennymi i nierdzennymi mieszkańcami Kanady.

Należy podkreślić, że niniejszy artykuł nie wyczerpuje wystarczająco poruszanego tematu. Nakreśla on jedynie gwałtownie zmieniającą się sytuację. Celem przyświecającym jego tworzeniu było ukazanie historii oraz zachodzących zmian w postrzeganiu Indian i pozostałych grup etnicznych w Kanadzie w latach 1879–1996. Aby zrozumieć i wyjaśnić omawiane zagadnienia – historię pierwszych narodów oraz ich ludobójstwa kulturowego – czytelnik musi zgłębić się w rozważania na temat procesów zachodzących na przełomie kilku dziesięciu ostatnich lat w państwie kanadyjskim.

Bibliografia

- A history of residential schools in Canada, FAQs on residential schools, compensation and the Truth and Reconciliation Commission*, CBC News, 16.05.2008, <https://www.cbc.ca/news/canada/a-history-of-residential-schools-in-canada-1.702280> (dostęp: 20.01.2020).
- Amnesty International Canada, *Site C Dam – Human Rights at Risk*, <https://www.amnesty.ca/our-work/issues/indigenous-peoples/indigenous-peoples-canada/resource-development-canada/site-c-dam> (dostęp: 25.04.2020).
- Canadian Budget 2016: Chapter 3: *A Better Future for Indigenous People*, https://www.budget.gc.ca/2016/docs/plan/ch3-en.html#_Toc446106741 (dostęp: 25.04.2020).
- Ethno-Cultural Portrait of Canada: The Changing Mosaic*, <https://www12.statcan.gc.ca/English/census01/products/analytic/companion/etoimm/canada.cfm#doctop> (dostęp: 10.01.2020).
- Gabryś M., *Polityka wewnętrzna Kanady. Patriacja Konstytucji, Quebec, rdzenni mieszkańcy*, [w:] *Kanada na przełomie XX i XXI wieku. Polityka, społeczeństwo, edukacja*, red. M. Kijewska-Trembecka, Kraków 2013.
- Galloway G., *Chiefs urge aboriginal people to vote against Harper government*, „Globe & Mail”, 25.03.2017, <https://www.theglobeandmail.com/news/national/trudeau-to-roll-out-plan-to-bolster-funding-for-aboriginal-education/article25334759/> (dostęp: 25.04.2020).
- Graham D.A., *Canada’s Surprising History of Blackface*, „The Atlantic”, 20.09.2019, <https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2019/09/canadas-surprising-history-of-blackface/598468/> (dostęp: 25.04.2020).
- History of Canada’s Indian Residential School. Angela White and the Indian Residential School Survivors’ Society*, <https://www.youtube.com/watch?v=1NIVMaktlx4> (dostęp: 14.01.2020).
- Honouring the Truth, Reconciling for the Future. Final Report of the Truth and Reconciliation Commission of Canada*, 2015, http://www.trc.ca/assets/pdf/Honouring_the_Truth_Reconciling_for_the_Future_July_23_2015.pdf (dostęp: 12.01.2020).
- Indian Act R.S.C.*, 1985, s. I5, <https://lawslois.justice.gc.ca/eng/acts/i5/page1.html#doc-Cont> (dostęp: 12.01.2020).
- Indian Residential School System*, <https://ecampusontario.pressbooks.pub/indigstudies/chapter/chapter1/> (dostęp: 14.01.2020).
- Konczal A.A., *Sytuacja ludów tubylczych w najbardziej rozwiniętych i wielokulturowych krajach świata – przykład Indian kanadyjskich*, <http://www.etnologia.pl/swiat/teksty/sytuacja-ludow-tubylczych-w-najbardziej-rozwinietych-krajach-1.php> (dostęp: 12.01.2020).
- Konwencja w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych 9 grudnia 1948 roku* (Dz.U. z 1952 roku, nr 2, poz. 9).
- Leslie J.F., *The Indian Act: An Historical Perspective*, „Canadian Parliamentary Review” 2002, Vol. 23, s. 23–27.

- Liberal Party of Canada, *Trudeau presents plan to restore Canada's relationship with Aboriginal Peoples*, 7.07.2015, <https://liberal.ca/trudeau-presents-plan-to-restore-canada-relationship-with-aboriginal-peoples/> (dostęp: 25.04.2020).
- Mazurkiewicz J.M., *Koncepcja zakazu ludobójstwa Rafała Lemkina a eliminacjonizm Daniela Jonaha Goldhagena. Próba redefinicji teorii masowych mordów?*, Toruń 2015.
- Milloy J., *A National Crime*, The University of Manitoba Press, Canada 1999.
- Reczyńska A., *Historyczne uwarunkowania kultury kanadyjskiej*, [w:] *Państwo – naród – tożsamość w dyskursach kulturowych Kanady*, red. M. Buchholtz, E. Sojka, Kraków 2010, s. 17–40.
- Smith Ch., *Why the Stephen Harper government flip-flopped on the UN declaration on indigenous rights*, „The Georgia Straight”, listopad 2010, <https://www.straight.com/blogra/why-stephen-harper-government-flip-flopped-un-declaration-indigenous-rights> (dostęp: 25.04.2020).
- Stonechaild B., *The New Buffalo: The Struggle for Aboriginal Post-Secondary Education in Canada*, Univeristy of Monitoba Press, Canada 2006.
- United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples. Free, Prior and Informed Consent of indigenous People*, https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/wp-content/uploads/sites/19/2018/11/UNDRIP_E_web.pdf (dostęp: 25.04.2020).
- Wężyk K., *Kanada. Ulubiony kraj świata*, Warszawa 2017.